

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program

Szöllősy Éva

**A FÉRFIAK ÉS A NŐK KÉPE
MODERN ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAINKBAN**

Témavezető:

Dr. habil. Huszár Ágnes CSc

Pécs
2013

Tartalomjegyzék

1. <i>Az értekezés feladatának rövid összefoglalása</i>	5–6
1.1. Az értekezés tárgya	5
1.2. A tárgyalt kérdés jelentősége: a szótárírók felelőssége	5
1.3. Az értekezés tárgyán túlmutató feladat	5
1.4. A tárgyalt kérdések időszerűsége	6
1.5. Az értekezés közvetlen célja	6
1.6. Az értekezés távlati céljai	6
2. <i>Bevezető áttekintések</i>	7–49
2.1. Motivációk	7
2.2. Egyetlen sztereotip mondat ereje	8–11
2.3. A szótári világ változása	11–12
2.4. Fogalmak, terminusok, szóhasználat	12–16
2.4.1. <i>Sztereotípiák, előítélet, diszkrimináció</i>	13–15
2.4.2. <i>Szexizmus, szexista</i>	15–16
2.5. A végzett munka és az alkalmazott eljárások	17–18
2.5.1. <i>Teljes szócikkek összehasonlítása</i>	17–25
2.5.2. <i>Szerkesztői példamondatok összehasonlítása</i>	17
2.5.2.1. Férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példamondatai	17
2.5.2.2. <i>Nem</i> férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példamondatai	18
2.5.2.3. A két nemre referáló szavak felcserélése	18
2.5.3. <i>Illusztrációk összevető elemzése</i>	18
2.6. A vizsgált szótárak	18–25
2.6.1. <i>ÉrtSz.</i>	18–19
2.6.2. <i>ÉKsz.</i>	19–20
2.6.3. <i>ÉKsz.</i> ²	20–21
2.6.4. <i>KDsz.</i>	21–22
2.6.5. <i>ÉrtSz+</i>	22–23
2.6.6. A <i>KDsz.</i> és az <i>ÉrtSz+</i> viszonya	24–25
2.6.6.1. „Egyező” példák	24
2.6.6.2. „Rokon” példák	24–25

2.7. Más országok szótárainak elemzéseiről	25–39
2.7.1. A történeti áttekintés hiányáról	25–28
2.7.2. A nők szerepének és képének alakulása az <i>Oxford English Dictionary</i> gyakorlatában	29–32
2.7.3. A finn és a magyar társadalom férfi- és nőképének különbsége egy vonzatszótárban	32–33
2.7.4. A <i>Collins-COBUILD</i> szótár a férfiak és nők megjelenítése szempontjából	34–36
2.7.5. Olasz iskolai szótárak elemzése a férfiak és nők megjelenítése szempontjából	37–39
2.8. Hazai tankönyvek elemzéseiről	39–49
3. <i>Férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek összehasonlító elemzése</i>	50–81
3.1. A szócikkek elemzésének célja	50
3.1.1. Tartalmi kérdések	50
3.1.2. Módszertani kérdések	51
3.2. Elemzések	52–80
3.2.1. <i>kisfiú – kislány</i>	52–54
3.2.2. <i>fiú – lány</i>	55–60
3.2.3. <i>férfi – nő</i>	61–68
3.2.4. <i>vőlegény – menyasszony</i>	69–71
3.2.5. <i>férj – feleség</i>	72–75
3.2.6. <i>bácsi – néni</i>	76–78
3.2.7. <i>nőtlen – hajadon</i>	79–80
3.3. Következtetések	81
4. <i>A férfiak és a nők a szótári példamondatokban</i>	82–125
4.1. Fogalmak, szóhasználat	82–84
4.2. A vizsgált szótárak	84–85
4.3. A példamondatok elemzésének célja	85–87
4.4. Az elemzés példaanyagának megválasztása	87–89
4.5. Elemzések:	
férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példái	90
4.5.1. Az <i>apa</i> és <i>anya</i> példái	90–92
4.5.2. Az <i>asszony</i> példái	93–94

4.5.3. Következtetések	94
4.6. Elemzések:	
<i>nem</i> férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példái	95–112
4.6.1. A megjelenés, a testi adottságok	95–97
4.6.2. A munka világa	98–100
4.6.3. A tanulás világa	101
4.6.4. Az otthon és a háztartás világa	102–103
4.6.5. A nemek közötti vonzalom	104–108
4.6.5.1. Érdeklődés, udvarlás, szerelem	104–108
4.6.5.2. A szótárak „galantériája”	108
4.6.6. A házasság	109–111
4.6.7. Következtetések	111–112
4.7. A „jó példa” és a „sztereotip példa” viszonyának vizsgálata	113–118
4.7.1. A két nem felcserélése mint vizsgálati eszköz	113
4.7.2. A lehetséges eredmények	114
4.7.3. A példák átalakítása és az eredmény értékelése	114–117
4.7.4. Következtetések	118
4.8. A <i>KDsz.</i> és az <i>ÉrtSz+</i> különbségeiről	119–120
4.9. Tulajdonnévvel azonosított híres emberek és közemberek a szótári példákban	121–125
5. <i>A férfiak és a nők a szótári illusztrációkon</i>	126–160
5.1. Az illusztrációk elemzésének célja	126
5.2. Elöljáró kérdések	126–138
5.2.1. A vizsgált szótárak általános jellemzése: mi az illusztrációk tárgya?	127–131
5.2.2. Terminológia: <i>illusztrált szótár</i> , <i>képes szótár</i> , <i>képesszótár</i> ?	131–132
5.2.3. Az ábrázolás technikája: rajz vagy fénykép, fekete-fehér vagy színes illusztráció?	132–134
5.2.4. Az illusztráció és a szócikk, a címszó, a jelentés és a jelölt dolog viszonya	134–138
5.3. Az embert ábrázoló illusztrációk a három szótárban	138–144
5.3.1. Az ábrázolás tárgyának megválasztása	138–140
5.3.2. Az ábrázolt emberi test teljessége	140–141

5.3.3. A testábrázolás mérete	141
5.3.4. A vélelmezhető művészi szándék	141–143
5.3.5. A láthatatlan ember	143
5.3.6. „Kép a képben”	144
5.4. A három szótár illusztrációinak elemzése	144–159
5.4.1. Az emberi test, testrészek, testi tulajdonságok	145–148
5.4.2. Mozgásos játékok, mozgás, sport, tánc	148–150
5.4.3. Az öltözékkel és/vagy a környezettel meghatározott identitás	151–153
5.4.4. Artefaktumok: ruhaneműk	153–155
5.4.5. Artefaktumok: hangszerek	155–156
5.4.6. Artefaktumok: szerszámok, eszközök	156–157
5.4.7. Artefaktumok: közlekedési (és rokon) eszközök	157–158
5.4.8. Két adalék férfiábrázolásokról	158
5.5. Következtetések	159–160
6. Összefoglalás és kitekintés	161–163
6.1. A szótárakban talált kép összefoglalása	161
6.2. Továbbblépések	161
6.2.1. Továbbblépés a lexikográfiában	161
6.2.1.1. A „jó” szótári példamondat keresése	161
6.2.1.2. A „szükséges rossz” elkerülése	162
6.2.1.3. Gyakorlati segítség nyújtása	162
6.2.2. Továbbblépés a szótárhasználat oktatásában	162
6.2.3. Továbbblépés a hazai és nemzetközi szótárkiadásban	162–163
7. Az értekezésben felhasznált irodalom.....	164–170
Representation of Men and Women in Modern Hungarian Explanatory Dictionaries (Summary).....	
1. sz. függelék: Az ÉrtSz. példái	171–188
1. sz. függelék: Az ÉrtSz. példái	189–197
2. sz. függelék: A KDSz./ÉrtSz+ példái	198–204

„...az emlékezet és az ítéletek egymástól
függetlenek.”
„...bár a sztereotip ismeretekkel történő véletlen találkozás
nem tudatosul, mégis ... befolyásolja az ítéleteket.”
(Banaji és mtsai 2003: 84, 64–65)

1. Az értekezés feladatának rövid összefoglalása

1.1. Az értekezés tárgya

Az értekezésben bemutatott munka azt vizsgálta, *milyen kép bontakozik ki a férfiakról és a nőkről modern értelmező szótárainkban.*

1.2. A tárgyalt kérdés jelentősége: a szótárírók felelőssége

A vizsgált probléma lexikográfiai szempontból perifériusnak tűnhet, pedig a legkevésbé sem az. Különös jelentősége abból adódik, hogy a szótárakban megbúvó sztereotípiák *hatnak*, mégpedig rejtetten, *alattomosan* hatnak.

A szociálpszichológia a *hard science* módszereit közelítő kísérletekkel bizonyította be, hogy egy véletlenül látott, enyhe sztereotípiát tartalmazó mondat utóbb egészen más körülmények között befolyásolja másokról alkotott ítéleteinket. Mivel az összefüggésnek *nem vagyunk tudatában*, azaz a hatást gyakoroló momentumra nem emlékezünk, tenni sem tudunk a hatás ellen. A szótárak esetében tehát ki vagyunk szolgáltatva egy – a szerzőik, szerkesztőik részéről bizonyosan nem szándékos – manipulatív hatásnak. Ráadásul a sztereotip ítéletek halmozódásával fokozatosan erősödik bennünk a kapcsolat bizonyos tulajdonságok és embercsoportok között.

Ez a felismerés óriási felelősséget ró a szótárakat létrehozó lexikográfusokra: *egyetlen mondatnak beláthatatlan következményei lehetnek* attól függetlenül (illetve annak ellenére), hogy a mondatot a szótár használója rendszerint egyetlen alkalommal olvassa el.

1.3. Az értekezés tárgyán túlmutató feladat

Ez a nem tudatos, rejtett sztereotipizálás *mindenféle társadalmi csoportot* érint. Ebből az is következik, hogy az értekezés feladata *túlmutat* a két nem megjelenítésének kérdésein. Bár a munka kizárólag a férfiak és nők szótári reprezentációját vizsgálta, ehhez olyan

módszereket keresett, amelyek jó eséllyel alkalmazhatók például a fiatalok és az idősök képének hasonló elemzésére is.

1.4. A tárgyalt kérdések időszerűsége

A tárgyalt kérdések az új idők új funkciókkal működő új szótáira is érvényesek.

1.5. Az értekezés közvetlen célja

Az értekezés *közvetlen* célja az értelmező szótáraink új kiadásainak és a következő új szótáraknak a jobbítása:

- a nemekről élő sztereotípiákat ne terjesszék nagyobb erővel annál, ami a nyelvhasználat bemutatásához ténylegesen szükséges;
- a pízsi (political correctness) jegyében az új kiadásokból folyamatosan száműzzék a rossz sztereotípiákat tartalmazó (szöveges és képi) megoldásokat.

1.6. Az értekezés távlati céljai

Az értekezés *távlati* célja szerint hozzájárulni kíván ahhoz, hogy az idő előrehaladásával

- folyamatosan módosuljanak, oldódjanak, megszűnjenek a társadalomban megrögzött rossz sztereotípiák a két nem szerepéről;
- a társadalmi közvélekedés közelebb kerüljön a férfiak és nők tényleges egyenjogúságának (de nem az uniformizálásának) elfogadásához és gyakorlásához.

2. Bevezető áttekintések

2.1. Motivációk

Az értekezésben bemutatott munka egyrészt (a címével összhangban) azt kereste, hogy *modern értelmező szótárainkban milyen kép bontakozik ki a férfiakról és a nőkről*, másrészt *új módszereket* is keresett a két nem ábrázolásának vizsgálatára. A vállalkozást több tényező motiválta.

- Az értelmező szótárak iránti *érdeklődés* találkozott a gender iránti érdeklődéssel: a szótárakat már rég kincsesbányának tekintettem, a gender kérdéseiben pedig kerestem a saját álláspontomat.
- Súlyos tévedés, hogy egészséges reakció lenne mosolyogva rálegyinteni a férfiakkal és nőkkel (vagy bármilyen más társadalmi csoporttal) kapcsolatos megrögzött sztereotípiákra: *egy-egy alkalmilag látott mondatnak* súlyos, előre nem látható és *kivédhetetlen* hatása lehet a szótár használójára (lásd a 2.2. pontban).
- Az előzménynek tekinthető magyar tankönyvelemzések alapvetően azonos végeredményre jutottak: *a két nemről kialakuló kép torzít a nők kárára* (lásd a 2.8. pontot).

Évtizedeket megért szótárainkat lapozgatva gyanítható volt, hogy ugyanezt fogom találni, ezzel szemben a legutóbbi időkben *javuló tendenciára* számítottam.

A múlt század 90-es éveire már megjelent Magyarországon a gender-tematika (például Háber – H. Sas 1980, Füredi – Huszár 1986, Huszár 1994, Cs. Czachesz és mtársai 1996, Gal 2001, Reményi 2001); várható volt, hogy ennek a hatása egy évtized elteltével megmutatkozik az új szótárakban. A várakozást megerősítette, hogy a legújabb értelmező szótár szerkesztői gárdájában nagy többségben voltak a nők.

- Kihívásnak tekintettem az *összehasonlító elemzés* módszerének kialakítását a gyakorlatban való alkalmazás nyújtotta folyamatos visszacsatolás segítségével:
 - teljes szócikkekre (kifejtését és eredményeit lásd a 3. fejezetben),
 - szerkesztői példamondatokra (kifejtését és eredményeit lásd a 4. fejezetben).
- Különösen izgalmas kihívásnak tekintettem az *illusztrációk* elemzését, amivel a hazai lexikográfia még semmiféle szempontból nem foglalkozott. Ráadásul három

merőben eltérő illusztrálási filozófia összevetéséhez kerestem közös nevezőt (kifejtését és eredményeit lásd az 5. fejezetben).

- Bár a szótári funkciók és így maguk a szótárak napjainkban óriási változásokon mennek át, a rég(ebb)i hagyományos munkák ilyen elemzésére szükség van (lásd a 2.3. pontban).
- Ilyen munka Magyarországon még nem készült.
Tankönyvekről, köztük nyelvkönyvekről több gender szempontú hazai elemzés született, de a szótárakat magyar szerzők nem vizsgálták.¹
(Idegen nyelvű szótárak külföldi szerzők által készített elemzéseiről lásd a 2.7. pontot, hazai tankönyvelemzésekről a 2.8. pontot.)

2.2. Egyetlen sztereotip mondat ereje

Tankönyvekről és szótárakról közhelyszerűen ismétlik az elemzések a bennük előforduló sztereotípiák káros hatását, amit e munkák tekintélyének, „autoritásának” tulajdonítanak. Meglepő módon alig említik a szótárak és a tankönyvek között fennálló lényeges különbséget, miszerint a szótárban alkalmasszerűen egyszer és kontextus nélkül látott mondatok (és/vagy képek) ereje *a köznapi logika szerint* sokkal kisebb, mint a rendszerint többször is elolvasott és (rendszerint nevelő célzatú) szövegbe ágyazott mondatok hatása. A félresikerült szótári elemek *kártékonyága* nem magától értetődő, de annál inkább *tudatosítandó* tény. A szociálpszichológia a „kemény” tudományokat idéző kísérletekkel szolgáltatott bizonyítékot a szótári hatás működésére.

Nagy felelősséget ró a lexikográfusokra a felismerés: „bár a sztereotip ismeretekkel történő véletlen találkozás nem tudatosul, mégis szelektív módon befolyásolja az ítéleteket” (Banaji és mtsai 2003: 64–65).² A mi szempontunkból a „nem tudatosul”

¹ Crystal magyarországi kiadása öt különböző értelmező szótárunk (köztük a Czuczor – Fogarasi és Balassi) **bogár** szócikkének képével kezdi a szótárakról szóló fejezetet (Crystal 1998: 143–144). A *Magyar értelmező kéziszótár* két kiadásának összehasonlító elemzéséből született Zsoldos Árpád (2005) szép szakdolgozata. Ezek az összevetések azonban nem foglalkoznak a két nem megjelenítésével.

² Az 1956-ban Indiában született és MA fokozatát még ott szerző Banaji asszony és munkatársai 1993-ban tették közzé ezt a tanulmányukat, Banaji ekkor már a Yale egyetem, 2001 óta pedig a Harvard professzora. Aligha véletlen, hogy a kivételes karriert befutó Banaji indiaiként és nőként különös figyelemmel fordult a sztereotípiák kutatása felé. – A kutatás számára a „szelektív módon” volt hangsúlyos: a „társadalmi kategória alkalmazhatósága” hipotézist igazolták, mely szerint a sztereotip előfeszítő információ akkor befolyásolja az ún. célszemély megítélését, ha az illető olyan társadalmi kategóriába tartozik, amelyre ez a sztereotípiák releváns.

kitételnek van alig felmérhető jelentősége.³ A megállapításig vezető kísérleteket érdemes jobban megismerni.

A kutatók figyelemelterelő („kamu”) feladatok mellett mondatok szétválogatását kérték a kísérleti alanyoktól. Ezeknek a mondatoknak egy része semleges viselkedést írt le, másik részük az egyik kísérletben sztereotipikusan az agresszióra jellemző viselkedést, a másik kísérletben sztereotipikusan a függőségre (‘dependency’ azaz *nem* ‘addiction’) jellemző viselkedést. Miután az alanyok figyelmét különféle tényezőkkel ismét más irányba terelték, olvasásértési feladat következett. Az olvasmány egyik bekezdésében egy férfi (Donald) mutatott az agresszivitáshoz gyengén kapcsolódó viselkedést, illetve egy nő (Donna) viselkedésében jelentkezett a függőséghez gyengén kapcsolódó elem. Újabb töltélfeladatok után meg kellett ítélni a két szereplő viselkedését. Utolsó lépésként megbeszélték a résztvevőkkel a kísérletet. A függőségi feladat 81 résztvevője közül senki, az agresszivitási feladat 141 résztvevője közül egyetlen személy fogott gyanút, hogy a mondatválogatás és a véleményalkotás között esetleg összefüggés lehet, az ő eredményeit kizárták az értékelésből.⁴

A statisztikailag igazolt eredmények:

- akik semleges előfeszítést kaptak, Donna és Donald függőségét azonosnak ítélték;
- akik függőségi előfeszítést kaptak, azok a nőket függőbbnek, a férfit kevésbé függőnek találták;
- akik semleges előfeszítést kaptak, Donna és Donald agresszivitását azonosnak ítélték;
- az agresszív előfeszítés hatására a férfit sokkal agresszívbabnak minősítették, mint a nőket, a nő megítélése nem változott.

A kísérleteket megismételték egy méréssel kiegészítve: vajon mennyire emlékeznek a résztvevők az előfeszítő információkra? Nem találtak összefüggést az információk megőrzése és az eredmények között: „... az emlékezet és az ítéletek egymástól függetlenek. Ez megfelel más személyértékeléssel foglalkozó vizsgálatok

³ A tanulmány angol és magyar címében egyaránt „implicit” sztereotipizálás szerepel; a szöveg felhívja a figyelmet, hogy az „implicit” jelentése itt ‘tudattalan’, ‘nem tudatos’. Banaji 2003-ban magyarul megjelent tanulmánykötetének a címében nagyon szerencsés a sztereotípiák „rejtőzködő” jelzője.

⁴ A kísérleti alanyok a szakterület leendő vagy egészen kezdő egyetemi hallgatói voltak, tehát még szaktudás nélkül, de határozott affinitással a kutatáshoz.

eredményeinek, amelyek szintén nem találtak ilyen kapcsolatot” (Banaji és mtsai 2003: 84).

A szterotip ítéleteket kiválthatják tehát olyan „ideiglenesen hozzáférhető” információk is, amelyek előzőleg az adott kontextustól függetlenül érték az embert, más szóval *véletlenszerű élmények jelentősen befolyásolhatják a későbbi viselkedésünket*. Az eredmények arra utaltak, hogy „a sztereotipizálás érzékenyebb a friss élményekre, mint azt általában feltételezik” (Banaji és mtsai 2003: 86). Eszerint „esetleg még a legjobb esetben sem ismerhetjük meg pontosan a múlt jelen viselkedésre gyakorolt hatását ... a sztereotip információk a diszkrimináció különösen hatékony forrásai lehetnek olyankor, amikor az ítéletalkotás során nem figyelnek rájuk tudatosan” (Banaji és mtsai 2003: 88). Mivel pedig anélkül alkotunk ítéleteket, hogy az indítéknak tudatában lennénk, az ilyen szterotip ítéletek halmozódó hatása „szisztematikusan megerősíti a kapcsolatot bizonyos attribútumok ... és társadalmi kategóriák ... között, és ez a sztereotipizálás ördögi körét fenntartó asszociatív tanulást eredményez” (Banaji és mtsai 2003: 89).

Az eredmények kimondatlanul is meggyőzően bizonyítják, hogy *egy-egy ártalmatlannak tűnő sztereotip szótári példamondat a diszkrimináció „alattomos formáját” követheti el*, ráadásul „[a]mikor kontextusukat tekintve nem összetartozó információk anélkül kerülnek felhasználásra, hogy a személy tudatában lenne a sztereotip ítéleteket eredményező befolyás forrásának, akkor ... *minimális lehetőség mutatkozik ezeknek a hatásoknak a tudatos leküzdésére*” (Banaji és mtsai 2003: 90).⁵

Kerülni kell tehát, hogy ilyen hatások létrejöhessenek.⁶

*

A szótárszerkesztők sztereotip megoldásait bizonyos fokig magyarázzák (de nem mentik) további kísérletek eredményei is.

Banaji és Greenwald (2003) más módon is igazolta, mennyire könnyen produkálunk *öntudatlanul* sztereotip állításokat. Kísérleti alanyaiknak 72 nevet mutattak be, vegyesen híres férfiak és híres nők, illetve nem híres férfiak és nem híres nők nevét.

⁵ Kiemelések mindvégig tőlem – Sz.É.

⁶ Még akkor is, ha fáj a szívünk egy-egy frappáns mondatért, például amelyik bekerült az *OED Supplement*-jébe a **man** illusztrálására, majd az *OED3*-ból éles szemű szerkesztők kihúzták: *The Dry Martini ... is a drink that will quickly separate the men from the boys and the girls from their principles*. Az *Oxford English Dictionary*-ről lásd a 2.7.2. pontban Baigent, Brewer és Larminie (2005) dolgozatának ismertetését.

24 órával később, majd 48 órával később a neveket újra lejátszották, és az alanyoknak el kellett dönteniük, hogy híres ember nevét látják-e. A téves ítéletek egyértelműen a férfiaknak kedveztek: férfineveket gyakrabban minősítettek tévesen híres ember nevének. Az a logikus magyarázat adódik, hogy ha bizonytalan volt, honnan ismerős a név, akkor a résztvevők (öntudatlanul) a minősítendő személy társadalmi kategóriáját (férfi vagy nő voltát) használták fel a hírnév megállapításához.

Ugyanilyen tanulságok vonhatók le a férfi és női beszéd értékelését vizsgáló kísérletekből. Azt a dialógust, amelyben azonos beszédmennyiséggel vett részt a két fél, a beszélők nemétől függően ítélték meg a kísérleti alanyok: azonos nemű beszélőkről úgy gondolták (helyesen), hogy egyformán vettek részt a társalgásban, férfihang és női hang esetén viszont úgy találták, hogy a nő többet beszélt. Amikor ugyanazt a kommunikációs viselkedést „Michaelhez” társították, a kísérleti alanyok kompetensebbnek minősítették, amikor pedig „Valerie-hez”, akkor ugyanazt kevésbé kompetensnek. (Ezekről a vizsgálatokról a források megjelölésével lásd Weatherall (2011: 23–24)).

A mai kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a sztereotípiák és előítéletek egy *esszencialista* gondolatrendszer termékei. Az esszencialista meggyőződés különös veszélye, hogy a dolgokat, személyeket lényegük (esszenciájuk) szerint *változ(tathat)atlannak* tartja. (Vö. Keller 2008.)

2.3. A szótári világ változása

A szótáraknak az egész világon folyamatban lévő nagy átalakulása elsősorban az idegen nyelvről/nyelvre fordítás és a nyelvtanulás új típusú eszközeinek fejlesztését és közreadását jelenti, de az egynyelvű szótárak is változnak. Mindkét esetben kulcsszó a *rugalmasság* és a *felhasználó igényeinek* fokozott figyelembevétele. (Vö. de Schryver 2003; majd Pajzs 2008, Prószyky 2011.)

A változás azonban nem olyan rohamos, mint gondolnánk.⁷ Egyes alapvető funkciók maradandóak: továbbra is szükség van *a szavak* (valamint egyre inkább a szókapcsolatok) *értelmezésére* és *a szóhasználat illusztrálására* (még ha szerencsésen ötvözik is a kettőt). Több mint valószínű, hogy a következő egynyelvű magyar értelmező szótárak még hagyományos papírszótárak lesznek⁸ (számítógépes verzióval). A már nálunk is eredményes korpuszalapú szótárkészítés során is megmarad a szerkesztők felelőssége legalább a kínálatból való válogatásért.

A meglévő értelmező szótárainkból nyerhető tanulságok a következő szótárgeneráció(ka)t is szolgálják. Mivel a munka összehasonlította az egymást követő szótárakat, az elemzések csak az *általános értelmező szótárakat* vették figyelembe (például a gyerekasztárak nem jöttek számításba).

2.4. Fogalmak, terminusok, szóhasználat

Minden tudományos igénnyel fellépő szöveg esetében követelmény, hogy pontosan definiált fogalmakat használjon, a fogalmakat jelölő szavakat és kifejezéseket pedig következetesen alkalmazza. A hagyományos tudományterületek ezeket készen nyújtják (forradalmi újítások hozhatnak magukkal változásokat), viszonylag új területeken azonban idő kell mind a fogalmaknak, mind a szóhasználatnak a kikristályosodásához (Fóris 2005: 93; Szöllősy 2006: 162). Amíg ez megtörténik, a szerző leírhatja saját fogalmait és terminusait, vagy ha többféle gyakorlatot is figyelembe vesz, fel kell hívnia az olvasó figyelmét az esetleges buktatókra. Itt az utóbbi esetről van szó.⁹

⁷ 2006-ban még Japánban is úgy találták, hogy az angol tanulói szótárak elektronikus változatát igen-igen ritkán használják (bár a kiadók a CD-ket szinte rutinszerűen csatolják a nyomtatott szótárakhoz), és nemzetközi érvényű megállapítás, hogy 2010-ben az angoltanárok gyakran még mindig a könyvesboltok választékára támaszkodnak, a számítástechnika élvonalbeli alkalmazásai rendszerint nem jutnak el az igazi célközönségig (Dziemianko 2010). A legváltozatosabb modern eszközökben is megmaradnak hagyományos szótári elemek, így a *példamondat* a felhasználó pillanatnyi igényei által vezérelt multifunkcionális *leximat* nevű „lexikográfai eszköz”-ben (amelyet tehát nem is neveznek már szótárnak) (Verlinde és társai 2010), vagy éppen a kihalás fenyegette jurok nyelv újraélesztését célzó online szótári projektben (Garrett 2011). Az új elképzelések egyébként gondos elemzést igényelnek, meglepően gyenge eredményt ért el például ígéretes animációk alkalmazása (Lew és Doroszewska 2009). – Az újdonságok már túllépnek de Schryver (2003) nevezetes álmain, a napi gyakorlat azonban sokkal lassabban változik. Svensén új kézikönyve szerint az internet szótárai közel vannak a papírszótárak hagyományaihoz, a hypermedia gyakran kihasználatlan, valószínűleg az átviteli sebesség lelassulása miatt (Svensén 2009: 448).

⁸ Vö. például a Nagyszótár hosszú távú projektjével.

⁹ Ez a pont akár a fejezet elejére is kerülhetett volna.

2.4.1. Sztereotípia, előítélet, diszkrimináció

A szociálpszichológia világosan tisztázza a három fogalmat:

- a *sztereotípia* valamely csoportnak az egészéről alkotott vélemény (tehát globális ítélet, amely nincs tekintettel a csoport tagjai között fennálló különbségekre, más szóval: a csoport minden egyes tagjára érvényesnek tekintett állítás);
- *előítéletnek* azt a véleményt nevezik, amely pusztán annak az alapján születik, hogy az érintett beletartozik egy sztereotípiával minősített csoportba;¹⁰
- a *diszkrimináció* már nem vélemény, hanem *cselekvés*, amelyet valamilyen sztereotípia vagy (gyakrabban) előítélet vezérel; durva formája a *szegregáció* és a *fizikai támadás*, amely a *megsemmisítésig* fajulhat; enyhébb változata az *elkerülés*, a legenyhébb pedig a *szóbeli diszkrimináció* (Fiske 2006: 513–514).

A szótárakban *verbális diszkrimináció* történik. Fiske a *bántó sztereotip megjegyzéseket* sorolja ebbe a kategóriába. Ezek a megszólalások sértik az érintetteket, de ennél is veszélyesebb, hogy meggondolatlan beszélők *normát* teremthetnek velük annak ellenére, hogy ők maguk „erősebb” diszkriminációra talán soha nem vetemednének. (Vö. Fiske 2006: 513.)

A férfiak és a nők megjelenítéséről szóló *diskurzusban* nem ennyire világos a sztereotípia fogalma és értékelése.

- A szótárak igyekeznek ügyelni arra, hogy *bántó sztereotípiákat* (a szó köznapi értelmében bántó szöveget) ne közöljenek.
- Gyakoriak viszont a *közhelyszerű* példák (illetve illusztrált szótárakban a közhelyes ábrázolás). Ezt a jelenséget nem lehet egyértelműen elítélni: a szótárnak olyan példákkal kell bemutatnia a szavak használatát, amelyek maximálisan segítik a felhasználót a ráismerésben, erre a célra pedig a sztereotip példák többnyire jó

¹⁰ Ezért nem is mindig könnyű felismerni. Milyen logika bújkik meg egy *Kati nőként ezt nem is értheti* szótári példamondat mögött? 1. A nők buták. 2. Kati nő. → 3. Kati buta. A szótári példa kontextus nélkül áll, így kell értelmezni, ezért irreleváns, hogy adott kontextusban a mondatnak más értelmezése is lehetséges.

választások: *Nagyanyja igen ájtatos volt, minden nap elment a templomba egy ájtatos* szócikkben (ÉrtSz. I/67).

- A két nem képviselőinek megjelenítése szempontjából a nagyobb gondot az okozza, hogy egyes címszavak mellett *indokolatlanul* tűnnek fel közhelyes szerepben. Ha
 - az **akkor** adott jelentéséről a *Leszállították a cukor árát! – Akkor az asszonyok többet fognak befőzni* példa jut a szócikk írójának eszébe (ÉrtSz. I/86),
 - a **beküld** alapjelentésére a *Beküldte az uzsonnát a férjének a dolgozószobába* példa születik (ÉrtSz. I/500),
 - a **nyüzsög** szócikkben *A sok gyerek nyüzsög anyja körül* mondat okoz komoly meglepetést (ÉrtSz. V/327),¹¹
 és így tovább, akkor előbb-utóbb arra a következtetésre jutunk, hogy a szótár a nőnek a helyét *általában* a hagyományos Kinder – Küche – Kirche háromszögben jelöli ki.¹² Ezt a jelenséget egyértelműen el kell ítélni.
- A sztereotip példamondatok két fajtájának ilyen megkülönböztetése logikus és szükséges, bár még sehol nem találkoztam vele. A szociálpszichológia igazolta, hogy a személyeket érintő sztereotípiák mindig veszélyesek (lásd a 2.2. pontban), ezért jogosan hajlunk arra, hogy elítéljünk minden példamondatot, amely rossz hagyományos szerepben mutatja a két nemet (rendszerint a nőket). A szótárak szempontjából mégsem helyes elmosni a különbséget a *szükségszerű* és az *elkerülendő* sztereotípiák között. A kérdés eddig alig merült fel, mert
 - a diskurzus tankönyvek, nyelvkönyvek kritikájával kezdődött, amelyekre a szótárak sajátos kötöttségei csak részben érvényesek, azután a szótárak elemzése (érthető módon) követte a már bevált vagy ígéretes vizsgálati szempontokat;
 - a szótári tények megítélése menthetetlenül *szubjektív*, amin *kontextus híján* sokszor nem is lehet segíteni.¹³

¹¹ A *nyüzsög* negatív konnotációja miatt.

¹² Az ÉrtSz. valójában modernebb felfogást képvisel.

¹³ Sokszor azonban segít egy kellően nagy *korpusz*, ezért is óriási szükség van a Magyar Nemzeti Szövegtár fejlesztésére.

A kérdés teljes félresöpréséről (Graham 1974), illetve a sztereotípiák jogosultságának teljes tagadásáról (Gershuny 1974) a 2.7.1. pontban még szó esik.

Összefoglalva: A szótárak és a tankönyvek, nyelvkönyvek elemzéseiben a *sztereotípiá* közhelyes kifejezést, mondatot (vagy ábrázolást) jelent, szinte kivétel nélkül negatív konnotációval.¹⁴ A *diszkrimináció* ritkábban fordul elő, akkor mintegy „a sztereotípiá felsőfoka” jelentésben.

2.4.2. Szexizmus, szexista

A *szexizmus* „nemi alapú megkülönböztetés” (Huszár 2009a: 96), illetve „nemi alapú hátrányos megkülönböztetés” (Huszár 2009b: 283). A fentebbi szociálpszichológiai kategóriákat tekintve a szexizmus megnyilvánulhat sztereotípiákban, előítéletekben és diszkriminatív cselekedetekben egyaránt. Ezzel összhangban a férfiak és nők megjelenítésének diskurzusaiban a *szexizmus* különféle dolgokat jelölhet. Szexizmusnak nevezik azt a tényt, hogy a szótárak női szerzőktől sokkal kevesebb példamondatot idéznek. Szexizmus, ha egy személyt jelölő hímnemű szónak a (ténylegesen létező) nőnemű párja kimarad a szótárból (nem nyilvánvaló egyszeri tévedésből). Szexizmus, ha egy szótár illusztrációin a magasan kvalifikált szereplők között a férfiak száma sokszorosa a nők számának, és ha a nők többnyire a konyhában tevékenykednek.

Nagyon fontos tudatosítani a *szexizmus* terminusban megbújó ellentmondást: bár a szóban a biológiai nem (*sex*) a hangsúlyos elem, a vele jelölt kérdéskör általában a társadalmi nem (*gender*) problematikája. A *szexista* szótári példák elsöprő többsége azért káros, mert a férfiak és nők *társadalmi* szerepeinek elavult hagyományos repertoárját sulykolja.

Szexizmus az is, hogy a nők (az utóbbi időkig) kevesebb szerepet kaptak a szótárírásban, mint a férfiak. Ez azonban nem a szótár szexizmusa, itt arról a jelenségről van szó, hogy a magasabb presztízsű foglalkozásokba a nők számára nehezebben nyílik út. Azért kell külön említeni, mert a szótárak szexizmusának egyik okaként

¹⁴ Ebből pedig félreértések adódnak. A *Hallottad, hogy Mari lefeküdt a szomszéd sráccal?* egy vonzatszótárnak a példamondata, a *lefekszik vki vkivel* példája, semlegesebbet egyszerűen lehetetlen kitalálni, ráadásul Mariról nem állít semmit, ő vagy lefeküdt, vagy nem. Mivel azonban a kifejezés *közhelyes*, Mari viselkedését pedig a körülmények ismerete nélkül (a főmondat kontextusát figyelmen kívül hagyva) *negatívan* ítéljük meg, a példáról az a nehezen értelmezhető megállapítás születik, hogy „egyenesen a sztereotípiát kifejező mondat” (Ilves 2005: 16).

rendszeresen megemlítik a nők szerényebb alkotói részvételét, holott (mint a jelen munka eredményeként kiderült) ez nem törvényszerű összefüggés.

Nem keverendő össze a szótár szexizmusa a *nyelvbe kódolt szexizmussal* sem. Az elemzésekben rendszeresen visszatér például a generikus maszkulinum kérdése (amikor is a mindenkire vonatkozó alak hímnemű) és a nőkre pejoratívan referáló szavak bántóan nagy száma (a *prostituált* szinonimái, az idős nők tiszteletlen megnevezései, amelyeknek egyszerűen nincs férfi megfelelőjük). Nem a szótár szexista, illetve a szótár nem szexista, mikor a *langue* tényeit regisztrálja.¹⁵

A „durván szexista” megjelölést rendszerint azokra a példákra és képekre mondjuk, amelyek(b)en a nemi alapú megkülönböztetés a *biológiai különbségnek*, illetve a *másodlagos nemi jelleg jegyeinek* hangsúlyozását jelenti. Az illusztrációk megítélése különösen szubjektív, függ a befogadó világszemléletétől, akár még a humorérzékétől is. A példamondatok esetében néha elkerülhetetlen az ilyen „durva” szexizmus. A **vonzó** melléknév ‘kíváncos’ jelentéséhez aligha lehet ennél visszafogottabb példát találni: *Vonzó nő volt a reklámban, hiányos öltözetben* (ÉrtSz+ 1775); a **bombázó** szócikkében hasonló megoldást alkalmaz a szótár: *És akkor a férfiak örömeire megjelent egy bombázó, kivágott ruhában* (ÉrtSz+ 135). Mindkét példa az öltözké jellemzésével helyettesíti a női test pontosabb jellemzését, tehát még azt is mondhatjuk, hogy voltaképpen a szexizmus (a megkülönböztetés) tompítására törekednek. (Az első példa persze a csinos felpucér lánykákkal reklámozott kistraktorok és rovarirtószerek vizuális közhelyeinek köszönhető, mintegy hálából rögtön erősíti is ezt a közhelyes világot, de hát lexikográfus legyen a talpán, aki sokkal jobbat tud kieszelni.)

Az ilyen típusú megkülönböztetéssel és az effajta példákkal ritkán találkozunk, ezek a szótárak szexizmusának igen kis részét teszik ki. Mint fentebb láttuk, a *szexizmus* sokkal tágabb fogalmat jelöl. A megnevezés voltaképpen félrevezető és ezért *rossz*, de mivel meghonosodott, a hibán már csak a félreértések megelőzésével lehet és kell úrrá lenni.

¹⁵ Whitcut (1983) szellemes okfejtéssel igyekszik megértetni, miért lobbiznak hiába nála (mint egy adott szótár képviselőjénél) a legkülönbözőbb csoportok, például valamelyik Nemzeti Front vagy a vadászok vagy éppen a feministák. A szavakat nem lehet lobbista erőszaknak engedve a nyelvhasználat tényeitől elrugaszkodva magyarázni, és nem lehet „elfelejteni” sem: a *prostituált* számtalan szinonimája tény, és a kihagyás mint a lexikográfus végső fegyvere legfeljebb a gyerekasztalokban vethető be.

2.5. A végzett munka és az alkalmazott eljárások

Összehasonlító elemzéseim alapötletéért egy 2000-ben Ausztráliában benyújtott doktori értekezés szerzőjének, *Amanda Samsornak* tartozom köszönettel, bár egyetlen vizsgálatom sem másolata az ő módszerének. (Samson munkájáról a 2.7.5. pontban olvasható beszámoló.)

2.5.1. Teljes szócikkek összehasonlítása

Ez az eljárás 7–7 párba állítható szócikk összevetését jelentette (*kisfiú – kislány, fiú – lány, férfi – nő, vőlegény – menyasszony, férj – feleség, bácsi – néni és nőtlen – hajadon*). Szembeállította egy-egy szótár saját szócikkeit, és az eljárást végigvitte mind az öt szótáron.

Előnye, hogy olyan releváns részletekre derít fényt, amelyek a szócikkeket csak önmagukban nézve észrevehetetlenek.

Hátránya, hogy rendkívül időigényes, az eredmények bemutatása pedig nehézkes.¹⁶

2.5.2. Szerkesztői példamondatok összehasonlítása

Három különböző eljárással vizsgáltam az ÉrtSz. és a két diákszótár (KDSz., ÉrtSz+) példáit. (A kézis�ótárak nem közölnek szerkesztői példamondatokat.)

Az eredmények bemutatását balra látható (verzóra nyomtatott) oldalak alkalmazása segíti.

2.5.2.1. Férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példamondatai

Az *apa – anya* szócikkek példamondatainak összevetése a teljes szócikkeknél leírt módszerrel történt (egy-egy szótáron belül, majd végig a szótárakon), illetve az *asszony* példáit csak az egyes szótárak között kellett követni.

Tanulságos volt a (kontextus nélkül álló) példamondatok többféle értelmezési lehetősége.

¹⁶ Pontosabban: tovább kell keresni az olvasót jobban támogató módszert az eredmények prezentálására.

2.5.2.2. Nem férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példamondatai

Ezek a mondatok öt témakörben csoportosítva kerültek összehasonlításra: (1) a *megjelenés*, *testi adottságok*, (2) a *munka világa*, (3) a *tanulás világa*, (4) az *otthon* és a *háztartás világa* és (5) a *nemek közötti vonzalom* megjelenítése szerint.

Az utolsó témakörben külön váltak az *érdeklődés*, *udvarlás*, *szerelem* mondatai a *házasság* mondataitól. Az előbbi csoportban releváns volt az *aktív és passzív* szerepek megkülönböztetése. A *házasság* példáinak minimálisan kommentált felsorakoztatása igazolta, hogy *a szótár (ijesztően jól) tükrözi a társadalom értékvilágát*.

2.5.2.3. A két nemre referáló szavak felcserélése

A *kisfiú* és *kislány* szavakat tartalmazó példamondatokban ennek a két szónak a felcserélése azt mutatta, hogy a szótárban *szükség van sztereotípiákat tartalmazó mondatokra*. Ez az eredmény megerősítette, hogy több fogódzót kell keresni a *példamondatok minőségének értékelésére*.

2.5.3. Illusztrációk összevető elemzése

Három szótár (ÉKsz., KDsz., ÉrtSz+) más-más filozófiával készült illusztrációinak vizsgálatához *használható előzmény nélkül* kellett megteremteni a kereteket. Az összes illusztráción belül az embernek a megjelenítését négy nagy témakör tárgyalja: (1) az emberi *test*; (2) az emberi *mozgás*; (3) az *öltözéssel és/vagy a környezettel meghatározott identitás*; (4) egyes *artefaktumok*.

A befejezés kitér *a férfiak óriási számbeli fölényének nyilvánvaló és valószínűsíthető okaira*.

Az elemzés szövegét a három szótár néhány jellegzetes illusztrációja egészíti ki.

2.6. A vizsgált szótárak áttekintése

A három közismert akadémiai szótárról a megjegyzések főleg emlékeztető jellegűek.

2.6.1. ÉrtSz.

Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII.

Bp.: Akadémiai K., 1959–1962.

Szerkesztők: 9 férfi, 1 nő

Belső munkatársak: 27 férfi, 8 nő

Célközönség: általános

- 58 023 (\approx 60 ezer) szócikk, középszótár;
- a kortárs köznyelv és a megelőző másfél évszázad irodalmi nyelvének szókincse;
- gondosan kidolgozott szócikk-szerkezetek a címszó jelentései és jelentésárnyalatai alapján;
- a jelentések és jelentésárnyalatok értelmezést kapnak;
- a címszó használatát szerkesztői példák és irodalmi idézetek mutatják be;
- a címszóval alkotott gyakori szókapcsolatok; a közkeletű kifejezések, szólások, szóláshasonlatok, szójárások és közmondások értelmezéssel; a címszó származékai és a vele alkotott összetételek értelmezés nélkül;
- szabályozó, normatív funkció.

Utolsó, 5. kiadása 1992-ben; CD-ROM 2004.

Egy értelmező szótár ötven év alatt elavul. Ez a szótár éppen ennyi idős, de hasonló vizsgálatokba évtizedek múlva is be kell vonni. Megkerülhetetlen, mert *a modern magyar értelmező szótárak műfaját ez a szótár teremtette meg*. A további szótárak azóta is az *ÉrtSz.* köpönyegéből bújnak elő.¹⁷

2.6.2. ÉKsz.

Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.):

Magyar értelmező kéziszótár. Bp.: Akadémiai K., 1972.

A szótár szerkesztésében részt vett továbbá: 10 férfi, 3 nő

Célközönség: általános

Az *ÉrtSz.* szerkesztési eljárásainak a szükséges mértékű változtatása: jelentések összevonása; tömör és gazdaságos „szótári nyelv”.

¹⁷ Az *ÉrtSz.* egyetlen hibája talán az, hogy ténylegesen „túl jó” volt a nagyközönség számára, nemcsak a létrehozása idején kötelezően meghirdetett célközönség: „az új korszak új értelmisége”, hanem a klasszikus műveltséggel rendelkezők számára is. A rá következő kéziszótár igazolta, hogy ilyen terjedelmű szótárban a jelentéseket és jelentésárnyalatokat nem szükséges az *ÉrtSz.* finomságával „szétszálalni”. A 7 kötetet fizikailag is nehéz kezelni.

- ≈ 70 ezer szócikk, kéziszótár;
- a magyar irodalmi nyelv és a kortárs beszélt nyelv szókincse (a köznyelv különös tekintettel az 1945 utáni időszak élő nyelvére, a tudomány és a termelés területéről újonnan beépült szavakra);
- a jelentések és jelentésárnyalatok értelmezést kapnak;
- „gyakran” szekesztői példák (ún. „szabad” példák) a címszó kapcsolódási módjaira;
- a szócikkekben rendszerint értelmezve ≈ 15 ezer állandósult szókapcsolat, szólás, szóláshasonlat, szójárás;
- bokrosítás;
- ≈ 850 vonalas rajz;
- ≈ 16 ezer rövid etimológia;
- szabályozó, normatív funkció.

Utolsó, 6. kiadása 1985-ben.

Ez a szótár az *ÉrtSz.* után tíz évvel, a pozitívumok megőrzése mellett lényegesen egyszerűbb szócikkekkel, elsősorban egyszerűbb jelentés-struktúrákkal jelentkezett, és így két kötetben bő 10 ezerrel több szócikket tartalmazhatott, köztük az új korszak új szavait. Elmaradtak a példák, viszont megjelentek illusztrációk, amelyeket soha nem méltattak érdemük szerint: bármily esetlegesek, hihetetlenül sok információval szolgálnak.¹⁸

2.6.3. *ÉKsz.*²

Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. átdolg. kiadás.

Bp.: Akadémiai K., 2003.

Szerkesztők: 5 férfi

A szótár szerkesztésében részt vett továbbá: 6 férfi, 4 nő

Célközönség: általános

Az *ÉKsz.* átdolgozott, bővített változata:

- $> 73\,300$ szócikk;

¹⁸ A fizikai terjedelem csökkentése érdekében alkalmazott bokrosított szócikkek a korabeli papírmínőség és nyomdatechnika korlátai miatt nehezen olvasható szürke betűtömböket eredményeztek. Mégis ez a szótár lett alkalmas arra, hogy a tanár bevigye a magyarórára, és a nagyközönség számára is jól használhatónak bizonyult.

- új szavak/jelentések és az *ÉKsz.*-ből hiányzó szavak/jelentések;
- értelmezések és példák módosítása;
- minősítések módosítása;
- minták a szomszédos országok magyar nyelvhasználatából;
- a címszó gyakoriságának jelölése;
- a szabályozó, normatív funkció finomítása;
- CD változat is.

Utolsó utánnyomása 2007-ben. CD-ROM 2003.

Újabb harminc év elteltével az *ÉKsz.*-hez képest számos újítást hozott, a jelen munka szempontjából az a leglényegesebb, hogy elmaradtak az illusztrációk.^{19,20}

2.6.4. *KDsz.*

Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.); Balogh Jenő (illusztr.): *Képes diákszótár*.

Bp.: Akadémiai K., 1992.

Írta és a szerkesztésben közreműködött továbbá: 4 férfi, 7 nő

Célközönség: *elsősorban* a 10–15 éves korosztály

Alapja az *ÉrtSz.* és különösen az *ÉKsz.* (főleg a szóanyag összeállításában, az értelmezések megfogalmazásában).

- ≈ 14 ezer szócikk;
- az alapszókincsénél több; származékszavak, régies, népi-tájnyelvi és idegen szavak rostálva;
- példák az értelmezések mellett, gyakran az értelmezés helyett;
- alkalomszerűen irodalmi idézetek is példaként;
- 80 színes képtábla.

A *Képes diákszótár* időben az *ÉKsz.* és az *ÉKsz.*² között, röviddel a rendszerváltás után jelent meg, az előző szótárakhoz hasonlóan az Akadémiai Kiadó gondozásában, szépséges színes illusztrációs táblákkal. Méltatlanul kevés figyelmet kapott annak

¹⁹ A jobb papírnak és a szebb nyomásnak köszönhetően sokkal kellemesebben olvasható, egy kötetben.

²⁰ A sorban harmadik akadémiai kézisztár öt évvel később, 2008-ban született *Magyar értelmező szótár* címmel és MÉSz. rövidítéssel, főszerkesztője Pusztai Ferenc. Körülbelül 25 ezer szócikket tartalmaz, elsősorban különböző korosztályú diákok számára. Deklarált előzménye az *ÉKsz.*², amelyhez képest az elemzések szempontjából nem tartalmaz új elemeket, így az értekezés nem foglalkozik vele, bár kifejezetten sikerült szótár, 2011-ben második utánnyomása is megjelent.

ellenére, hogy első volt Magyarországon a diákszótár műfajában, kellemesen használható, és újító megoldásaival kicsit kihúzódt az *ÉrtSz.* árnyékából.

A jelen munka szempontjából legfontosabb újítása az értelmezések és a példák viszonyát érinti (vö. Sherwood 1993).

- Csak példa magyarázza a jelentést:

ablak *Nyisd ki az ~ot, hadd jöjjön be egy kis friss levegő!*

- A példában a címszót magyarázó értelmezés követi:

acsarkodik *A házőrző kutya dühösen ~, fogát vicsorgatva ugat a járókelőkre a kerítés mögül.*

átló *Berajzolja a rombuszba az ~kat, a két-két nem szomszédos csúcsot összekötő egyeneseket.*

- A példában a címszót szinonima követi:

ádámkosztüm *~ben (= meztelenül, ruhátlanul) mászkált föl-alá.*

állag *Meg kell őrizni legalább az épületek jelenlegi ~át (= állapotát).*

(Megmaradtak a hagyományos megoldások is, az értelmezéseket követő példákkal és a példa nélkül megálló értelmezésekkel.)

2.6.5. *ÉrtSz+*

Eöry Vilma (főszerk.): *Értelmező szótár+* I–II. Bp.: Tinta, 2007.

Közreműködött továbbá (különféle funkciókban) 8 férfi, 16 nő

Célközönség: *elsősorban* a fiatalok

Előzménye: a *KDsz.*

- az *Előszó* közlése szerint 16 065 címszó (ténylegesen 15 857 szócikk);
- alapszókics, tantárgyi szakszavak, irodalmi/történelmi szövegek szavai, új szavak, régi szavak új jelentéssel, ízelítő a határon túli területek magyar szóhasználatából;
- visszatérés a hagyományosabb szócikk-szerkezethez, kibővített tartalommal;
- értelmezések és példamondatok;
- alkalomszerűen irodalmi idézetek is példaként;
- a címszóval alkotott gyakori szókapcsolatok, szólások, közmondások; a címszó összetételei utótagjuk szerint rendezve;
- szinonimák és ellentétek, valamint tájszavak;

- a címszó gyakoriságának jelölése;
- az *Útmutató* közlése szerint 535 ábra/illusztráció (ténylegesen > 730 illusztrált szócikk);
- etimológiai adatok;
- nyelvhasználati tanácsok;
- a szótár végén fogalomköri csoportosítás.

Ez az az értelmező diákszótár, amelynek a lexikográfiai munkáiban kétszer annyi nő működött közre, mint férfi, mégpedig a főszerkesztő asszony vezetésével. Így 2007-ben már a nőknek a hagyományosnál objektívabb, modernebb megjelenítésére lehetett számítani.

Az *Előszó* egyetlen mondattal utal rá, hogy a szótárnak „[e]lőzménye volt az 1992-ben megjelent Képes diákszótár” (p. VII). A szerzőségi adatokból erősebb kapcsolat is megállapítható: a főszerkesztő és további öt munkatárs tagja volt a *KDsz.* csapatának is.

Czuczor és Fogarasi minden kezdőbetűhöz megadta a címszavak számát, részletes számadatok állnak az *ÉrtSz.* köteteinek a végén is. Rajtuk kívül egyedül az *ÉrtSz+* tartalmaz pontos (vagy pontosnak tűnő) adatokat, de a címszavak kezdőbetűnkénti számát nem adja meg. Az *Előszó* összesen 16 065 címszót mond. Ebben a szótárban egy címszónak minden szófaja önálló szócikkbe kerül, így pl. az **akaratlan** melléknév és az **akaratlan** határozószó két önálló szócikket eredményez. Ezeket külön-külön számolva találunk 15 857 szócikket, tehát a címszavak száma *mindenképpen kisebb* a szótár által közölt adatnál.²¹ Az *Útmutató*ban jelzett 535 ábra/illusztrációval szemben viszont több mint 730 illusztrált szócikket találunk (ráadásul egy szócikkhez több illusztráció is tartozhat), tehát itt a valós érték *lényegesen nagyobb* a közölt adatnál.²²

²¹ A Tinta kiadó telefonos kérdésemre nem árulta el a címszavak betűnkénti megoszlását. Más szótárral kapcsolatban az Akadémiai Kiadó sem, tájékoztatásuk szerint sértené a szerzői jogokat. Ezek az adatok a címszókészlet arányai szempontjából nagyon is relevánsak (Jackson 2002: 163–164).

²² 2010-ben a Tinta kiadó megjelentette az *ÉrtSz+* utódját. A *Magyar értelmező szótár diákoknak* (ÉSZD) elhagyta a szinonimákat és az ellentéteket, az etimológiai adatokat, a nyelvhasználati tanácsokat, valamint az illusztrációkat. Elmaradt a kötet végéről a fogalomköri csoportosítás. Így a szótár sok tekintetben szegényebb az elődjénél, különösen azok az elemek hiányoznak, amelyeknek köszönhetően az *ÉrtSz+* bizonyos aktív szótári funkciókat is elláthatott (ami nagy előny egy diákszótár esetében). Ezzel szemben sok helyet nyert azzal, hogy az egyes jelentések egy szócikken belül nem képeznek új bekezdést, és végül két keménytáblás kötet helyett egyetlen puha borítós kötet születhetett, amely sokkal vonzóbb megjelenésű, könnyebben kezelhető, a diákok bizonyára nagyobb eséllyel veszik kézbe. – A jelen munka nem foglalkozik vele, mert az *ÉrtSz+* után, ahhoz képest nem hoz új elemeket.

2.6.6. A *KDsz.* és az *ÉrtSz+* viszonya

Ebben a munkában a példamondatok összehasonlító elemzése (lásd a 4. fejezetben) együtt kezeli a két diákszótár példáit. A *KDsz./ÉrtSz+* megjelölések valójában az *ÉrtSz+* példáit jelentik, amit a példák nagy részének azonossága, illetve hasonlósága indokol.

Az *ÉrtSz+* nagyjából másfél ezerrel több címszót tartalmaz, mint a *KDsz.*, de a közös címszavak szócikkeiben kicsi az eltérés a jelentések, a jelentésmagyarázatok és a példák között. A *KDsz.* anyagának jókora része az *ÉrtSz+* anyagának mintegy részhalmazává vált. Kerekített értékekkel

az *ÉrtSz+* példáinak száma (az első válogatás után) 635,

ezek közül a *KDsz.* példájával megegyezik 270 (42,5%),

a *KDsz.* példájával rokon 150 (23,6%),

önálló példa 215 (33,9%).

Kizárólag a *KDsz.*-ben szereplő példát nem használtam fel, számuk 20 alatt volt.

2.6.6.1. „Egyező” példák

Amikor a *KDsz.* a kurzivált példamondatba illeszti be az álló betűkkel szedett kiegészítő magyarázatot, az *ÉrtSz+* a szócikket mintegy *visszaállítja* a hagyományos formára.

Az **anyóka** szócikkben:

KDsz.: *Rőzsét gyűjtő ~val, öreg nénikével találkozott az erdőben.*

ÉrtSz+: *Öreg nénike. Rőzsét gyűjtő anyókával találkozott az erdőben.*

A **naiva** szócikkben teljes azonosság:

Ártatlan, hiszékeny fiatal lányokat alakító színésznő. Cilike volt a társulat ~ja.

2.6.6.2. „Rokon” példák

(1a) Minimális különbséget mutató mondatok:

KDsz.: *Egy orvoshoz adja (feleségül) a lányát.*

ÉrtSz+: *Egy orvoshoz adja feleségül a lányát.*

(1b) A *KDsz.* példáinak jelentéktelen (a külső szemlélő számára indokolatlannak tűnő) átigazításai:

KDsz.: *Ma este a Zeneakadémián Fischer Iván vezényel.*

ÉrtSz+: *Ma este a Zeneakadémián Vásáry Tamás vezényel.*

- (2a) A *KDsz.*-ben szereplő mondat vagy mondat értékű szókapcsolat teljes(ebb) mondattá bővítésével keletkezett mondatok:

KDsz.: Nőtlen fiatalember.

ÉrtSz+: Egy nőtlen fiatalember is volt a társaságban.

- (2b) Legalább 40 esetben az értelmezést határozottan segítő, hasznos kiegészítések:

KDsz.: Bedolgozóként alkalmazzák.

ÉrtSz+: Bedolgozóként alkalmazzák, egy varrodából minden héten kap munkát.

- (3a) Néhány esetben a *KDsz.* mondatának redukálása kifejezésre, szólásra:

KDsz.: Majd ad neked az apád!

ÉrtSz+: Majd ad neked!

- (3b) Néha a példa magyarázó erejét gyengítő rövidítések:

KDsz.: A mozgásképtelen betegnek ágytálat hoz az ápolónő, hogy szükségét abba végezhesse.

ÉrtSz+: A mozgásképtelen betegnek ágytálat hoz az ápolónő.

- (4) Távolabbi rokonok:

KDsz.: Aljas gazember. és Aljasul elbánt szegény szomszédjával.

ÉrtSz+: Ez a gazember aljasul elbánt szegény szomszédjával.

KDsz.: Olyan a nyaka, a válla, mint az alabástrom.

ÉrtSz+: Alabástrom nyakú szép nő ült vele szemben.

2.7. Más országok szótárainak elemzéseiről

2.7.1. A történeti áttekintés hiányáról

A hagyományok íratlan szabályai és a kutatási beszámolók egyik alapszabálya szerint egyaránt hasznos volna valamiféle áttekintést nyújtani a szótárelemzések történetéről. Ennek a megvalósítása legalább önálló értekezést vagy akár monográfiát igényelne, s ez a munka (várhatóan az angolszász nyelvterületen) bizonyára meg is születik a következő évtizedben. Szükségességét jellemzi két neves szerző megnyilvánulása egymástól két évtized távolságban. Amikor Maxine S. Rose a tekintélyes *College Composition and Communication* hasábjain szisztematikus vizsgálatokat sürgetve közzétette rácsodálkozását öt amerikai szótár szexizmusára (Rose 1979), a lap következő számában H. Lee Gershuny éles hangú rövid nyilatkozatban szisszent fel: Rose figyelmen kívül hagyta az utolsó tíz évben szép számmal megjelent kutatásokat a tárgyban (Gershuny

1980). Húsz évvel később a szintén tekintélyes *Multilingua* közölte Sabine Prechter dolgozatát, aki azzal kezdi saját elemzéseit, hogy bár a feminista nyelvészet a kezdetektől, a hetvenes évek elejétől sokat foglalkozott a tankönyvek szexizmusával, a szótárakat alig vizsgálták (Prechter 1999). Eszerint szerzők és folyóirat-szerkesztők tájékozottsága egyaránt hiányos volt. Saját tapasztalataim megerősítették, hogy egy újabb évtized elteltével is rendkívül nehéz (egyre nehezebb) szisztematikusan feltárni a vonatkozó irodalmat. Néhány kiragadott részlet mégis figyelmet érdemel.

Az első tudatosan nem-szexista szótár valószínűleg 1972-ben született (Graham 1974).²³ Az American Heritage kiadó új iskolai szótárának szerkesztéséhez számítógéppel feldolgoztatták tankönyvek szövegeit (figyelembe véve például a matematika és a különféle természettudományok tankönyveit is). Amikor 700.000 idézetből látták, hogy mit olvasnak az amerikai iskolás gyerekek, a szótár férfi szerkesztőjének, Peter Daviesnek tűntek fel aránytalanságok. Itt olyan adatok következnek, amelyek a magyar *tankönyv-vizsgálatokban* nem fordulnak elő (a hazai elemzések mögött nem állt számítógépes támogatás). Ha felnőttek egymás között beszélnek, akkor gyerekeket, illetve fiúkat-lányokat körülbelül azonos arányban emlegetnek. Amikor a felnőttek gyerekekhez szólnak, akkor megkülönböztetik a nemeket: a fiúk-lányok : gyerekek arány 2 : 1 lesz. Tantárgyaktól függetlenül a hímnemű és nőnemű személyes névmások aránya majdnem 4 : 1, még a háztartástan tárgyban is 2 : 1. A családi viszonyokban 4 : 1 az arány a férfiak fia-lánya és a nők fia-lánya között, azaz a férfiak négyszer gyakrabban jelennek meg szülői szerepben. 3 anyából 2-nek, 5 apából 4-nek fia van. A nagybácsi : nagynéni arány 2 : 1, nagynéninek unokaöccse : unokahúga 4 : 1 arányban fordul elő! Minden egyetlen gyerek fiú! A rendkívül érdekes beszámoló szerzője Alma Graham, a szótár női szerkesztője, aki ezután leírja, milyen következetesen alkottak egy új női archetípust: hagyományokat és sztereotípiákat félretéve cserélgették a szereplők nemét, hogy a szótár a férfiakat és nőket azonosan reprezentálja. Az eredmény értékeléséhez nem elég angol anyanyelvűnek lenni, az amerikai kultúra bennszülöttje is legyen, aki ítéletet mond. A szótár ellene szól Ország László tanításának, miszerint a példamondat segítse felidézni

²³ Bizonytalan, hogy születtek-e továbbiak az eltelt negyven évben.

az olvasónak a világról meglévő ismereteit, de (kívülről nézve legalábbis) szerencsés bátor vállalkozás.

H. Lee Gershuny elveti azt a gondolatot, hogy a nyelv „objektív” leírásához szükség van sztereotípiákra, szerinte egy szó használata általában független attól, hogy férfi-szóval vagy nő-szóval együtt szerepel: a deskriptív nyelvész nem tekinthető „objektívnak” vagy „semlegesnek” attól, hogy választási lehetőség esetén a sztereotípiát választja. Gershuny *elgondolkodik a sztereotípiák hatásán*: kijelenti, hogy nem volt célja vizsgálni a nyelvi sztereotipizálásnak a viselkedésre, az attitűdre való hatását, de mivel a szótárt nem olvassuk folyamatosan, a hatását kisebbnek tételezi fel például egy regény potenciális hatásainál. A kisebb hatást nem tekinti elhanyagolhatónak: a Sapir-Whorf hipotézis alapján a rendszeresen együtt előforduló szavak (pl. *she* és *cook*) a közös konceptualizálódást erősítik, és hat az is, ha a nő 10 mondatból 7-ben sztereotipizálva van. (Gershuny 1974: 167–169.)

Egy gyakran idézett másik írásában Gershuny a „doublespeak” bűnével vádolja a szótárakat. A „félrevezető mellébeszélés”, a „kettős beszéd” abból adódik, hogy a szótár a nyelvi objektivitás semlegességének álruhájába öltözik, látszólag annyi a célja, hogy egy-egy szó jelentését és használatát illusztrálja, és mivel hihetetlen autoritással bíró közintézmény, amely jogi eseteket dönt el, amelynek a szavát úgy tekintik, mint a Bibliáét, senki nem gondolja róla, hogy valójában kulturális előítéleteket, sőt politikai állásfoglalást terjeszt (Gershuny 1975: 942). A férfiak és nők megjelenítésével párhuzamosan Gershuny többször hivatkozik a rasszizmus problémájára is. Az elsőként említett dolgozatához hasonlóan elemzésének tárgya megint a *Random House Dictionary of the English Language* (1966). Fontos megállapítás, de részben vitatható példákkal, hogy ha férfi kap sztereotip női szerepet, akkor a megítélése rosszabb lesz: *His mental decay is distressing*. Ugyan miért lenne női sztereotípia a(z eredeti) *Her mental decay is distressing*? És ez a szomorú állapot miért rosszabb egy férfi, mint egy nő esetében? Vagy: *He soon lost track of how much money he had spent*. A(z eredeti) *She soon lost track...*, az a nőkre különösképpen, egyenesen sztereotipikusan jellemző volna? A nők eleve nem tudnak bánni a pénzzel? A férfiaknak pedig eleve jobban kell bánniuk vele? – Többféle férfi-női szerepváltás alapján Gershuny arra a megállapításra jut, hogy a nők értéke a tipikus férfi-vonásokkal csökken, de a férfiak értéke is csökken a

tipikus női vonásokkal. A szövegkörnyezet nélkül álló és így gyakran csak szubjektíven értékelhető példák többnyire alátámasztják a szerző véleményét, időnként mégis az az érzésünk, hogy ő maga is (hitelesnek tartott, de nem igazolható) sztereotípiákból indul ki, a kritikája pedig öncélúvá válik. Ilyenkor szeretnénk látni olyan példákat is, amelyek megfelelnek Gershuny igényeinek. (Gershuny 1975.)

Prechter sokfelé hivatkozott írásával (1999) kapcsolatban szintén érdemes megemlíteni egyes példamondatok (bizonyos fokig megint szubjektív) értékelésének problémáját. Mennyire lehet negatív női emocionalitásnak tekinteni: *It was a sad day for Mary when her mother died* ? (Ha Gershunynak is igaza van, akkor az *It was a sad day for John when his mother died* Johnt még rosszabb színben tüntetné fel, ami abszurdításba torkollik.) *She told me the saga of all her operations* miért negatív és *His biography is a saga of scientific research* miért pozitív konnotációjú? A nemek felcserélése változtatna az értékelésen?

Ezek az észrevételek elsősorban arra figyelmeztetnek, hogy a magyar értelmező szótárak példamondatainak elemzésekor fokozott objektivitásra kell törekedni.

*

A továbbiakban külföldi szótárak elemzéseinek alaposabb ismertetése következik. Az elemzéseknek a szerzői is külföldiek, ismét valamennyien nők. Mind a négy tanulmány a 2000-es években született. Közülük három nemcsak tartalmában, hanem terjedelmében is tekintélyes; a rövidebb írás magyar vonatkozásai miatt (is) került a válogatásba:

- három angliai szerző írt az *Oxford English Dictionary*ről,
- egy észt szerző a magyar–észt és a finn–magyar–finn vonzatszótárakról,
- egy finn szerző az angol Collins-COBUILD szótárról, végül
- egy ausztráliai szerző négy olasz szótárról.

Az ismertetéseknek nem célja az eredeti szövegek egészének egyenletes mélységű (egyenletes mértékű) kivonatolása. Következésképpen kihagytam a szótárak autoritásának és a két nemről nyújtott képük ebből adódóan különösen nagy hatásának taglalását. Az ismertetésekben saját megjegyzéseim is olvashatók.

2.7.2. A nők szerepének és képének alakulása az *Oxford English Dictionary* gyakorlatában

Három szerző: Elizabeth Baigent, Charlotte Brewer és Vivienne Larmini tárgyalja a nők reprezentál(tság)ásának kérdéseit két hírneves angol munka („referenz-mű” vagy akár „vállalkozás”) gyakorlatában, a szerkesztők szempontjából. Az *Oxford Dictionary of National Biography* és az *Oxford English Dictionary* átdolgozása kapcsán született tanulmány címe *Gender in the archive: women in the Oxford Dictionary of National Biography and the Oxford English Dictionary*, 2005-ben jelent meg. Az *OED* tekintélye folytán a róla szóló második rész eleve érdeklődésre tarthatna számot, de ennél fontosabb, hogy a szerzők nagyon logikusan tárgyalnak nagyon lényeges kérdéseket, és mindezt érdemes kiegészíteni néhány magyar nézőpontú megjegyzéssel.

Az írás az első kiadás (1884–1928) és a 20. századi *Supplement* (1972–1986) anyagát elemzi, amelyeknek a (pusztán tipográfiai) összeolvasztásával 1989-ben megjelent az *OED2*. Érvel amellett, hogy az új *OED3* kiadásnak sokkal nagyobb figyelmet kellene fordítania a nők alulreprezentáltságának enyhítésére: már 2000 márciusától negyedévente megjelennek az *OED3* részletei, de az átdolgozás szempontjai között nem szerepelnek a gender kérdései.

Az *OED* annak idején új utat tört azzal, hogy minden szónak a használatát nyomtatott forrásból származó idézettel igazolta, a szerkesztők és az önkéntes adatgyűjtők minden hozzáférhető nyomtatott forrást igyekeztek elolvasni. Az idézet nemcsak azt mutatta, hogy *hogyan* használták a szót, hanem azt is, hogy *ki* használta. Az első szerkesztők számára elérhető nyomtatott források szerzőinek elsőprő többsége férfiember volt, így hát az idézetek szerzőinek elsőprő többsége férfi. (A nyomtatás előtti korok műveit a későbbi nyomtatott kiadások alapján dolgozták fel, ebben az anyagban a szerzők között egyetlen nő sem akadt.) Az *OED* óriási tekintélyét mindenekelőtt a szavak dokumentált használata biztosította, ami eleve hamis arányokat mutatott a női szerzők háttérbe szorulása miatt.

Az arányokat nehéz pontosan számszerűsíteni: például nincs megbízható forrásjegyzék, és hiába létezik online *OED2*, benne a nőknek csak egy része *Mrs* vagy *Lady* (például Jane Austin neve sincs jelölve), tehát automatikusan nem azonosíthatóak.

A szerzők mintavétel alapján kézi számlálást végeztek, ennek az eredménye szerint az *OED* forrásainak nem egészen 5 százalékát írták nők.

Mit mondhatunk mi magyarok ehhez képest? Az *ÉrtSz. szerzői között Kaffka Margit egyedül képviseli a női nemet, a KDSz. és az ÉrtSz+ pedig egyetlen női szerzőtől sem idéz.*²⁴ A mi irodalmunkból hiányoznak a kapásból sorolható női nevek, mégis kár, hogy Országh László az irodalmi példákból nem hiányolta a nők hangját. Azt sem mondhatjuk, hogy az *ÉrtSz.* makacsul ragaszkodott a kánonhoz, mert például Herczeg Ferencet kirívóan sokat szerepelteti.²⁵ A diákszótárakból még inkább hiányzik a „pötyös” és „csíkos” könyvek szövegvilága.^{26,27}

Így hát számunkra *a jövő szótárai szempontjából* relevánsak az ide csatlakozó további kérdések: Az idézettségben mutatkozó arány mennyire felel meg a férfi-szerzők és nő-szerzők tényleges arányának? A nők gyakrabban írhattak nyomdába nem kerülő műfajokban (naplót, levelet), de vajon az *OED* nem rontotta-e ezen túlmenően is az arányokat? A nőktől származó források milyen műfajokat képviselnek? ...

A szerzők hibáztatják az „emotional feminine colloquialism” típusú stílusminősítéseket, ami vitatható.²⁸ A kifogásolt jelentésmagyarázatok és példák valóban elítélendőek, a nők „szexuálisan pejoratív” megjelölései viszont nyelvi tények,

²⁴ Üdvözlendő a Nagyszótár forrásjegyzéke.

²⁵ Horváth Mária (2004) írásából tudjuk, hogy Bárczi Géza javaslatára.

²⁶ Az *ÉrtSz.* esetében nem jöhetett szóba például az élő Lesznai Anna (1885–1966). A diákszótáraknál adódó írónők is szerencsésen hosszú életet éltek: Thury Zsuzsa (1901–1989), Fehér Klára (1919–1996), Kertész Erzsébet (1909–2005). Thury Zsuzsa megfelelt volna az *ÉrtSz.* irodalmi követelményeinek is. – Szabó Magda is kilencven évet ért meg (1917–2007).

²⁷ Érdekes, hogy az *Oxford Dictionary of National Biography* (amellyel az itt ismertetett írásnak az első fele foglalkozik) milyen buzgalommal kutatja fel az elmúlt évszázadokból a szócikkre méltó nőket. Meggyőzőnek viszont csak félig mondható: úgy tűnik, hogy boldogan felvesznek a lexikonba olyan lányokat-asszonyokat, akiknek a teljesítménye egy férfit nem jogosítana fel a szerepeltetésre. Ez elfogadható, ha arra gondolunk, hogy egy nőnek sokkal nehezebb volt azonos teljesítményt nyújtani (rendszerint mai szóval „kisvállalkozások” vezetéséről van szó). Az sem baj, ha most kileng az inga az évszázadok alatt megszokottal ellentétes irányba.

²⁸ Én például éppen hiányolom ezeket. A **cuki** az *ÉKsz.*² szerint ‘édes, kedves, bájos’ jelentésében **biz**, az **ari**, **édi** meg nincs is a szótárakban. A női szókincs efféle elemeire Huszár Ágnes az **édi** mellett a **szivi**, **tündi** és **aranyoskám** példákat említi (2009b: 279), az utóbbiakat férfitől is hallottam már. A szótárnak feladata, hogy (például a más anyanyelvűekre való tekintettel) figyelmeztessen azokra a szavakra, amelyek férfi szájából nem kívánt hatást kelthetnek. Az **ari**, **édi** és társaik bizonyos iskolázottsági szint fölött a nők körében sem használatosak, de használhatóak olyan értelemben, hogy nem kérdőjelezzik meg használójuk szexuális identitását. Ritkaságuk miatt általános szótárakban nem várható a megjelenésük, **ari** és **édi** előfordulása a Magyar Nemzeti Szövegtárban kevesebb, mint 0,1/millió szó. Kovalovszky Miklós írja: „igen tanulságos és érdekes lenne – ha egyáltalán megvalósítható volna egységes és következetes módon – egy olyan szótár, amely társadalmi és stílári rétegződés szerint rendezné el anyagát”, de számos ok miatt az ötletet felvető Devoto (é.n.: 48) szerint sincs realitása (Kovalovszky 1966: 124).

tévedés a szótár hibájaként tüntetni fel őket. Valóban meglepő aránytalanság, hogy a hímnemű névmások száma mintegy ötszöröse a nőneműekének (ami bennünket magyarokat nem érint), a fizikai megjelenésnek és az érzelmeknek a szavai viszont 50 százalékkal gyakrabban járnak együtt nőt jelölő névmással.

Egy korábbi vizsgálat szerint az *OED* idézeteinek nemi sztereotípiái azt tükrözik, hogy a társadalom hogyan sztereotipizált az évszázadok során, és ehhez képest a lexikográfusok nyelvezete viszonylag semleges. Csakhogy amíg nincsenek adataink az egyes korszakok nyelvéről – érvelnek a szerzők –, addig nem tudható, hogy mit tükröznek az idézetek, és aligha kérdéses, hogy a szerkesztők preferálták a férfi szerzőket.

Érdekes részleteket tudunk meg a nőknek a szótárak készítésében betöltött szerepével kapcsolatban. Az *OED*-re érdemi befolyásuk nem volt, bár a kezdetektől fogva szép számmal dolgoztak női adatgyűjtők, Murray két lánya több mint húsz évig vett részt a munkában, és az évtizedek során átlagosan valamivel 10 százalék fölött volt a nők aránya. Az 1970-es években hozott törvényig a nők mindig kevesebb bért kaptak ugyanannyi munkáért. Idézést érdemel a lábjegyzetben említett epizód: 1928-ban az első kiadás elkészültét ünneplő banketten a női munkatársakat elkülönítve és távolabb ültették le – ám együtt a miniszterelnök feleségével és az egyetem legmagasabb rangú előljáróinak feleségeivel...²⁹

Az *OED2* mutat némi javulást a szexista jelentésmagyarázatok módosítása terén, de sokkal érzékenyebben reagál például a rasszista megnyilvánulásokra.

Az *OED3* munkálataival kerül sor az *OED* első rendszeres és teljes revíziójára két tekintetben: több női szerzőtől közölnek idézeteket (az írás megjelenésekor a részletek vagy arányok még homályban vannak), valamint irtják a szexista elemeket minden szerkesztői megfogalmazásból.

A további részletek az *OED3* női szerzőivel kapcsolatban a jelen munka szempontjából szintén nem relevánsak, néhány kérdést mégis érdemes idézni, mert a szerzők objektivitását tanúsítják: Hogyan kell meghatározni a nők arányát? A nyomtatásban megjelent munkák szerint? A fizikai formától és a műfajtól függetlenül

²⁹ Nálunk Országh László deklarálta, hogy néhány női munkatárs elengedhetetlen az *ÉrtSz.* elkészítéséhez (Országh 1953: 307; 1962: 122), utóbb egyre nőtt az arányuk a szerkesztői közösségekben. Az *ÉrtSz.* nem vádolható durva aránytalanságokkal a nők kárára.

mindenféle írást figyelembe véve? A *beszélők* száma szerint? Hogyan lehet dönteni egy-egy idézet minőségéről? Milyen szerepe lehet a szerző nemének a döntésben? A nyomtatásban megjelent szerzők között mindig is sokkal nagyobb volt a férfiak aránya, egy 2004. októberi angliai könyvkereskedői katalógusból vett 200 könyvet tartalmazó mintában 72 százalék. De vajon mi az arány az *elolvasott* könyveket tekintve?

2.7.3. A finn és a magyar társadalom férfi- és nőképének különbsége egy vonzatszótárban

Az észt Marju Ilves (2005) a férfi és a női társadalmi szerepek megjelenését vizsgálta két vonzatszótár példamondataiban. A szerény terjedelmű, de logikusan felépített és nagyon is igényes dolgozat sajátos értéke, hogy a gyakorlatban igazolja a közhelyesen ismételt állítást, miszerint a szótárak tükrözik a társadalom értékrendjét.³⁰ Ebben az esetben főleg a magyar és a finn közgondolkodás különbségét lehet tetten érni

- a magyar–észt szótár észt szerzők által írt példái, de még inkább
 - a finn–magyar–finn szótár finn–magyar részének finn szerző által írt példái, valamint
 - ennek a szótárnak a magyar–finn része számára magyar szerző által írt példák alapján. Az dolgozatban szereplő észt példák jellegénél fogva az észt és a magyar kép a valóságosnál sokkal jobban hasonlít egymásra (a létező különbségek okairól lásd Csire – Ilves (2003)), a finn példák viszont egy más világot mutatnak. Ilves elemzése Prechter (1999) szempontjait követi:
- a férfiak és nők aránya,
 - a férfiak és nők aktív és passzív (ágensi és egyéb) szerepe,
 - a két nemhez kötődő legkedvesebb szerepek,
 - a két nemhez kötődő foglalkozások, tevékenységek,
 - sztereotípiák, illetve
 - a sztereotípiák megtörése.

³⁰ Saját dolgozata szempontjából nincs jelentősége, de itt meg kell említeni Ilves tévedését, miszerint a kitalált/konstruált példamondatok nem jellemzőek a magyar szótárírási hagyományra, ráadásul éppen az értelmező szótárakat hozza példának, amelyek szerinte (ha egyáltalán, akkor) szépirodalmi példákat használnak (p. 10). Ezzel szemben a szerkesztői példamondatok csakis a kéziszótárakból hiányoznak, az irodalmi példákat pedig csak a 7 kötetes ÉrtSz. alkalmazza következetesen, a diákszótárainkban alkalomszerűen fordulnak elő.

Az észt és a magyar példamondatokban egyaránt kb. 25%-kal több a férfi, mint a nő. Az észt szerzőnél gyakoribb a *férj*, mint a *feleség*, gyakoribb a *fiú/fia*, mint a *lány/lánya*, gyakoribb a *férfi*, mint a *nő*, az *apa* – *anya* párnál fordított a helyzet: gyakoribb az *anya*, mint az *apa*. A magyar mondatokban az átlagosnál több nemre utaló szó szerepel (pl. *srác*, *keresztanya*). Mindkét példaegyüttesben a *férj* a leggyakoribb, illetve legkedveltebb szerep. A munka világában az észt nők szerényebb szerepekben, a magyarok kevés különböző foglalkozásban, és mind egyformán a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokain jelennek meg. Mind a férfi-, mind a női sztereotípiákra számos példa található, a magyar szerzőnél egyenesen megkövesedett sztereotípiák. A sztereotípia megtörése egyformán előfordul, szerény mértékben.

Mindezzel ellentétben a finn szerző példamondataiban a férfiaknál egy kicsivel több nő szerepel. Az *anya* a legfontosabb szerep. Több a *nagymama*, mint a *nagypapa*, van néhány *néni*, de nincs *bácsi*, *fia* sem fordul elő. (A *férfi* – *nő* párból a *férfi* a gyakoribb.) A nők sokféle foglalkozást űznek, és hozzájuk kötődnek a nagyobb presztízssű foglalkozások (bármily meglepő is ez számunkra)! Mindkét nemre vannak sztereotípiák, de Ilves négy nagyon meggyőző példát hoz a sztereotípia-törésre: egy nő sört visz a szaunába, asszonyok politizálnak, egy nő gyilkosságot követ el, egy pedig káromkodik. „[A] finn–magyar szótár nem magasztalja a férfi szerepét, a nő szerepét viszont hangsúlyozza (p. 14).”³¹

Ilves nagyon visszafogottan indokolja a különbséget: „... kulturális/társadalmi okai vannak, hisz Finnországban már évtizedek óta foglalkoznak a társadalmi nem kutatásával” (p. 13). Tegyük hozzá, hogy a magyarázat az előző századfordulóig nyúlik vissza: a finn nők 1906-ban Európában elsőként megkapták a választójogot, és az 1907-es választásokon 19 képviselő már be is került a parlamentbe (A Magyar-Finn Társaság honlapja 2006).³²

A finn Kangasniemi (2002) dolgozatának hangvételéből igen jól érezhető, hogy a finn társadalomban nagy erővel érvényesül a feminista ideológia.

³¹ Az ágensi stb. szerepekről csak összefoglaló megállapítások születtek. A példákban a nemre utaló szó rendszerint, de nem feltétlenül ágensi szerepben van. Ha férfi is és nő is megjelenik a mondatban, akkor a leggyakoribb séma szerint a férfi ágens és a nő páciens, illetve a férfi ágens és a nő beneficiens.

³² Az általános és egységes választójog 100. évfordulóján, 2006-ban a finn képviselők 37,5%-a nő, ami nemzetközi összehasonlításban a negyedik helyre sorolja őket (Ruanda, Svédország és Norvégia után).

2.7.4. A Collins-COBUILD szótár elemzése a férfiak és nők megjelenítése szempontjából

Teresa Kangasniemi magyar kategóriák szerint körülbelül főiskolai szakdolgozatnak számító munkája³³ 2002-ben született, angol nyelven. Saját munkám potenciális előzményének tekintettem, végül azonban csak tanulságokat vontam le belőle (ami természetesen segítséget jelentett).

Először nyelvkönyvek kritikáiról és néhány szótárkritikáról számol be, túlzottnak mondható feminista hevülettel. Ehhez képest meglepő, hogy egyetértően idézi például Gershuny észrevételeit, miszerint a feminin kontextusok férfi szereplővel még rosszabbak, mert nem vagyunk hozzászokva, hogy a férfi alábbvaló legyen:

He soon lost track of how much money he had spent.

He had no opinion of his own, but simply followed the herd.

Ha a nők sztereotip férfi tulajdonságot kapnak, akkor az eredetileg pozitív vonás negatívba fordul (*he*-vel se lenne pozitív, de a *she*-vel a női dominancia negatív lesz):

She made his life a hell on earth.

She tore into him for being late.

Férfiak sztereotip női tulajdonságokkal a nőknél is rosszabbak, mert státuszvesztést szenvednek (erre nincs példa), és hiba az implicit női-férfi ellenségeskedés:

She loves to bait him about his male vanity.

She told him point-blank that he was not welcome.

Megítélésem szerint a középső mondatpár valóban a sztereotip házsártos asszonyt idézi fel, a másik két pár viszont inkább szerencsés sztereotípiatörés (ami negint érzékelteti az értékelések szubjektivitását, lásd a 2.7.1. pontban fentebb mondottakat is).

Kangasniemi saját elemzésének tárgya a Collins-COBUILD szótár. Az elemzéshez szükséges véletlen minta mondatait három szempont alapján válogatta össze:

- a szótár minden 50. oldalán keresett,³⁴
- a mondatokban férfit vagy nőt jelölő elemnek kellett lennie,

³³ Vincze László szíves közlése a finn „Pro Gradu Thesis” értelmezéséről.

³⁴ Jackson (2002: 175) ajánl hasonló módszert a szótárkritikáról szólva Chapman (1977) nyomán: „minden huszadik oldal tizedik szócikke.” A mintának azonban reprezentatívnak kell lennie, erre a célra legyen tehát a kritikusnak egy saját címszókészlete. – Gershuny (1974) a RHD 2. oldalától kezdve pénzfeldobással választott páros vagy páratlan oldalt, és ott az első olyan szót kereste, amelyhez legalább egy teljes példamondat tartozik, természetesen férfit és/vagy nőt jelölő szóval. – Az ilyen típusú gyűjtés jól alkalmazható, amikor egy-egy szótárt csak önmagában kell vizsgálni.

- végül csak azokat a szócikkeket vette figyelembe, amelyekben szerepelt férft jelölő elem is és nőt jelölő elem is, akár ugyanabban a mondatban, akár más-más mondatokban.

Tartalmuk szerint a mondatokat 14 témakörbe sorolta: (1) megjelenés (külső); (2) tulajdonságok (belső); (3) a munka világa; (4) iskola, tanulás; (5) család; (6) magánszféra (az otthon és közvetlen környezete); (7) étel, ital, dohányzás; (8) hobbik; (9) „kint” (nem otthon); (10) nyelv, kommunikáció; (11) érzelmek; (12) illegális tevékenység; (13) siker és jólét; (14) nem besorolható egyéb.³⁵

Mind a 14 témakörön belül megkülönböztette a (1) materiális, (2) mentális, (3) relációs és (4) verbális folyamatok mondatait.³⁶

Így a minta 391 mondatából a 14×4 csoportba egyenként nagyon kevés mondat esett. Az elemzés ennek megfelelően elaprózódik, és a rengeteg számadatban rejlő lehetőségeknél kevesebb tanulságot mutat fel.

A részletesen ismertetett, de annál nehezebben követhető elméleti háttér alapján végeredményben az a kérdés, hogy a férfiak és a nők mennyire játszanak *ágensi és páciensi szerepet* a példamondatokban. Nem meglepetés, hogy a szótár szerint a férfiak az erőszaktevő, agresszív nem (az illegális tevékenység témakörében a szereplők 70%-a férfi). Indokoltan kérdezi a szerző: kell-e a nemek egyenlősége érdekében agresszív és gyilkos nőket is mutatni? Sőt, bűnügyi szempontból semleges szavak esetén helyes-e egyáltalán ilyen témájú példát adni? Ő maga vélhetően tagadó választ adna, és egyetérték az idegenkedésével. A finn–magyar vonzatszótárban fentebb láttunk példát gyilkos nőre. Magyar diákszótárakban(!) hibának tartom az **arzen** szócikkben: *A gyilkos aszony úgy tette el férjét láb alól, hogy naponta egy kis adag arzént csempészett a teájába* (KDs. 45; ÉrtSz+ 57).

Kangasniemi azt javasolja, hogy egy következő vizsgálatban csak olyan mondatokat kellene elemezni, amelyekben férfi is és nő is szerepel, és ezekben kellene kutatni az erőviszonyokat: kinek a kezében van az irányítás, és ki a cselekvések tárgya vagy célja. Aligha véletlen, hogy az ágensi-páciensi szerep szerint Ilves sem tudta

³⁵ A sorrendnek nincs jelentősége, az eredeti az angol betűrendet követte.

³⁶ (1) Materiális: cselekvés vagy esemény; (2) mentális: fizikai érzékelés, érzelmi reagálás vagy kognitív reagálás (tudás, gondolkodás); (3) relációk: személynek a tulajdonságai, körülményei vagy birtokolt dolgai; (4) verbális: kommunikatív események.

végigvinni az elemzést a fentebb ismertetett dolgozatában. Saját munkámban a csekély elemszám miatt lemondtam erről a szempontról.³⁷

Az sem meglepetés, hogy az angol szótárban is többségben vannak a férfi szereplők. Az arány azonban témakörönként igen különböző: például „a munka világa” és a „kommunikáció” kategóriákban nagyjából azonosan fordul elő a két nem, a „kint” kategóriában a férfi : nő arány 5 : 1, a hobbi kategóriában 3 : 1 (ezek az arányok a nők diszkriminálását mutatják), a család esetében viszont 1 : 2 az arány (azaz a sztereotípiák hatására kétszer annyian vannak a nők).

A „külső megjelenés” témakörben mindkét nemről találhatók semleges példák, ezek mellett a nők pozitív képeken, a férfiak viszont negatív képeken (gondozatlanul) jelennek meg.

Az „érzelmek” szempontjából a férfiak (semleges mondatok mellett) sokféle különböző érzelmet mutatnak fel, ezzel szemben a nőkről szinte csak negatívumok tapasztalhatók: gyengék és emocionálisak.

Örvendetes, hogy az „otthon” világában mindkét nem sokféle szerepben megjelenik. A családon belül az apa-lánya viszony fordul elő a leggyakrabban.

Minden témakörben voltak sztereotípiától mentes mondatok, de sztereotípiák is mindkét nemről. Az egész anyagot tekintve kevés kirívóan erős szexizmus mutatkozott, de sok volt a szexizmus azokban a mondatokban, amelyek férfi szereplőt is és női szereplőt is tartalmaznak. Ezekből a megállapításokból arra lehet következtetni, hogy a szexizmus fogalmát a (nálunk is gyakoribb) szűkebb értelemben használja a szerző. Ebben az esetben nagyon egyetértek azzal, hogy (nyilvánvaló esetektől eltekintve) szélesebb kontextus nélkül nem lehet tudni, hogy egy mondat szexista-e vagy sem. (A szexizmus tágabb értelmezése esetén a finn munkának ezek az állításai értelmüket veszítenék, ami jól példázza a balszerencsésen rögzült terminus lehetséges következményeit; lásd fentebb a 2.4.2. pontban.)

Kangasniemi megállapításai nagyrészt egybeesnek a tankönyvekkel kapcsolatban felsorolt észrevételekkel (lásd a 2.8. pontban). Ez az ott kifogásolt momentumok széles körű jelenlétét igazolja.

2.7.5. Olasz iskolai szótárak elemzése

³⁷ A három „legagentívabb” nő-mondat az arzénos asszony mellett a férje fejéhez poharakat vagdosó feleséget és a baba fejét behorpasztó kislányt vonultatta fel.

a férfiak és nők megjelenítése szempontjából

Amanda Samson Ausztráliában 2000-ben *Buona e Bravo. The representation of gender in Italian education* címmel benyújtott PhD értekezése az 1990-es években Olaszországban használatos iskolai tankönyveket és szótárakat vizsgál. Mint a 2.5. pontban említettem, saját összehasonlító elemzéseim alapötletéért ennek a munkának tartozom köszönettel.

Az értekezés 6. fejezete foglalkozik szótárakkal, közelebbről a feminista elmélet hatásának érvényesülését kutatja. Összesen négy szótárt elemez, ezek közül három iskolai szótár.

A fejezet első része az illusztrációkat vizsgálja a három iskolai szótárban. A szótárak azonosítása mellett rögtön idézem a képeken ábrázolt férfiak és nők arányát, a férfiak óriási számbeli fölényben vannak:

PP	– Prime parole	490 : 75 ³⁸
Dib	– Dizionario di base	69 : 29
Daic	– Dizionario avanzato dell’italiano corrente	99 : 25
DISC	– Dizionario italiano	

Szép színes tortadiagramokon látjuk a szexista illusztrációk arányát. Sajnos képek híján a „szexista” kritériumai nem nyilvánvalóak:

	PP %	Dib %	Daic %
Ffíról nem szexista	75	66	72
Ffíról szexista	4	1	1
Nőról nem szexista	7	27	18
Nőról szexista	5	1	1
Ffíról és nőról nem szexista	8	4	7
Ffíról és nőról szexista	1	1	1

³⁸ A 75 ábrázolásból 33 sztereotípiát, például: *háztartás; varrónő, tanítónő; boszorkány, hercegnő, tündér.*

A képeket nyolc témakörbe sorolva is láthatunk arányokat: (1) magasan kvalifikált; (2) szakképzett; (3) szakképzetlen; (4) fegyveres erők; (5) otthon, háztartás; (6) sportoló; (7) vallás; (8) nem besorolható.³⁹

Samson és Kangasniemi egyaránt a vizsgált anyagukból kiindulva állítják fel egymástól merőben eltérő témaköreiket.⁴⁰ Saját munkám is ezt az utat követte egy harmadik, általánosíthatóbb változattal (de negyedik is van benne, mert a példamondatok és az illusztrációk csoportosítása már nem azonos). *A példamondatok témaköreinek egységesítésére* látok esélyt, és több különböző értékelés *összehasonlíthatósága* (objektívabbá tétele) érdekében ezt fontos lesz megoldani.

A második részben Samson 19 szópár alapján mind a négy szótárban vizsgálja a szócikkek címszavait és jelentésmagyarázatait, a szerepeltetett kollokációkat, valamint egyes példamondatokat is. A párok: *Anziana – Anziano, Bambina – Bambino, Donna – Uomo, Femmina – Maschio, Femminile – Maschile, Fratello – Sorella, Fratellanza – Sorellanza, Lesbica – Omosessuale, Madre – Padre, Mamma – Papà, Maternità – Paternità, Matriarcato/Matriarca – Patriarcato/Patriarca, Marito – Moglie, Nonna – Nonno, Prostituta – Prostituto, Ragazza – Ragazzo, Signora – Signore, Signorina – Signorino, Strega – Stregone*. A párok egy része (ahol csak a hímnemű és nőnemű végződés különbözik) egy szócikkbe kerül, ilyenkor a két alak közül a hímnemű áll elől (bár akad kivétel), de a nőnemű alak hiányozhat is. A legkisebbek szótáraiban egyes szavak természetesen nem, vagy a gyerekekre szabott módon szerepelnek. A szerző a szócikkekből az éppen lényegesnek tartott részeket emeli ki (a teljes szócikkek megtalálhatók a dolgozat függelékében).

Magyarok számára különösen tanulságos, hogy az értekezés az olvasó számára ismeretlen nyelvnek a szótári anyagát elemzi (bár az olasz szövegdarabok többé-kevésbé érthetőek a nemzetközivé vált latin szavak, illetve az angol szókincs alapján).

Meglepő szempont a férfi-női szócikkek hosszának összevetése a szövegszavak száma alapján: a nőkről szóló szócikkek sokkal rövidebbek.⁴¹ (A vizsgált magyar szócikkek között nem találtam érdemi különbséget.)

³⁹ A sorrendnek nincs jelentősége. Az eredeti az angol betűrendet követte.

⁴⁰ A Samsonnál „nem besorolható” *kalóz* Kangasnieminél talán az „illegális tevékenység” kategóriájába került volna?

⁴¹ ... és legtöbbjük négy fő szerep köré sorolható: „társa vakinek”, „szent”, „szolga” vagy „kurva” – állapítja meg Samson, valószínűleg némi feminista sarkítással.

Az értekezés külön foglalkozik a vizsgált téma diskurzusának szavaival, és ekkor általában a teljes szócikkeket hasonlítja össze. A *Femminismo* és *Sessismo* csak a DISC-ben szerepel, a *Sesso*, *Stereotipo*, *Uguaglianza* és *Violenza sessuale* a PP-ben egyáltalán nincs benne, a *Vergine* – *Verginità* az iskolai szótárakban nem gender-specifikus szócikkeket kaptak, a kicsiknek szánt PP-ben nincs szexuális értelmezésük.⁴²

Az ismétlődő megállapítások (generikus maszkulinum, sztereotípiák stb.) helyett végül álljon itt Samson kesernyés megállapítása, amely az értekezés címére utal vissza: „Women could neither be *brava* or *buona*, good as in capable or good as in nice because both words, when linked with women take on the connotation of prostitute...” (p. 294).

2.8. Hazai tankönyvek elemzéseiről

Miután az 1976–1985 éveket az ENSz a nők évtizedének nyilvánította, a FIPLV⁴³ pályázatot hirdetett nyelvtanárok számára: hogyan ábrázolják a nyelvkönyvek a nőket? A beérkezett munkákat Freudenstein 1978-ban kötetbe szerkesztette. Kangasniemi (2002: 9–11) a kötetbeli források megjelölésével így foglalja össze a főbb megállapításokat:

- a tankönyvek hosszú távra szólnak, ezáltal is tartósítják a régi nézeteket;
- a nők hamis ábrázolása világjelenség;
- a hamis ábrázolás szinte egyforma a gyerekek és felnőttek számára szerkesztett tananyagokban;
- a férfiak létszámfölényben vannak (a nők „láthatatlansága”);
- a nők függő szerepekben jelennek meg;
- a nők gyengék és passzívak, túl érzelmeseek; a fiúk erősek és aktívak, segítenek, de leereszkedő módon, más sportokat űznek, mást olvasnak az újságban;

⁴² A szótári fejezet utolsó részében számunkra nehezebben értelmezhető, de érdekes fákát állít fel a dolgozat. Sorra veszi a *Bambina*, *Donna*, *Femmina*, *Lesbica*, *Madre*, *Mamma*, *Marito*, *Nonna*, *Prostituta*, *Ragazza*, *Signora*, *Signorina*, *Strega* szavakat, mindegyik alá odarendeli a szócikkében vele együtt előfordulókat, majd egy szinttel lentebb az azokkal együtt előfordulókat egészen addig, amíg a fában lefelé haladva egy-egy hímnemű szóig ér vagy egy nőneműnél „elakad” a sor. Minden szó mellett szerepel a forrás, tehát az az egy vagy több szótár (oldalszámmal), amelyiknek a szócikkében a kapcsolat található. Pl. *Ragazza* – *Fidanzata* – *Fidanzato*; egy másik vonalon *Ragazza* – *Nubile* – *Signorina*; ismét másikon *Ragazza* – *Nubile* – *Zitella* – *Donna*; még egy példa ebből a fából *Ragazza* – *Giovane* – *Assistente* – *Hostess* – *Addetta* – *Addetto*. Az ilyen módon összegyűlt szóanyagból többféle kimutatás készült, amelyek látványosan igazolják a férfitöbbséget. – Fordított sor nem létezik: nem lehet olyat találni, amelyik hímnemű szóból indulva egy nőneművel érne véget.

⁴³ Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes (International Federation of Language Teacher Associations)

- a nőket lealacsonyító explicit szexizmus jelentkezik (például viccekben);
- bántó a „férfiak és nők” sorrend;
- bántó a generikus maszkulinum;
- hiányzik az egységes értékelési eljárás.

Ez a lista alkalmas háttérként szolgál néhány magyar tankönyvelemzés felvillantására.

A számba vett munkák mind elolvasásra érdemesek, de itt csak olyan kiragadott momentumait említem meg, amelyek vagy

- további munkákra nagy hatással voltak, vagy
- a szótárak vizsgálata szempontjából relevánsak (ha áttételesen is), vagy
- számomra megkérdőjelezhetőek, vagy
- egyedi vagy ritka tankönyvi tartalmat mutatnak be.

A legfontosabb vizsgálati eredmények az idők során nagyjából azonosnak bizonyultak és szinte közhelyesen ismertté váltak, ami nem a szerzők hibája, hanem a tankönyvek sztereotip jellemzőinek a következménye. Elöljáróban kiemelem az elemzésekben gyakran visszatérő elemeket, többségük releváns a szótárak szempontjából is:

- különböző pszichológusok nyomán megkülönböztetik a gyermek fejlődésének három szakaszát: először tapasztalati úton eltanulja az általa szeretett felnőttektől, hogy mi helyes és mi helytelen; azután a szabályokat sajátítja el, ennek az idejét többféleképpen, de a 6–10 éves koron belül jelölik meg; végül önálló véleményt alkot, kialakul az autonóm személyiség; a vizsgált iskolai tankönyvek szempontjából a második szakasznak van kiemelt jelentősége;
- különböző forrásokra hivatkozva szerepel a *rejtett tanterv* fogalma, miszerint a hivatalos tananyag mellett (sőt annak ellenében) a gyerekek elsajátítják többek között a társadalomtól elvárt nemi szerepeket;
- különböző forrásokra hivatkozva megjelenik a „bent” (az otthon és annak legszűkebb környezete) és a „kint” fogalma;
- a tankönyvek „egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét tükrözik” (Horváth Futó megfogalmazása 2009: 59);
- ennek megfelelően a tankönyvekben

- a férfiak/fiúk a szövegekben is és az illusztrációkon is gyakrabban szerepelnek, mint a nők/lányok;
- az azonosulásra alkalmas szereplők (híres emberek, irodalmi hősök) férfiak/fiúk;
- a szemelvények szerzői férfiak, kevés vagy nincs is női szerző;
- idealizált családok szerepelnek;
- a nukleáris család a jellemző, hiányzik a csonka család is és a nagycsalád is;
- a nők a hagyományos szerepkörökben (háztartás, gyereknevelés) jelennek meg;
- nem ábrázolják a nők kettős leterheltségét;
- a férfiak változatos foglalkozásokat űznek és változatos tevékenységeket folytatnak;
- a presztízsebb, magas kvalifikációt követelő foglalkozásokat férfiak űzik;
- a gyakorlatias feladatokat (szerelés a lakásban) a férfiak tudják megoldani;
- a férfiak esetében fontosak a belső tulajdonságok, okosak;
- a nők esetében fontos a vonzó megjelenés;
- a nők a családjukat (férjüket, gyerekeiket) kiszolgáló, másoktól függő, de róluk szeretettel gondoskodó lények.^{44,45}

2.8.1. Ha a szerzők a férfiak és nők megjelenítését vizsgálják különféle tankönyveinkben, nem maradhat hivatkozás nélkül **Háber Judit és H. Sas Judit** kiindulási pontnak tekintett munkája, az **1980**-ban megjelent *Tankönyvszagú világ*. Ezzel teljesen egyet lehet érteni, bár számomra ennél átfogóbbnak és súlyosabbnak tűnt a szerzők elsődleges kérdése, nevezetesen hogy felkészítenek-e az általános iskolai olvasókönyvek *a világ változásaihoz való alkalmazkodásra* (tudták és ezért minden érdeklődő számára bemutatták, hogy *nem* készítik fel). Nemcsak azt tartották fontosnak, hogy a 6–10 évesek olvasókönyveinek szövegei összhangban legyenek a gyerekek által megtapasztalt világgal, hanem azt is, hogy (ki)fejlesszék a kisiskolásokban „a gyors érték- és normaváltozásokhoz való gyors alkalmazkodás

⁴⁴ A könnyebb áttekinthetőség érdekében maradt egy-két átfedés a fentebbi nemzetközi listával.

⁴⁵ Az elemzett tankönyvek adatai megtalálhatók az egyes munkákban.

készségét” (Háber – H. Sas 1980b: 16). Ez az akkor forradalmi szemlélet bizonyára hozzájárult, hogy a munka éveken át követők nélkül marad.

Voltaképpen a gender-tanulmányok térhódítása idején került a nyilvános figyelem középpontjába, amit H. Sas külföldi kutatásokra támaszkodva leírt a könyvben: *„a vizsgált kultúrák jelentős eltérései a szocializáció tartalmában nagy nyomatókkal hívják fel a figyelmet arra, hogy ha a biológiai faktoroknak van is magyarázó, a nemek eltérő személyiségjegyeit kondicionáló szerepe, ez semmiféle kizárólagossággal nem bír. A viselkedés nemek szerint eltérő normatíváit mindenekelőtt az adott társadalom viszonyaira épülő követelményrendszer határozza meg”* (H. Sas 1980: 72, kiemelés az eredetiben). A mintaszerű tankönyvelemzéseknek később sorra jelentkeztek az utódai.

2.8.2. A következő rendszeresen hivatkozott munka **1996**-ban született. **Cs. Czachesz Erzsébet és munkatársai** *Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, a tankönyvekben* c. dolgozatukat azzal a céllal tették közzé, hogy nevet adjanak egy pedagógiai problémának, felhívják rá a figyelmet és motiválják az ilyen irányú szisztematikus vizsgálatokat (p. 48). Jól látták, hogy a tankönyvelemzésnek ott van jelentősége, ahol választék van a tankönyvekben. A hazai választék akkor már alakulóban volt, elemzések azonban még nem születtek, kézenfekvőbb szempontok (például a taníthatóság) szerint sem.

Cs. Czacheszék legnagyobb értékét a vizsgálati szempontjaik adták, amelyek jó fogódzóknak bizonyultak a további kutatások számára is:

- jelenlét és láthatatlanság (a nők „láthatatlanná” válása);
- munka és hivatás (a nők számára „bent” kiszolgálás; a férfiak számára „kint” izgalmas, mozgalmas tevékenységek, irányító szerepek);
- család és háztartás (apák és nagyapák alig szerepelnek; anyák és nagymamák számára a család, házimunka, gyermeknevelés, mások kiszolgálása jut);
- munkán és tanuláson kívüli tevékenységek (a férfiak alkotó szerepekben; a nők a háztartás és gyermeknevelés);
- férfi- és nőkép.

A szótárak szempontjából kiemelendő, hogy leírják Lengerke és m. társai (1984) javaslatát: egy-egy történetben cseréljük a férfiakat nőkre és fordítva, ha az eredmény mulatságos lesz, akkor nagy valószínűséggel sztereotípiával állunk szemben.

2.8.3. Turcsán Gábor 1998-ban elsős és másodikos olvasókönyvek egész sorának tartalmát vizsgálta, a betűtanulás utáni szakasz szövegeit. A nemek reprezentációjának elemzése nem volt kitüntetett célja, ennek tulajdonítható, hogy erről a munkáról a későbbi szerzők mintha megfélekedtek volna. Fontos írás, mert (alapvetően kritikai jellegét megőrizve) örömmel regisztrál pozitív jelenségeket, ami ebben az esetben éppen az idealizált világtól való eltéréseknek a felbukkanását, illetve ezeknek az észrevételét jelenti.

A családdal foglalkozó olvasmányok szereplőinek vannak negatív tulajdonságaik: a mama kifelejtí a levesből a sót, a paprikásból a paprikát, a gyerek is elfelejtí az iskolai dolgait. – Van anyuka, aki mindig fáradt (nem vidám és mosolygós), van apa, aki játszik a gyerekével, és van, aki nem szereti a gyereket. – Nemcsak nukleáris család létezik; előfordul, hogy az anya, apa, gyerekek, nagymama, nagyapa, nagynéni, nagybácsi és unokatestvérek együtt alkotják a családot. – A nagymama gondját viseli az unokájának, majd amikor megöregszik, akkor az unoka már felnőtt, és ő törődik a nagymamával. – Szerepelnek fogyatékosok, betegek, kisebbségek (nemzeti kisebbségek is), a másságot képviseli a balkezes gyerek, a sánta királylány, a kis bicebóca.

2.8.4. 2005-ben Kereszty Orsolya először áttekinti a tankönyvekkel foglalkozó tárgybeli magyarországi kutatásokat, és kérdésekkel mozditja elő a szakmai diskurzust.

A szótári illusztrációk szempontjából fontos Dálnokiné Pécsi Klára észrevétele: hiányolja a tankönyvekből az átlagostól eltérő, beteg vagy fogyatékos gyereket és szülőt (no de mi „átlagos”? – kérdezi Kereszty); hajlik arra, hogy a tankönyvben nyújtott képnek a kicsiknél még az idealizált család felé kellene billennie (no de mi „ideális”?) (Dálnokiné 2001: 101–102).

Ligeti Csákné (2001: 99) szerint „a szülők »hagyományos« szerepei természetesen megjelennek a rajzokon” (no de ez miért természetes és mik az ún. hagyományos szerepek?); az anyák hagyományos szerepköréből a legkedvesebb az esti mesélés (no de milyen értéket jelent az, hogy „legkedvesebb”, és miért kötődik egyértelműen az egyik nemhez?).

Kereszty saját vizsgálata az általános iskola alsó tagozatának nyelvtankönyveit elemzi.

- *A nemek reprezentációja.* Ha a szöveg nem jelöli a nemet, akkor az illusztráció szinte mindig fiút mutat; mindkét nemre a sztereotip megjelenés jellemző: nadrág és szoknya, illetve bajusz/szakáll és hosszú haj. Kereszty különösen hibáztatja azt a esetet, amikor hat fiú „felelős” egy-egy nyelvtani problémakörért, a lányok pedig ebből kimaradnak.

Az utolsó momentumot vitatom. Ha ugyanis egyes nyelvtani problémákat lányok, másokat fiúk képviselnének, menthetetlenül felmerülne az értelmetlen és félrevezető kérdés: mit miért az egyik és a másik nem?

- *Szerepek.* Pozitív jelenség: a hagyományos szerepek sokasága mellett feltűnik egy várandós anyuka és egy versben a tanító bácsi, valamint egy népmesében egyszer előfordul a „cigány” szó (ugyanis nemcsak a nők, hanem az etnikumok is „láthatatlanok”). Híres emberek (mint szerzők és mint szereplők) között itt is elenyészően kis számban szerepelnek a nők, Kereszty helyesen hívja fel a figyelmet, hogy ez nem egyszerűen a tankönyvszerzők hibája, először például az irodalmi kánont kellene felülvizsgálni.
- *Család.* Feltűnően idealizált; minimális kivétel akad, ahol az apa az egyedüli szülő, az anya nem látszik. Nagyszülők ritkán szerepelnek, ha mégis, akkor elesettek.

A pedagógiai szempontból egyébként fontos megállapításokból kettőre térek ki.

- A tankönyvekkel különböző tanárok és különböző tanulók dolgoznak. Tudatosítani kell a szövegek lehetséges kritikus olvasatait, kapjanak teret különböző hatalmi pozíciójú és identitású értelmezések. Ez az igény már felmerült H. Sasék munkájában is, valamint fontos eleme a feminista diskurzusnak (Kereszty H. Sasékat, Czacheszékat és Thun Évát tekinti előzményének).
- Még nem mondták ki, hogy igény van olyan tankönyvre, amelyik figyelembe veszi a kutatási eredményeket.

Ezt az állítást nem vitatva megjegyzendő, hogy Turcsán Gábor már 7 évvel korábban talált örvendetes jelenségeket a legkisebbek olvasókönyveiben.

2.8.5. Horváth Futó Hargita 2009-ben megjelent dolgozata a megírása idején a Vajdaságban használatban lévő általános iskolai 5. és 6. osztályos magyar irodalmi olvasókönyveket vizsgálja. Határon túli szerzőről és tankönyvekről lévén szó, a szokásosnál több adatot említek, bár itt sem találkozunk nagy meglepetésekkel.

Horvátországban 2003-ban a *Ženska mreža* nevű szervezet kezdeményezte, hogy száműzzék a tantervekből és tankönyvekből a diszkrimináció minden fajtáját, különösen a nőkre vonatkozó sztereotípiákat. Az ennek érdekében lefolytatott elemzés végére kiderült, hogy a horvátországi tankönyvek hamis képet mutatnak egy családi és faji idillről, amelyben nincsenek „invalidus személyek, rossz fogú, görbe lábú, kajla fülű, szemüveges gyerekek”, nincsenek másságok, „nemhogy tanulságok a másság normális, szép, kíváncsú és termékeny voltáról”. A nők passzívak, férfiak kísérői, anyák, feleségek, uralkodótársak; leírásukban a fizikai szépség a legfontosabb; egyszerű kézi munkákat végeznek, vagy tétlenek, csupán díszítik a tankönyvek lapjait. A könyvekből tanuló kislányok is ilyenek legyenek: áldozatkészek, megbocsátóak, szerető szívűek, dolgozzanak másokért – „és mindezért semmit nem kapnak cserébe”. A férfiak „cselekvők, hatalommal rendelkeznek, tudósok, kezükben könyveket és szerszámokat tartanak” (p. 53).

Horváth Futó saját elemzései is alkalmazzák Czacheszék szempontjait. Néhány mellbevágó adat:

szemelvények szerzői 5. osztályban: 22 férfi, 1 nő(!) (Nemes Nagy Ágnes)

6. osztályban: 21 férfi, női szerző nincs(!)

férfiak és nők jelenléte és láthatatlansága

szövegekben 5. osztályban: 60,6% férfi, 6. osztályban: 91,3% férfi(!)

illusztrációkon 5. osztályban: 82,45% férfi (!), 6. osztályban: 52,77% férfi

Az elemzett olvasmányok szereplői között akad azért példa a másságra: dagadt gyerek, sovány fiú, mindenkinek engedelmeskedő,⁴⁶ részeges, együgyű, és egyetlen invalidusként a béna harci a *Családi körben*.

Az írás egy bekezdés erejéig kitér a nemek reprezentációjának szerb tankönyvekben végzett vizsgálataira is. A szerb megállapítások szerint a tankönyvek „sztereotip patriarkális szocializációs mintákat mutatnak be”, és „diszkriminálják a modernizáció azon vívmányait, amelyeket a nők kiharcoltak maguknak”. „A női szereplők csaknem összes társadalmi szerepe levezethető a szerb népköltészet két mitikus alakjának mintaképére (Majka Jugovića – Jugovityok anyja és Kosovka Devojka

⁴⁶ Ő Nemesek. Meglepő, hogy a „mindenkinek engedelmeskedő” tulajdonságot képviseli, és az „inkább negatív” szereplőkkel kerül egy sorba.

– A rigómezei lány), amelyekkel kimerülnek a női szerepek modalitásai a hagyományos szerb kultúrában.” (p. 53)

Tanulságos, hogy egymással szomszédos kultúráinkban az azonos problémákon belül milyen különbségek körvonalazódnak.

*

A magyar mint idegen nyelv tankönyvei a szó hagyományos értelmében vett iskolai tankönyveknél (különösen a kicsik olvasókönyveinél) közelebb állnak a szótárak világához: mondataik és illusztrációik tükrözik a tanulandó nyelv népének és országának a kulturáját, a tankönyv és a tanuló között ezekben az esetekben interkulturális kommunikáció (is) folyik.

2.8.6. Csire és Ilves (2003) három észt és két magyar tankönyvet elemez öt-öt szempontból. A két kultúra különbsége miatt érdemes kicsit részletesebben látni az eredményeket.

(1) Mi a foglalkozása a férfiaknak és a nőknek?

Észt tankönyvek: sokkal gyakrabban szerepelnek férfiak, mint nők; a férfiak egyértelműen presztízsebb munkaköröket töltenek be; a magasan kvalifikált intellektuális tevékenységek a nők körében sokkal ritkábbak.

Magyar tankönyvek: a nők dominálnak; az egyikben meglepő módon minden nem-intellektuális tevékenység a férfiakhoz kötődik, a másikban a magas presztízsű foglalkozások a férfiak privilégiumai, de a fizikai erőt igénylő munkákat is csak férfiak végzik; a felsőfokú végzettséget igénylő munkák mindkét könyvben megoszlanak a két nem között.

(2) A férfiak és a nők jellemző tevékenységei

Észt tankönyvek: a két nem egyformán végez házimunkát, egyformán jár vásárolni és szórakozni is, a nők nincsenek a konyhához kötve; a sportok terén mutatkozik különbség, a férfiak inkább üznek költséges „elit” sportokat.

Magyar tankönyvek: az asszony végzi a házimunkát, bevásárol, gyereket nevel; a szabadidőt a férfiak intellektuálisabb tevékenységekkel töltik, olvasnak, a művészeteknek hódolnak, kivétel az egyetlen tipikus férfi-időtöltés: focit néznek a tévében; szabadidejükben a nők vásárolgatnak, beülnek valahová kávézni, még a szórakoztató szellemi kihívásoktól is távol maradnak.

(3) Hogyan szólítják meg és hogyan említik a férfiakat és nőket?

Az észt nyelvhasználatból adódóan a nők nem kapnak függeléket, és párok esetén a nő áll elől: *anya-apa*, *nagyanya-nagyapa*. Egyetlen „meglehetősen szexista” példát látunk: *Asszony! Nem találom az esernyőmet! ...* (p. 6).⁴⁷ A férfiak vonzó megjelenésűek és okosak, a nőknek jellemzően a külsejéről esik szó, belső kvalitásaikról nem.

A magyar *Nagyné* a külföldiek számára „bizarrr” névhasználat.

(4) A két nem szerepe a dialógusokban

Ez a szótárak szempontjából nem releváns vizsgálati szempont. Mégis érdemes megjegyezni, hogy az észt könyvekben a szereplőket A, B stb. betűkkel jelölik, tehát a nemük csak ritkán azonosítható. A magyar könyvekből idézett példákban az elemzők erős kontrasztot éreznek a két nem között, bár mindkét rövidke és tényszerű párbeszéd végén mozdul és cselekszik a férj, illetve apa (bevásárol, illetve inni ad a gyerekeknek). A húsboltban vásárló asszony a férj és a nagykamasz fiú kívánságai szerint dönt, ezt a párbeszédet is elítélik a szerzők. (A szótári példamondatok két tipikus problémája merül fel: egyrészt szerintem itt éppen az a baj, hogy a vevő és eladó beszélgetése nem eléggé sztereotip egy nyelvkönyv funkcióihoz képest, másrészt hiányoznak az objektív megítélés minimális szempontjai is, tehát mindkét vélemény szubjektív.)

(5) A két nem az illusztrációkon

Észt tankönyvek: nem alkalmazható szempont (kettőben alig néhány sematikus rajz akad, a harmadik pedig karikatúrákat tartalmaz).

Magyar tankönyvek: elítélendők a nők negatív és szexista ábrázolása miatt; az egyik szerint a magyar nőknek mintha két prototípusa létezne, a házisárkány a sodrófával és az üresfejű szőke cicababa.

A különbségeket az észt társadalomnak a magyarétól eltérő nő- és férfiképe magyarázza: az észt nők egyenjogúsága sokkal jobban érvényesül a köznapok gyakorlatában is.

⁴⁷ A példa mutatja, hogy a szerzők a „szexista” fogalmát a definíció szerinti tágabb értelmezésben használják.

2.8.7. Felső Nóra (2012) Három magyar mint idegen nyelv tankönyvet elemez szintén a férfiak és a nők megjelenítése szempontjából. Csire és Ilves (2003) dolgozatánál részletesebben tér ki arra, hogy ezek a tankönyvek felnőttekhez is szólnak, a külföldiek felé képet közvetítenek rólunk, „információ-csomagot” nyújtanak át a magyar társadalomról (p. 9), és ezen belül informálnak a két nem szerepéről. Szerzőik (és használóik) ennek nem feltétlenül vannak tudatában: a nyelvkönyvek egyes elemei nem szükségképpen tudatos döntések eredményeként, de mindenképpen a szerzők értékvilágától befolyásolva születnek meg.

Ezek a megállapítások a szótárainkra, különösen a tanulói szótárainkra is érvényesek.

A dolgozat azokat a dialógusokat vizsgálja, amelyekben a szereplők azonosítható neműek és azonosíthatóan *nem* külföldiek. Fő szempontjai:

- (1) Láthatóság: a két nem előfordulásának száma és aránya a szövegekben és az illusztrációkon.
- (2) Megszólalások: a szóhoz jutás, a mások által való említés és a csak képen látható jelenlét.
- (3) Névhasználat: teljes név, keresztnév, becézett név, függeléknev (nők esetében), valamint a névtelenség.
- (4)-(5) Foglalkozás, munkavégzés, egyéb tevékenységek: a szövegek szerint és az illusztrációkon.
- (6)-(7) Sztereotípiák az illusztrációkon és a szövegekben.

A szóhoz jutás a dialógusokból adódóan csak a tankönyvekben vizsgálható; a többi szempont többé vagy kevésbé a szótárakra is releváns.

Felső példás kvalitatív és kvantitatív elemzéseket ad közre. Eredményei „legfeljebb árnyalhatták” (p. 49) a korábbi hasonló vizsgálatok eredményeit, de fontosabb ennél az a törekvése, hogy a kérdések olyan megfogalmazásait kereste, amelyek más kutatásokkal összevethető eredményeket nyújtanak, és százalékos kimutatásai meg is felelnek ennek a célnak.

A szótárakra is érvényes az a véleménye, miszerint sztenderdet kellene találni a kutatási kérdésekre és az eredmények értelmezésére (p. 24), ha a sztenderdek a szótárak esetében értelemszerűen eltérőek lesznek is.

*

2.8.8. *Nem tankönyvelemzés*, de a Czacheszékéhez hasonlóan sokat hivatkozott dolgozat **Thun Éva** „*Hagyományos*” *pedagógia – feminista pedagógia* c. írása **1996**-ban.

Egyszerű, áttekinthető és ezért hasznos ismertetést ad a nőtudományról, illetve a feminizmusról (még ha sok tekintetben bizonyára elavult is). Itt egy logikai láncot emelek ki. A feminista pedagógia azt állítja, hogy a női gondolkodásmód és értékrend ellentmondásban van a pedagógiában preferált személyiségjegyekkel (asszertivitás, versenyszellem, autonómia, tekintélyelvű struktúra) → tagadja az előírt objektív tudás mindenhatóságát, ezzel szemben kooperatív, demokratikus, interaktív → az ideális helyes válasz helyett fontosabbnak tartja, hogy sokféleképpen lehet értelmezni és interpretálni a tananyagot → összefüggéseket keres(tet) a tanultak és a saját tapasztalatok között → ezzel toleranciára nevel → a tolerancia révén a sztereotípiák mozgatórugói érthetővé válnak → kiderül, hogy a sztereotípiák nem öröktől fogva léteznek → akkor pedig a sztereotípiákat meg lehet változtatni.

3. Férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek összehasonlító elemzése

3.1. A szócikkek elemzésének célja

Az elemzésekkel egyrészt *tartalmi*, másrészt *módszertani* kérdésekre kerestem választ. Egy korábbi munkámban (Szöllősy 2009) a szótári szöveg *mikroszkopikus* vizsgálata eredményesnek bizonyult.

3.1.1. Tartalmi kérdések

Ország László egyik alapelve szerint az azonos fogalomkörbe tartozó szavak szócikkeinek tagolásában és megfogalmazásában összhangot kell teremteni, egyszerűbben: az ilyen szócikkeknek a tartalmát azonosan kell kezelni (Ország 1962: 129).⁴⁸ Ebből adódott a *tartalmi* jellegű kérdés: az „azonos fogalomkörbe tartozó” maszkulin – feminin párok esetében milyen fokú szimmetria jellemzi a magyar nyelvet, pontosabban nyelvünknek az értelmező szótárakban leírt szeleteit, és mennyire következetes a szótáraink gyakorlata.

A jelen fejezet 7 elemzést tartalmaz, amelyekben páronként vizsgálom a következő szócikkeket valamennyi szótárban: **kisfiú – kislány, fiú – lány, férfi – nő, vőlegény – menyasszony; férj – feleség, bácsi – néni és nőtlen – hajadon.**

A legrészletesebb szócikkeket tartalmazó ÉrtSz. esetében (legalább az 1. jelentések szövegéből) *külön-külön* idézem és elemzem

- az értelmezéseket,
- a szerkesztői példákat (szókapcsolatokat és példamondatokat), valamint
- a példaként felhasznált irodalmi idézeteket.⁴⁹

A további jelentések, illetve jelentésárnyalatok esetében ésszerű *összevonásokat* alkalmazok, de mindig közlöm az elemzés tárgyát képező teljes szöveget.⁵⁰

A további szótárak anyagát egy egységben adom meg.

⁴⁸ Így az állat- és növényneveket, az anyagneveket, a hónapok és a napok neveit stb. Az ÉrtSz.-ben például minden tantárgyat (is) jelölő szónak a szócikke megkülönbözteti a „tantárgy”, „tankönyv” és „tanóra” jelentést (Ország 1960: 249).

⁴⁹ Szükség szerint térek ki a stílusértékre. – Nem foglalkozom a nyelvtani (ragozási, kiejtési, helyesírási) információkkal; egyetlen alkalommal kapnak szerepet a szófajok: az utolsó szópár éppen azért került a válogatásba, mert a *nőtlen* szófájának a megítélése nem egyértelmű, a *hajadon* pedig melléknévként is és főnévként is használatos. – Nem foglalkozom a közmondásokkal, szójárásokkal stb.

⁵⁰ A **fiú – lány** pár szócikkei az ÉrtSz.-ben olyan terjedelmesek, hogy csak az 1. jelentéssel foglalkozom.

A férfi – nő párok párhuzamba állítható elemeit (minimális kivétellel) egymás mellett elhelyezve mutatom be

Az elemzés az öt értelmező szótár időrendjében is nyomon követi a szócikkek alakulását. Mindig az ÉrtSz. szócikk-párja áll az első helyen, ezt követik az ÉKsz. és ÉKsz.², a KDsz., majd végül az ÉrtSz+ megoldásai.⁵¹ Bár az ÉKsz.² 2003-ban, a KDsz. pedig 1992-ben jelent meg, sorrendjük felcserélését indokolja egyrészt a két kézisztár rokonsága, másrészt a KDsz. és az ÉrtSz+ rokonsága is.

Hangsúlyozni kell, hogy az elemzés *nem szótárkritika* (még olyan értelemben sem, hogy egyes megjegyzések függetlenek a férfiak és nők megjelenítésétől). A kritikai észrevételeknek egészen más (rendszerint jóval kisebb) jelentősége lenne a szótárak egészének értékelése esetén.⁵²

Az elemzésekben a keretes kis táblák a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) teljes anyagában (tehát egy csaknem 188 millió szavas állományban) talált előfordulások számát jelzik 2011 és 2012 fordulóján.⁵³

3.1.2. Módszertani kérdések

A módszer jól alkalmazható más kérdések vizsgálatára is, elsősorban például a fiatalok és az idősek szótári reprezentációját hasonlóan lehet szondázni. A „szondázás” kulcsszó: tömeges ellenőrzésre ez a módszer korlátozottan alkalmas.

Az ilyen elemzések annyira munkaigényesek, hogy ha egy szótár szócikkeinek mérete és szerkezete eléri az ÉrtSz. szócikkeinek terjedelmét és bonyolultságát, akkor meg kell elégedni legfeljebb tucatnyi példával. Jól megválasztott példák viszont megbízható képet adhatnak a szótár egészéről: szükség szerint további hagyományos ellenőrző munkára ösztönözhetnek.

3.2. Elemzések

⁵¹ A *kisfiú* és *kislány* a két diákszótárban nem kapott szócikket.

⁵² Az érdemi szótárkritika egyébként sem hibavadászat, az elemzéseknek viszont kétségtelenül van ilyen jellege is.

⁵³ A keresésnek egyes esetekben korlátozottan volt értelme; például az *úr* szó ‘férj’ jelentésű toldalékolt előfordulásait irreálisan sok munkával lehetne kiszűrni. Más esetekben a találatok kis száma miatt az intuíciónkat támogató eredményt is fenntartásokkal kell kezelni. Ez azonban nem a MNSz kritikája: létezése örvendetes segítség, anyaga mielőbbi lendületes bővítést igényel.

3.2.1. kisfiú – kislány

ÉrtSz.

1. jelentés – értelmezések

Ált. 10–12 évesnél fiatalabb fiúgyermek.	10–12 évesnél fiatalabb leány.
--	--------------------------------

Az értelmezések párban állnak; két különbség mutatkozik.

Az „Ált.” funkciója homályos. A *kisfiú* is és a *kislány* is általában, tipikusan 10–12 évesnél fiatalabb gyereket jelöl. A *kislány* gyakrabban vonatkozhat idősebbekre, de ezt (nagyon helyesen) a további jelentések írják le.

A „fiúgyermek” és a „leány” különbsége a régi szólást idézi fel, miszerint „E’ nem gyerek, e’ csak lány.” Jobb lenne azonosan „fíú” és „l(e)ány”, vagy „fiúgyermek” és „l(e)ánygyermek”.

1. jelentés – szerkesztői példák

<i>Kisfiúk játszanak az utcán.</i>	<i>A kertben játszó kislányok.</i>
------------------------------------	------------------------------------

A „kint” és „bent” sztereotípiája: a kisfiúk az utcán játszanak, övük a nyílt tér annak potenciális veszélyeivel; a kislányokat a kertben, védett és kellemes-szép környezetben látjuk.

1. jelentés – irodalmi idézetek

<i>Nem láttad ... azt a cingár kisfiút, aki a csirkéket leparittyázta? MIK.⁵⁴ Valahol a szalontai parasztházban öt éves kisfiú alszik ... Arany Jánoska. KO. Az a kisfiú jár el hozzám Mostanában, nevetve, holtan, Aki voltam. ADY</i>	<i>Veri a kislányt, mert nem jól tanul... Hiszen annál inkább rosszul tanul a szegény pára. NAGY</i>
--	--

Az idézetek nem indokolják a 3:1 arányt a kisfiúk javára.

1. || a. jelentésárnyalat – értelmezések

(birt szraggal) Vkinek csecsemő fia.	(birt szraggal) Vkinek újszülött leánygyermek.
--------------------------------------	--

⁵⁴ Az irodalmi idézetek szerzőinek nevét az ÉrtSz. rövidítésével közlöm. A fejezetben előforduló rövidítések és feldoldásaik: AMB. Ambrus Zoltán; AR. Arany János; BA. Babits Mihály; BERZS. Berzsenyi Dániel; GÁRD. Gárdonyi Géza; HU. Hunyady Sándor; JÓK. Jókai Mór; JÓZS. József Attila; JU. Juhász Gyula; KAF. Kaffka Margit; KAR. Karinthy Frigyes; KO. Kosztolányi Dezső; MAD. Madách Imre; MIK. Mikszáth Kálmán; MÓ. Móricz Zsigmond; NAGY Nagy Lajos; PET. Petőfi Sándor; RAD. Radnóti Miklós; SZAL. Szabó Lőrinc; TOL. Tolnai Lajos; VÖR. Vörösmarty Mihály.

Az értelmezések különbsége mintha „jóvátenné” az 1. értelmezések különbségét, de itt is jobb lenne azonosan „fia” és „l(e)ánya”, vagy „fiúgyermek” és „l(e)ánygyermek”.

1. || a. jelentésárnyalat – szerkesztői példák

<i>Kisfia született.</i>	<i>Kislánya született.</i>
--------------------------	----------------------------

A példák párban állnak.

A szócikkek további részei

Nem állíthatók párba; a szótár tükrözi a nyelvhasználatot.

A kisfiú szócikkben

1. || b. *Kisfiam*: <kedveskedő megszólítása nem kisfiúknak is; pl. házastársak között is haszn., így szólíthatja vki a leányát is.>
 2. (*biz, gúny*) <A városi nyelvben:> éretlen, bizonyos feladatok komolyságát megérteni nem tudó, ezeket elvégezni képtelen személy (férfi v. ritk. nő).
Nagyon kisfiú vagy te még ehhez!

Az elsődlegesen hímneműre referáló szó nőneműek megszólítására, illetve jelölésére is szolgál, a gyakoribb 1. || b. esetben kedves, a ritkább 2. esetben lekezelő konnotációval. A fordítottja elképzelhetetlen.

A kislány szócikkben

2. (*birt. szraggal*) Vkinek a leánya.
Már egyetemista a kislányunk. Férfjhez ment a kislányunk.
 □ *Mikor a kislányom kicsi volt, megtanították rá, hogy hol lakik, ha eltéved..., meg tudja mondani.* MÓ.
 || a. (*biz*) <Leány v. asszony megszólításaként szülő v. olyan idősebb személy részéről, aki gyermekkorától ismeri.
Aztán kislányom, légy gondos feleség, jó háziasszony.
 3. Serdülő korban levő v. felnőtt lány <főleg az iránta érdeklődő v. belé szerelmes férfi szempontjából, kül. népdalban olykor megszólításként is>.
 □ *Szereltem tüze ég fiatal szívében... Bámuló szemei oda tapadtanak... A szőke kis lyánynak karcsu termetére.* PET.
Édes kislányom, nyisd ki a szemed, Tágas egyetlen kéjkét a világnak. ADY
 4. (*nép*) <Idősebb férfitől haszn. megszólításként nála korban jóval fiatalabb, nem rokon leányhoz.>
Otthon van az édesapja, kislányom?

A nő felnőttként is „kislány” maradhat nemcsak a szülei vagy az őt gyerekkorától fogva ismerő idősebbek számára.

A *Férfjhez ment a kislányunk* rendben lévő kijelentés, míg a *2Megnősült a kisfiunk* nehezen képzelhető el.

A diszkrimináció érdekes esete, hogy az *Otthon van az édesapja, kislányom?* idősebb férfitől csodálkozás nélkül elfogadható felnőtt lány vagy akár fiatalasszony számára, míg ugyanez a mondat idősebb nőtől „nagyasszonyos” megnyilvánulás.

Szerelmes férfitől a *kislány* kedves megszólítási forma. Nem kritizálható annak ellenére, hogy nem annyira a férfi (általában) idősebb kora áll mögötte, hanem inkább a „babaház” gyerekként kezelendő, gyámolításra szoruló, a nagyvilág dolgaiban eligazodni képtelen lakóját idézi. Ezzel a megszólítással szemben szemben normális férfi-nő kapcsolatban a nő számára a párja nem „kisfiam” (bár a „fiam”-ra van példa).

A 2. || a. szerkesztői példa testet öltött sztereotípiát, de legyünk igazságosak: nehéz jobbat találni. Szerencsésebb korszakban lehetett volna például *Büszke vagyok rád, kislányom, te vagy az első diplomás a családban*, a szótár azonban a „munkás-paraszt hatalom” uralmának az idején készült.

ÉKsz., ÉKsz.²

<p>1. 10–12 évesnél fiatalabb fiúgyermek. (szraggal) Vkinek ilyen korú fia. <i>biz: Kisfiam</i>: <ismerős, rokon stb. fiatalembernek kedveskedő (, de fölényes) megszólításaként>.</p> <p>2. <i>biz gúny</i>: ~ <i>vmihez</i>: jelentéktelen ember ahhoz <, hogy vmit elérjen>.</p>	<p>10–12 évesnél fiatalabb, serdületlen lány. <Kedveskedő megszólításként is.> (serdülőkorú v. nemrég felserdült) fiatal lány. (szraggal) Vkinek a leánygyermeké.</p>
--	--

Az ÉrtSz.-hez képest új és üdvözlendő elem a *kislány* értelmezésében a „serdületlen”.

Az 1., illetve egyetlen jelentés árnyalatai a két szócikkben fel vannak cserélve, ennek a jelentősége homályos.

A 2. jelentés szerint aki *Kisfiú vmihez*, az bizonyos szempontból *jelentéktelen ember*; az „ember” pontosan helyettesíti az ÉrtSz. bonyolultabb „személy (férfi v. ritk. nő)” megfogalmazását.

A nők *Kisfiam* megszólítása a kéziszótárakból elmaradt, nyelvhasználatunkban érezhetően csökken a divatja.

KDsz., ÉrtSz+

Nem tartalmaznak **kisfú** és **kislány** szócikket.

3.2.2. fiú – lány

ÉrtSz.

A szócikkek nagy terjedelme miatt az elemzés az 1., 1. || a. és 1. || b. részekre korlátozódik. (A további részek lényegét a többi szótár is tartalmazza, ezek lentebb bemutatásra kerülnek.)

1. jelentés – értelmezések

(Kiskorú) himnemű gyermek.	Nőnemű gyermek.
----------------------------	-----------------

Tautológia a „gyermek” előtt a „kiskorú” megjelölés. Talán az áll mögöttes, hogy valakinek a fia mindörökké a fia marad, de a *fiú* szó többnyire fiatalat jelent. (A *lány* idős nő is lehet, de nem ‘gyermek’ jelentésben.)

1. jelentés – szerkesztői példák: szókapcsolatok

Újszülött, tízéves, iskolás, serdülő fiú; csintalan, eleven, játékos, komisz, komoly, lányos fiú.	Fiatal, iskolás, tizenöt éves lány; csinos, nagyobb, szép lány; copfos, barna, fekete, szőke lány; huncut, kedves, elkényeztetett, kényeskedő lány; fiús lány; nyafka, okos, szorgalmas, sokat csacsogó lány.
---	---

A 13, illetve 22 példa közül egymás megfelelői:

újszülött, tízéves, iskolás; lányos	fiatal, iskolás, tizenöt éves; fiús
-------------------------------------	-------------------------------------

Csak a fiúknál szereplő melléknevek: *serdülő; csintalan, eleven, komoly, komisz, játékos*. Ezt nehéz indokolni, mert ezek a jelzők ugyanúgy használatosak (vagy ugyanúgy nem használatosak) lányok jellemzésére; a legnagyobb különbséget a MNSz szerint a *csintalan* mutatja. Egyedül a *komisz* hordoz kifejezetten negatív értékítéletet.

Csak a lányoknál szereplő melléknevek: *barna, fekete, szőke; csinos, szép; huncut, kedves, okos, szorgalmas; elkényeztetett, kényeskedő, nyafka; sokat csacsogó*. Ezek közül fiúkra azonos jelentéssel használható a *barna, fekete, szőke, kedves, okos, szorgalmas*; a kicsit idősebb lányok és fiúk pedig egyaránt lehetnek *csinos, szép* és *huncut* teremtések. A különbségtételnek az lehet az oka, hogy a *barna, fekete, szőke* külső jegy, a haj színe,⁵⁵ ezeket lányok esetében fontosabbnak tartjuk, fiúknál a külsőnek kisebb jelentősége: a szótár a nyelvhasználaton keresztül a társadalomban megrögzött sztereotípiákat tükrözi. A *csinos* és *szép* jelzők sem igazán férfiasak.

⁵⁵ A *fekete* vonatkozhat a bőrszínre is, akkor azonos értékű fiúk és lányok esetén.

Az *okos* mint *csak* a lányoknak a jelzője értelmezhető úgy, hogy a teremtés koronáiról már gyerekkorukban sem kell emlegetni a magától értetődőt. Hajlunk rá, hogy automatikusan egyetértünk a szótárral: a *szorgalmas* jellemzőbb a lányokra, mint a fiúkra. Magától értetődőnek vesszük sajnos, hogy a negatív konnotációjú jelzőket lányokra használjuk: léteznek ugyan *elkényeztetett*, sőt *kényeskedő* és *nyafka* fiúk, de rájuk egyéb fordulatokat keresünk. – A MNSz adatai azonban mást mutatnak. Ilyen kevés adatból nem szabad merész következtetésekre jutni, mégis fogadjuk el a figyelmeztetést: *ahol a szótárban „a nyelvbe kódolt társadalmi közvélekedést” látjuk, ott esetleg a szótárszerkesztőkével egybevágó saját sztereotípiánk néz vissza ránk!*

A *sokat csacsogó* a gyerekekre, fiatal lányokra vagy nőkre használható (náluk elnézhető, sőt kedves szószaporítás), ami azonban nem elég érv a szótározásához. A MNSz állományában egyetlen *csacsogó leány* akadt. A *huncut* nyelvi intuicióm szerint (a szótár ellenében) inkább a fiúk jelzője, illetve nem egészen azonos a fiúk és a lányok huncutsága.

	<i>fiú</i>	<i>lány</i>
serdülő	45	46
eleven	4	4
komoly	16	10
komisz	1	1
csintalan	5	-
játékos	1	-
barna	12	48
szóke	77	214
csinos	17	105
szép	116	336
okos	68	51
szorgalmas	4	4
elkényeztetett	1	1
kényeskedő	1	-
nyafka	-	-
sokat	-	-
csacsogó	-	-
csacsogó	-	-
huncut	1	-

A MNSz adatai

A szótár keletkezése idején egy *copfos fiú* elképzelhetetlen volt (rendőri intézkedést váltott volna ki).

A *nagyobb lány* rejtélyes. Ha azt akarja jelezni, hogy a *lány* szó nemcsak gyermekkorú lányokra referál, akkor üdvözlendő, de hiányzik a párja a *fiú* szócikkből.

1. jelentés – szerkesztői példák: mondatok

<i>Leányt vártak, de fiú született. Ebbe az iskolába csak fiúk járnak. Cukrot hozott a kis fiúnak.</i>	<i>A szülőotthonban tegnap két lány és egy fiú született. A szülők lányt várnak. Fiúk és lányok együtt járnak iskolába.</i>
--	---

Jó látni, hogy mindkét szócikkben lányt várnak a szülők.

1. jelentés – irodalmi idézetek

<i>Az a kis fiú jár el hozzám Mostanában, nevetve, holtan, Aki voltam. ADY</i>	<i>Fiunk uccán, üveg alatt nézi csak építőkockáját s ha lányunk kis bábruhácskáját kéri, ... összeszorítja puha száját. JÓZS. Sokáig izgatott... a ruha... mire jó ez a furcsa és fölösleges megkülönböztetés? A nem lehetnék lány én is? Anyuka ruháit próbálgattam. SZAL.</i>
--	---

A **lány** szócikk kiváló példáihoz képest a **fiú** szócikk példája gyenge.

1. || a. jelentésárnyalat – értelmezések

(gyak. birt szaggal) Vkinek ilyen gyermeke, utóda <szüleihez való viszonyában, a gyermek korától függetlenül>.	(főleg birt szaggal) Vkinek nőnemű gyermeke <szüleihez való viszonyában, függetlenül a gyermek korától>.
--	--

A két értelmezés párban áll azzal a különbséggel, hogy a fiú „utód”, a lány pedig nem (még ha egyes országokban elsőszülöttként ő öröklí is a koronát az öccse előtt).

1. || a. jelentésárnyalat – szerkesztői példák: szókapcsolatok

<i>Árva, fogadott, mostoha, nevelt fiú;</i>	<i>Árva, mostoha lány; nevelt lánya vkinek;</i>
---	---

A fogadott lánya vkinek kimaradt, bár ugyanúgy használatos, mint a *fogadott fiú*.

<i>Isten fia: Jézus;</i>	<i>(tréf) Éva lánya: nemének jellegzetes jellembeli tulajdonságaival bíró nő;</i>
--------------------------	---

A két bibliai konnotációjú kifejezés párba állítása kézenfekvő az elemzés számára.⁵⁶

Az *Éva lánya* egyértelműen szerepeltetendő, a paralingvális kommunikációban rendszerint mosoly és/vagy legyintés kíséri. A *(tréf)* minősítés helytálló, de nem pótolja az értelmezés pontatlanságát: *Éva lánya* ugyanis „nemének jellegzetes jellembeli tulajdonságai” közül nem rendelkezik olyan fontos pozitív női jellembeli tulajdonságokkal, mint a gondoskodási ösztön vagy a konfliktusok békés megoldásának keresésére való hajlam.

⁵⁶ Bár veszedelmesen közelít a blaszfémiához.

<i>apja fia</i> : egészen olyan, mint az apja; mindenben reá üt; <i>apáról fiúra száll</i> ; <i>vki fiút fogan</i> .	<i>anyja lánya, apja lánya</i> : anyja, ill. apja tulajdonságait örökölte, hozzájuk hasonlít, rájuk ütött; <i>a lánya lehetne</i> ; <i>hozzáadja a lányát vkihez</i> .
--	--

Ezek a további szótározott kifejezések a nyelvben élő diszkriminációt rögzítik, *lexikográfiai szempontból helyesen*.

Anyja fia nem szerepel, mert érthető ugyan, de alig használatos. (A MNSz egyetlen releváns példájában negatívan minősíti a fiút.)

Az *apáról fiúra száll* a vagyon öröklési viszonyain túl a hagyományok áörökítését is jelöli annak ellenére, hogy a nők szerepe rendszerint fontosabb ezen a téren.

A *vki fiút fogan* párjaként *vki lányt fogan* nincs a szótárban: a társadalom számára hagyományosan fontos fiú utód fogantatására szolgáló (régies ízű, választékos, emelkedett) kifejezésünket kislány esetében nem használjuk. (A **fogan** szócikkben is a *Vki fiat* v. *gyermeket fogan* kifejezés szerepel.)

A *lánya lehetne* leginkább idős férfi és fiatal nő kapcsolatáról szólva használatos, a férfira nézve a kontextustól függően hízelgő vagy elítélő, a nőre nézve gyakorlatilag mindig elítélő. A *fia lehetne* indokoltan nincs a szótárban: idős nő és fiatal férfi nagy korkülönbséges kapcsolata az életben is ritkább (bár a fél évszázad előtti szokásokhoz képest terjedőben lévő jelenség).

A *hozzáadja a lányát vkihez* a házasságon belüli tradicionális egyenlőtlenséget tükrözi.

1. || a. jelentésárnyalat – szerkesztői példák: mondatok

<i>A nagyobbik fiam már iskolás.</i> <i>Kinek a fia vagy?</i> <i>Mind a három fiad nős már?</i>	<i>Férjhez ment a nagyobbik lányod?</i> <i>Kinek a lánya vagy?</i> <i>Egy fia és egy lánya van.</i>
---	---

Ezek a mondatok szépen párba állíthatók.

1. || a. jelentésárnyalat – irodalmi idézetek

<i>Szegény atyánk!... Tégy érte, amit tenni bír erőd;</i> <i>Légy jó fiú és gyámolítsad őt. PET.</i> <i>Ez az asszony csak azért jött, Hogy szülje a legbizarrabb, A legszomorúbb fiút. ADY</i>	<i>Zsuzsi lányom patikusnak ment. KAF.</i>
---	--

<i>A küszöbön fiam. A szeme kék láng, nagy szőke fej. KO.</i>	
---	--

Az idézetek 3:1 aránya a *fiú* javára nem indokolt.

1. || b. jelentésárnyalat – értelmezések és példák

<p>(biz) <i>Fiam!</i>: <tegező v. magázó megszólításként:> a) <a beszélő (fiú)gyermekéhez:> □ <i>Kell galuska, Peti fiam, Eszel-e? VÖR. Aludj, mikor az apád altat, Kicsi fiam. ADY</i> b) <idősebb személy részéről (idegen) gyermekhez v. jóval fiatalabbhoz:> □ <i>Jobban teszi, fiam, ha bevallja. Mi úgyis rájövünk mindenre. KO.</i> c) <házastársához:> <i>Fiam, mi lesz ebédre?</i> □ <i>A feleségét... „fiam”-nak nevezi, az is „fiam”-nak nevezi őtet. JÓK.</i> d) (tréf, gúny) <fölkényes, lekicsinylő árnyalattal férfihoz, ritk. nőhöz:> <i>Fiam, maga nem ért ehhez.</i></p>	<p><i>Lányom!:</i> a) (<i>nép</i>) <ennek megszólításaként a szülő részéről>; b) (kissé <i>rég, vál</i>) <felnőtt nő megszólítása idős, magasrangú v. egyházi személy részéről>. □ <i>Lányom, ez ifju gyilkosa vagy! AR.</i> c) (kissé <i>nép</i>) <asszony megszólítása apósa v. anyósa részéről>. <i>Vigasztalódj, kedves lányom! Hogy vagytok, lányom?</i></p>
--	--

A megszólításokban különösen tetten érhető a nők diszkriminálása.

A *Fiam!* tegező és magázó megszólítás egyaránt lehet, a *Lányom!* után viszont nyelvünkben tegezés következik.

A *Fiam!* a b) – d) esetekben valóban nőhöz, fiatal lányhoz is szólhat, míg fordítva (*Lányom!* férfihoz) teljességgel elképzelhetetlen.

A *fiú* szócikk b) példája a szövegezés szerint gyermekre vagy a beszélőnél jóval fiatalabb más megszólítottokra vonatkozik. Erre a nagy korkülönbséges beszédhelyzetre azonban a tegezés jellemző. A magázás inkább a cselédet felelősségre vonó nagyságát, a beosztottját felelősségre vonó főnököt: a rangkülönbséget idézi fel.

ÉKsz.

<p>1. Hímnemű gyermek. Vkinek ilyen gyermeke <szüleikhez, családjához való viszonyában>. 2. <i>biz</i> Fiatal férfi. <i>Derék ~!</i> <i>biz</i> Udvarló, partner. Bizonyos szolgálatot végző fiatalember. <i>Liftes ~.</i> <i>biz</i> <Gyak. megszólításként.> vmely (családias) közösség, együttes tagja. <i>Hajrá, ~k!</i></p>	<p>1. Nőnemű gyermek. <i>~a született.</i> <i>vál: ~om:</i> <felnőtt nő megszólításaként is>. 2. (Még) férjhez nem ment felnőtt nő. <i>Eladó ~.</i> <i>biz</i> Szűz nő. <i>Már nem ~.</i> 3. A megnevezett családból származó nő, rendsz. asszony. <i>Kovács~ a felesége.</i> A megnevezett helyről származó nő. <i>Anyja vidéki ~.</i> 4. <i>rég biz</i> Cselédlány.</p>
---	--

A **fiú** szócikk utolsó értelmezésének és példájának a párja hiányzik a **lány** szócikkból: kortól függetlenül női közösségekben is természetes buzdítás a *Hajrá, lányok!*

ÉKsz.²

Az ÉKsz.-hez képest egyetlen érdemi különbség, hogy (a rendszerváltás után) a **fiú 1.** jelentésébe bekerül(hetet) egy kiegészítés:

| (tulajdonnévként) *Vall A Szentháromságban a második isteni személy; az Úr.*⁵⁷

KDsz. és ÉrtSz+ Szócikkeik az 2.6.6. pontban bemutatott átalakításoktól eltekintve azonosak.

<p>1. 15 <i>fiú</i>, hímnemű gyermek <i>van az osztályban és 19 lány.</i></p> <p>2. <i>Nagyon jó ~, gondoskodik a szüleiről.</i></p> <p>3. (biz) <i>Az új segéd nagyon rendes ~ (= fiatalember).</i></p> <p>4. (biz) <i>A barátnőm ~ja (= udvarlója) egyetemista.</i></p> <p>5. (biz) (Baráti közösségben a férfiak megszólításaként:) <i>Jól van ~k, mehetünk!</i></p>	<p>1. Nőnemű gyermek. <i>Két fia és egy lánya van.</i></p> <p>2. <i>Még ~:</i> nem ment férjhez (= hajadon), ill. nem volt nemi kapcsolata senkivel (= szűz).</p> <p>3. (Fiatalabb nő biz. megszólításaként:) <i>~om! ~ok! Te ~!</i></p> <p>4. <i>Csomain ~ a felesége</i>, a Cs. családból származó. <i>Anyja vidéki ~</i>, vidéken született v. nevelkedett.</p> <p>5. (biz) <i>Kimenőt kapott a ~</i>, a háztartási alkalmazott.</p>
<p>1. Hímnemű gyermek. <i>15 fiú és 19 lány van az osztályban.</i></p> <p>2. Valakinek ilyen gyermeke (szüleikhez, családjához való viszonyában). <i>Nagyon jó fiú, gondoskodik a szüleiről.</i></p> <p>3. (bizalmas) <i>Fiatalember. Az új segéd nagyon rendes fiú.</i></p> <p>4. (bizalmas) <i>Udvarló, partner. A barátnőm fiúja egyetemista.</i></p> <p>5. (bizalmas) (Baráti közösségben a férfiak megszólításaként:) <i>Jól van fiúk, mehetünk!</i></p>	<p>1. Nőnemű gyermek, illetve fiatal nő. <i>Két fia és egy lánya van. Hány lány és hány fiú van az évfolyamon?</i></p> <p>2. Olyan fiatal nő, aki még nem ment férjhez, illetve (kissé régi) nem volt nemi kapcsolata senkivel. <i>Az idősebbik gyereke már férjhez ment, a fiatalabbik még lány.</i></p> <p>3. (Fiatalabb nő bizalmas megszólításaként:) <i>Édes lányom! Lányok, álljatok sorba! Te lány!</i></p> <p>4. Egy megnevezett családból, területről való nő. <i>Csomain lány a felesége. Anyja vidéki lány, valahol vidéken született és nevelkedett.</i></p> <p>5. (bizalmas) <i>Háztartási alkalmazott. Kimenőt kapott a lány.</i></p>

Szembeszökő, hogy a nők esetében mennyivel fontosabb a házasságkötés: az új segéd „nagyon rendes fiatalember” státusát nem érinti, hogy nős-e már vagy sem.

⁵⁷ Országgh László szakmapolitikai nagyságát dicséri, hogy az ÉrtSz.-ben szerepelhetett az **atya** szócikkben az Atyaisten és a **szűz** szócikkben Szűz Mária.

A **fiú 5.** jelentésének a megfelelője hiányzik a **lány** szócikkből, pedig a lányosztály találkozájának résztvevői ugyanígy indulnak a közös fagylaltozásra: *Jól van lányok, mehetünk!* (A kéziszótárak hiányossága él tovább.)

A **lány 3.** jelentésébe belejátszik a férjezett státus. Ha (fiatal) nők csoportjában lányok is és asszonyok is vannak, a bizalmas *Lányok!* megszólítás nők részéről helyénvaló, férfiak részéről kevésbé fogadható el. A **4.** jelentés a saját családnevüket házasságkötéskor elveszített nők sajátos azonosításáról szól.

3.2.3. férfi – nő

ÉrtSz.

1. jelentés – értelmezések

Hímnemű felnőtt személy.	Nőnemű (felnőtt) személy.
--------------------------	---------------------------

A *személy* a szótár szerint „ált. vmely emberi lény, az állatokkal v. a dolgokkal ellentétben”, tehát mind a férfi, mind a nő a fogalmi hierarchia legfelső sávjában helyezkedik el. A zárójel bizonyára tévedés: a férfi és a nő azonosan „felnőtt személy”.

1. jelentés – szerkesztői példák: szókapcsolatok

A példák aránya 8:18, de a több példát nem jelent elfogultságot a nők javára.

<i>Fiatal, idősebb, javakorabeli v. meglelt férfi.</i>	<i>Fiatal, idősebb, középkorú nő.</i>
--	---------------------------------------

Ezek az első példák párhuzamosak. A *férfi* előtt is indokolt lett volna a *középkorú*.⁵⁸

<i>Nős, nőtlen férfi.</i>	<i>Csinos, gyönyörű, szép nő; dolgozó, értelmiségi, úri nő; értelmes, művelt nő.</i>
---------------------------	--

A példák párhuzamossága itt megszakad.

A **nő** szócikkből hiányzik a *férjezett nő*.

Az előnyös külső melléknevei kerültek előre: ezt ne tekintsük szexizmusnak, hiszen már a kisiskolásokat arra szoktatjuk, hogy a jellemzést a fizikai megjelenés jegyeivel kezdjék. A szótár számára látszólag csak a nőnek a tetszetős külleme fontos, de valójában a nyelvünk nem pazarolja a pozitív jelzőket a férfi vonzó külsejére (minek is, köztudottan elegendő, ha egy fokkal szebb az ördögnél).

⁵⁸ A nyelvbe kódolt etológiai ítélet, hogy a javakorabeli férfival azonos korú nő túl van a „java korán”.

A *dolgozó nő* a szótár keletkezése idején politikai szempontból kiemelten fontos kifejezés volt, ma is elengedhetetlen. A „dolgozó férfi” fogalmát a *dolgozó* főnév jelöli.⁵⁹ Az *úri nő* helyett ma az *úrinő* az elfogadottabb változat; párja az *úr* vagy az *úriember*. Az *úri férfi* alig képzelhető el (de akadt rá egy példa).

Az *értelmiségi* jelző férfira és nőre alkalmazva ugyanazt jelenti, a *művelt* szintén (az *értelmiségi* konnotációja a szótár születésének idején nem volt felhőtlenül pozitív). A kifejezések csak a **nő** szócikkben szerepelnek, talán mert a nők ilyen minősítése gyakoribb, mind a mai napig. Ennek okait itt nem feladatunk elemezni; a szótár a nyelvhasználatot tükrözi. Az *értelmes nő* ellenében az *értelmes férfi* ritkább előfordulása mögött talán sztereotípiák búvik meg: a férfi eleve értelmes, ezt mondani sem kell.

	<i>férfi</i>	<i>nő</i>
középkorú	245	80
javakorabeli	22	1
meglett	45	2
nős	35	
férfjezett		14
nőtlen	17	
csinos	9	87
gyönyörű	4	75
szép	48	280
dolgozó		134
úri	1	6
úriember	1413	
úrinő		120
értelmiségi	5	21
művelt	12	20
értelmes	4	11

A MNSz adatai

A következő példák a két nem egyenjogúságát veszik célba:

<i>Férfiak és nők.</i>	<i>Férfiak, nők és gyermekek; a nők egyenjogúsága. Alkotmányunk nem tesz különbséget férfiak és nők közt.</i>
------------------------	---

Sztereotípiát sugall, hogy a *gyermekek* (csak) a **nő** szócikkben jelenik meg, különösen mert a szerepeltetésére egyébként nincs magyarázat.

A *nők egyenjogúsága* helyén van a szótárban. A példamondat pontos megfogalmazás: az alkotmány nem tesz különbséget férfiak és nők között, de a való életben (mindmáig) fennálló különbségeket rögtön tükrözi, hogy a példa csak a **nő** szócikkben szerepel (amiképpen a *Tiszteld atyádat és anyádat* példa csak az **anya** szócikkben).⁶⁰

⁵⁹ Klasszikus kérdés: a *dolgozó* férfit és nőt egyaránt jelenthet (még élesebb a probléma a generikus maskulinumot használó nyelvek esetén). Ha fontos jeleznünk, hogy nő(k)ről (is) van szó, a *dolgozó nő* vagy esetleg *női dolgozók* kifejezés használható (a **női dolgozó*, tehát az egyes számú alak nem él). Szótáraink azzal oldják meg az ilyen eseteket, hogy a férfit és nőt egyaránt jelentő „személy” szót (fölrendelt fogalmat) használják.

1. jelentés – szerkesztői példák: mondatok

<i>Az ifjú férfitvá érik. Hogy megnőtt ez a fiú, már kész v. valóságos férfi!</i>	<i>Hogy megnőtt ez a kislány, kész nő már! A nőkről azt mondják, hogy ők a gyengébb nem. Nem illik így bánni egy védtelen nővel! Csak nővel ne (kezdjen az ember)!</i>
---	--

A **nő** szócikkben a *gyengébb nem* vitán felül szerepeltetendő. Az „azt mondják” a főmondatban szerencsésen érzékelteti, hogy a mellékmondat állítása vitatható.

A második és harmadik mondat testet öltött sztereotípiát, az utóbbi ráadásul gunyoros nőellenes éllel. Ez nem a szótár hibája: a mondatok a magyar nyelvhasználat tipikus példái, a harmadik mondat szólás értékű.

1. jelentés – irodalmi idézetek

<i>Hadd felejtsen el, hogy férfi lettem, Hogy vállamon huszonöt év van már. PET. Mindössze egy férfi volt velük... Egy szmokingos fiatalember. HU. S fiatal férfi te! rád milyen halál vár? RAD.</i>	<i>Minő csodás keverce [= keveréke] rossz s nemesnek A nő. MAD. Mellékutak öntötték tartalmukat a nagy útra, férfiak, nők, gyermekek jöttek. NAGY Boldogan, ... szenvedélyesen tárgyaltak a szoknyaikról a nők. Szal.</i>
--	---

Ne vitassuk el, hogy a nők valóban képesek boldogan és szenvedélyesen tárgyalni a szoknyaikról. Csakhogy hiányzik az idézet valamiféle párja. A férfiak is képesek boldogan és szenvedélyesen tárgyalni az előző esti focimeccsről vagy (a szótár rendelkezésére álló szépirodalmi anyagnál maradva) például a másnapi szalonkavadásatról. A szótárban itt macsó szemlélet érvényesül.

1. || a. jelentésárnyalat – értelmezések

A férfi mint a nő szerelmi, nemi társa, párja.	(gyak. <i>argó</i>) A nő mint a férfi szerelmi, nemi társa, párja.
--	---

A stílusértékre való figyelmeztetés előre jelzi a példákban kibontakozó különbséget.

1. || a. jelentésárnyalat – szerkesztői példák

<i>A táncosnőt körülrajongták a férfiak. Kis csitri, de már érdeklik a férfiak. Némely nő bolondul v. bomlik a férfiak után. Kell neki a férfi. Kacérkodik a férfiakkal.</i>	<i>Afféle nő; az amolyan nők; hideg nő; jó nő; kacér nő; bukott, félvilági, kitartott, könnyűvérű, rossz, rosszshírű nő; tévedt nő; utcai nő; vmely nő hidegsége; (biz, rosszalló) vkinek a nője: vkinek a szeretője; nem sok kárt tesz v. tehet már a nőkben; bolondul a nőkért; szereti a nőket. Nincsenek rá hatással a nők.</i>
--	---

⁶⁰ Az ÉrtSz. nem egyszer felhasználja ugyanazt az idézetet más-más szócikkekben, tehát a mondat ismételt megjelenése nem lenne kizáró ok.

<i>Minden nő után megfordul.</i>

A **nő** szócikkben jóval több a példa, de ez nem jelent elfogultságot a nők javára.

Az egyensúlyt szolgálhatta volna ilyesfajta mondat: *Alig kamaszodik, de már érdeklik a nők.*

Az „afféle nők” gondos felsorolása (10 jelzős szerkezet) lexikográfiai szempontból helyénvaló, a társadalomnak a nyelvben tükröződő véleményét, a nőknek a férfiakénál sokkal szigorúbb megítélését rögzíti.

A macsó valóságot tükrözi, hogy a férfit mint szerelmi partnert nemigen minősíti a nyelvünk, mintha a férfi ab ovo jó szerető volna.

	nő
jó	148
hideg	4
a nő	-
hidegsége	-
szenvedélyes	2

A MNSz adatai

A nők szinte kizárólag negatív jelzőket kaptak. A *jó nő* elismerő ugyan, de a tisztelet gyakran hiányzik abból, aki mondja, és csekély gyakorisága ellenére szerepel a *hideg nő*, ráadásul külön is *a nő hidegsége*. A szótárt igazolja viszont, hogy nehéz pozitív példákat találni, a *szenvedélyes nő* is ritka.

A *valakinek a nője* a *valakinek a fiúja* kifejezéssel áll párban, mindkettő a bizalmas stílus eleme. A *valakinek a nője* rosszalló megjelölés a nőre nézve, a *valakinek a fiúja* azonban a férfira nézve nem. Ez a különbség ma már kevésbé érezhető, de a legújabb szótáraink sem egységesek még az értékelésben: mint látni fogjuk, a főként fiataloknak szánt 1992-es KDSz. és 2007-es ÉrtSz+ nem érzik a rosszallást a *valakinek a nője* kifejezésben, a 2003-ban megjelent ÉKsz.² viszont pejoratív szóhasználatnak minősíti.

1. || a. jelentésárnyalat – irodalmi idézetek

<i>Te férfi vagy, én... nő vagyok, Bámúlatom hozzád vezet.</i> MAD. <i>Vacsora után újra egymásba merülve beszélgettek, a férfi és lány.</i> NAGY	<i>S bíztasd magad árván, szerelmesen, Hogy te is voltál, nemcsak az, aki Nem bírt magának mindent vallani S ráaggatott díszeiből egy nőre.</i> ADY <i>Nem lettem férfia A nőnek, kit szerettem.</i> JU. <i>Hajnal felé ... átvitte a poharát egy másik asztalhoz, ott ivott a nőivel.</i> KO.
--	--

A Madách-idézetet mai értelmező szótár már nem tartalmazná.

Az Ady-idézet felhasználása két szempontból problematikus. A mondat igen bonyolult, alig érthető az egész költemény ismerete nélkül, sőt a költemény keletkezési

körülményeinek ismeretét igényli. Az is kérdés, hogy a zseniális nyelvi forma győzhet-e a közölt tartalommal szemben, amikor is a férfiúi felsőbbrendűség mai szóval élve „lenullázza” a valaha szeretett nőt, és érvényteleníti még a közös múlt szép mozzanatait is. A szótár deklarált célközönsége (elsősorban az 1945 utáni új politikai rendszer új értelmisége) számára valószínűleg túl nehéz volt ez az idézet. Az eltelt fél évszázad alatt pedig megváltozott a műveltség szerkezete, az *Elbocsátó, szép üzenet* ma már kevesek számára hátborzongató élmény.⁶¹

A férfi szócikk további részei

1. || b. jelentésárnyalat – értelmezés és példák

(vál) A férfi mint a reá ált. jellemző tulajdonságok (testi erő, bátorság, erős akarat stb.) megszemélyesítője. *Igazi férfi. Ha van valaki, akkor ő megérdemli a férfi nevet.*
 □ *Ha férfi vagy, légy férfi, Erős, bátor, szilárd.* PET.
Erősség a leghitványabb vár is, ha férfiak vannak benne. GÁRD.
Mi férfiak férfiak maradjunk | és nők a nők – szabadok, kedvesek | s mind ember, mert az egyre kevesebb. JÓZS.

Szinte hihetetlen, hogy a **nő** szócikkből ez a jelentésárnyalat mindenestül kimaradt, és ezt a hagyományt a mai napig őrzik az értelmező szótáraink. A nők diszkriminálásával állunk szemben: az „igazi férfi” csupa pozitív tulajdonság hordozójaként tűnik fel,⁶² az „igazi nőt” pedig egy tréfásan lekezelő kifejezés jeleníti meg (lásd fentebb a **lány** szócikkben: *Éva lánya*).

Golda Meir izraeli miniszterelnök asszonyról, utóbb az angol Margaret Thatcherről elismerően mondogatták: „az egyetlen férfi a kormányban”. Ilyen példamondat alkalmazása vitatható, de ennél sokkal fontosabb, hogy a fordítottja elképzelhetetlen: egy férfiakból álló minisztertanács különlegesen empatikus tagjára sem lehet azt mondani, hogy „ő az egyetlen nő a kormányban”, ez a mondat nem értelmezhető (pontosabban csakis szó szerint értelmezhető), míg az „ő a szőke nő a kormányban” sajnos értelmezhető lenne.

2. és 3. jelentés – értelmezések és példák

⁶¹ A Juhász Gyula-idézetéről lentebb még szó esik.

⁶² Akkor is, ha az „stb.” nem zárja ki az enyhe torokfájástól ágynak eső nagybetegeket – hogy sztereotípiára sztereotípiával válaszoljunk...

2. jelzői haszn <Olyan szavak mellett, amelyek hím- és nőnemű személyt is jelenthetnek:> hím-nemű.
Férfi ismerős; férfi munkás.
 3. jelzői haszn Férfinak való, férfi viselte <ruhanemű>.
Férfi téli kabát.
 || a. jelzői haszn (Sp) Férfiak által végrehajtott.
Férfi mellúszás, síkfutás, távolugrás.

Ezeknek a *-nő* utótag vagy a *női* melléknév a párhuzamos megfelelője: *munkásnő, női kabát, női mellúszás.*

4. jelentés – értelmezés és példák

4. (állítm-ként) (*vál*) Férfiasságának, nemi képességének, nemző erejének birtokában van; potens.
Hatvanöt éves, de még mindig férfi.
Nem is volt soha férfi.

A *férfi* állítmányként történő ilyen használatának női megfelelője nincs.

Itt a férfiakkal kegyetlen a nyelvünk: aki **1.** || **b.** szerint „igazi férfi”, az esetleg „nem is volt soha férfi”. Ugyanez persze felfogható eufemizmusnak is.

A nő szócikk további részei

2. jelentés – értelmezés és példák

2. (főként birt. szragos alakban; 3. sz. *neje* is) (*rég, vál*) Feleség.
Vkit nőül bír; nőül kér vkit; nőül vesz vkit; nőül megy vkihez.
 □ *A gazda ... pipáját a tűzbe meríti; Nyájas szavu nője mosolyra deríti.* AR.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom, Vagy gyermekem s nőm koldusbotra termett? MAD.

A *nő* ilyen emelkedettebb használatának fájdalmasan szép *férfi* párja bújik meg a fentebbi Juhász Gyula-idézetben: *Nem lettem férffia A nőnek, kit szerettem.* Ez azonban egészen kivételes példa. A *nő* párhuzamos megfelelője az *úr* főnév; az **úr** szócikkben:

5. ... (*elavulóban*) Férfj. Férfj(em) uram. Jóraivaló ura van a lányának. Nem fér össze az urával. ...

A minősítésben jelzett elavulás lassan megy.⁶³

3. jelentés – értelmezés

(*ritk, rég, irod*) Nöstény állat, főleg madár: tojó. ...

⁶³ A MNSz viszonylag modern anyagában az *uram* keresése 407 találatot eredményezett (a tovább toldalékolt alakok ebben a számban nincsenek benne).

A *férfi* szónak hasonló funkciója teljességgel elképzelhetetlen.

ÉKsz., ÉKsz.²

1. Hímnemű felnőtt személy. <i>Nő</i> ~. <i>vál</i> A férfias tulajdonságok megtestesítője. <i>Talpig</i> ~.	1. Nőnemű felnőtt. <i>biz</i> <i>pejor</i> : <i>Vkinek a nője</i> : szeretője.
2. (jelzőként) Hímnemű <személy>. ~ ismerős.	2. <i>rég vál</i> Feleség. <i>vál</i> : ~ <i>ül</i> vesz: feleségül v.

Az ÉrtSz.-ből a legfontosabb elemek maradtak meg. Ezáltal sokkal nyilvánvalóbb a nyelvbe kódolt, a nőkre nézve előnytelen (és a való életben nem is helytálló) különbség: a **férfi** szócikkben egyedül a *Nő*s *férfi* szókapcsolat utal a nők létezésére a férfiak életében, ezzel szemben a **nő** szócikk szerint a nők mintha csak a férfiak függvényében léteznének.

Javította volna az egyensúlyt a nőies tulajdonságokat megtestesítő *igazi nő*, még ha a tulajdonságai vitathatóak is. (A *talpig férfi* tulajdonságaiban nagyobb, de bizonyára szintén nem teljes a társadalmi egyetértés.)

	<i>férfi</i> <i>i</i>	<i>nő</i>
talpig	16	
igazi		62

A MNSz adatai

KDsz.

1. <i>Megnőtt a fiú, már kész férfi</i> , hímnemű felnőtt ember. <i>Igazi férfi</i> : a férfias tulajdonságok megtestesítője. „ <i>Ha férfi vagy, légy férfi, Erős, bátor, szilárd</i> ” (Petőfi)	1. <i>A nő</i> , felnőtt lányok és asszonyok <i>nálunk már egyenjogúak a férfiakkal</i> . <i>Csak úgy ragadtak rá a nők</i> . (biz) <i>Új nője</i> (= barátnője, szeretője) van.
2. (J-ként:) <i>Férfi alkalmazott, férfi tanár, férfi mellűzés</i> .	2. (rég) <i>Nőm</i> (= feleségem) <i>jelezte már érkezését</i> .

A KDsz. átveszi, de a maga tipikus újtó módján közli a kéziszótárakban szereplő jelentéseket, ezenkívül kiegészíti a szócikkeket az ÉrtSz.-ből vett példákkal és a szerkesztők saját példáival is.

A példának köszönhetően a két szócikk között nincs akkora, a nőkre nézve előnytelen különbség, mint a kéziszótárakban. Ugyanakkor a **nő** szócikk első példája az egyet nem értés változatos formáit válthatja ki az elnéző mosolytól a dühödt felháborodásig terjedő skálán. (Egyébként az egyenjogúság papíron megvan, az érvényesítése szokott hiányozni, egy példamondatnak meg nem feltétlenül kell igaz állításnak lennie.)

A viszonylag kis terjedelmű szótárban a *nő* **2.** jelentésének figyelembevételét az iskolai kötelező olvasmányok indokolják.

ÉrtSz+

<p>1. Hímnemű felnőtt személy. <i>Megnőtt a fiú, már kész férfi.</i></p> <p>2. A férfias tulajdonságok megtestesítője. <i>Károly talpig férfi.</i></p> <p>3. (Jelzőként:) Hímnemű (személy), nem nő. <i>Az iskolában sok férfi tanár és néhány egyéb férfi alkalmazott is dolgozik.</i></p> <p>4. (Jelzőként:) Férfinak való, illetve férfiak által végzett. <i>A gyerek már férfi télikabátot hord. Kezdődik a 200 méteres férfi mellúszás döntője.</i></p>	<p>[1.] Nőnemű felnőtt. <i>A nők egyesek szerint még mindig nem egyenjogúak a férfiakkal. Ezen a munkahelyen a dolgozók kétharmada nő. Csak úgy ragadtak rá a nők. (bizalmas) Valakinek a nője: barátnője, szeretője. Új nője van.</i></p> <p>2. (rég) Feleség. <i>Nőm jelezte már érkezését.</i></p>
--	---

A szócikkek a KDSz. tipikus kifordításai vagy „visszafordításai” két különbséggel: a KDSz.-ben példaként szereplő szószerkezeteket az ÉrtSz+ kiegészíti teljes mondatokká, és a jelentéseket az ÉrtSz. szócikkét követve szétszálalja.

A **férfi** szócikk **3.** jelentésének példájában a *sok férfi tanár és néhány egyéb férfi alkalmazott* igen furcsán hangzik, *néhány más férfi alkalmazott* lenne a helyes megfogalmazás. Tanulóknak szánt szótárban különösen kerülni kell a gondatlan szövegezést.

A **nő** szócikk legelső példamondata módosult a KDSz.-hez képest, ironikus megállapítás is lehet, bár ez a szótárra nem jellemző. A második példának köszönhetően ebben a szótárban sincs a kéziszótárakéhoz hasonló aránytalanság a **férfi** és **nő** szócikk tartalma között.

3.2.4. vőlegény – menyasszony

A napi nyelvhasználatban a nevezetes férfi – nő párok tagjait ebben a sorrendben szoktuk megnevezni, említeni: Ádám és Éva, Aucassin és Nicolette, Csongor és Tünde, Jancsi és Juliska. Kivételt képeznek az esküvői meghívók, azokon a menyasszony neve áll elől, és a népdal is így szól: „Menyasszony, vőlegény, de szép mind a kettő...” Nyelvünkben ennek a két szónak a természetes sorrendje „menyasszony – vőlegény”. A többi elemzéssel való összhang érdekében itt mégis a **vőlegény** szócikk elemei állnak elől.

ÉrtSz.

1. jelentés – értelmezések

Az a férfi, aki vkit eljegyzett, vkivel jegyben jár, akinek menyasszonya van.	Eljegyzett, jegyben járó leány, nő.
---	-------------------------------------

Szembeszökő a különbség: a férfi (gyenge) ágens és birtokol, a nőnek páciens és/vagy experiens szerep jut. A viszony kölcsönösségére csak a mindkét értelmezésben előforduló „jegyben járás” mutat.

1. jelentés – szerkesztői példák

Rövid ideig volt vőlegény.	Már tizenhat éves korában menyasszony volt. Évekig volt menyasszony.
----------------------------	---

A **menyasszony** első példája azt tükrözi, hogy a nők általában már fiatalabb korban értek a házasságra (ha az utóbbi fél évszázadban egyre későbbre tolódik is a házasságkötésük ideje).

A másik két példa párban áll.

1. jelentés – irodalmi idézetek

Eltávozott hazulról Adorján. A vőlegény a menyasszony elől. JÓK.	Menyasszony... volt... Mégis egész sereg férfit tett nyugtalanná a hajón. HU.
--	---

Mindkét irodalmi példa zavart sejtet a jegyesek viszonyában: lexikográfiai szempontból helyesen érzékeltetik, hogy ez az elkötelezettség még nem visszavonhatatlan (a házasságot száz évvel ezelőtt mintha komolyabban meggondolták volna a felek). Sajnos azonban mindkét példa kimondatlanul is a nőre tereli a gyanút: az egyik menyasszony

elől menekül a vőlegény, a másik menyasszony idegen férfiakat szédít. A mondatok tudat alatt hatnak; a szótár olvasója észre sem veszi, hogy valójában semmit nem tudunk a két nő tényleges viselkedéséről.

1. || a. jelentésárnyalat – értelmezések és példák

<i>Vkinek a vőlegénye:</i> az a férfi, aki őt eljegyezte, ill. aki megkérte; és akihez feleségül szándékozik menni. <i>Orvos a vőlegénye.</i> <i>Nagyon szerelmes a vőlegényébe.</i> ☐ <i>A vőlegényem volt az első férfi, aki... megcsókolta az én leányos, gőgös szájamat.</i> KAF.	<i>Vkinek a menyasszonya:</i> <a vőlegényhez való viszonyában> az a nő, akit az illető férfi eljegyzett, ill. megkért, és beleegyezése alapján jövődöbeljének tekint. <i>Tanárnő volt a menyasszonya; a menyasszonyával sétál.</i>
---	---

Mindkét értelmezésben a férfi az aktív fél, aki megkér és eljegyez. Az 1. alapjelentés értelmezéséhez képest mégis kiegyensúlyozottabb a viszony: a nő „beleegyezik” és „feleségül szándékozik menni”.

1. || b. jelentésárnyalat – értelmezések és példák

Szűk ért. közvetlenül az esküvője előtt álló, ill. azon részt vevő, rendsz. ünneplő ruhába öltözött férfi. <i>A vőlegény majdnem elkésett az esküvőről.</i> ☐ <i>A nyoszolyólányok a menyasszonnyal feküdtek egy szobában, s mikor a vőlegény jött, nem eresztették be.</i> MÓ.	Közvetlenül az esküvője előtt álló, ill. ezen résztvevő, gyak. külön erre az alkalomra szolgáló fehér ruhába öltözött leány, nő. <i>A menyasszony ládája; felkioszorúzzák a menyasszonyt; kikéri a menyasszonyt.</i> <i>Szép menyasszony volt.</i> <i>A násznagy karján vezette a menyasszonyt.</i> ☐ <i>Szól az eskü: kéz kezet fog; Szép menyasszony színe halvány.</i> AR. [Az öltöztetésnél] <i>a menyasszonnyal mindenféle bajok vannak... Elájul, akaratos, szeszélyeskedik.</i> MIK.
--	---

Az értelmezések közötti kis különbség pontos: a *menyasszony* nem csak „szűk ért.” vonatkozik az esküvőjén részt vevő nőre, a szó először rendszerint az esküvők fehér ruhás főszereplőinek a képét hívja elő.

ÉKsz., ÉKsz.²

Férfi, akinek menyasszonya van. Férfi az esküvője napján.	Eljegyzett nő. Ilyen nő az esküvője napján. <i>Fehér ruhás ~.</i>
---	---

A két szócikk könnyen lehetett volna szimmetrikus:

Férfi, akinek (eljegyzett) menyasszonya van. Férfi az esküvője napján.	Nő, akinek (eljegyzett) vőlegénye van. Nő az esküvője napján.
--	---

Az *eljegyzett* szó a körbeértelmezés elkerülésére (is) szükséges, nélküle a két szócikk egymást magyarázná. Így viszont az **eljegyez** szócikkhez lehet fordulni:

1. <Nőt férfi> gyak. ünnepélyes körülmények között jegyesévé, menyasszonyává tesz, rendsz. úgy, hogy gyűrűt vált vele. ...

|| a. *Eljegyzi magát vkivel:* <férfi v. nő> ily módon kötelezi magát, hogy bizonyos idő múlva házasságra lép a szóban forgó személlyel. ...

KDsz.

<i>Barátom két hete ~, olyan férfi, akinek eljegyzett menyasszonya van.</i>	Jegyben járó leány; (rég, irod) ara.
---	--------------------------------------

A két szócikk között nincs szimmetria.

Mindkét szócikkből elmaradt az „... az esküvője napján” jelentés.

A **menyasszony** szócikkben a *jegyben járó* alig magyarázza a címszót, sokkal inkább fordítva: a *menyasszony* ismerős a tizenéveseknek, és ettől lesz érthető a manapság már ritka *jegyben jár* kifejezés.

ÉrtSz+

Olyan férfi, akinek eljegyzett menyasszonya van. <i>Barátom két hete vőlegény, nemsokára megházasodik.</i>	1. Jegyben járó, eljegyzett leány. <i>Már két éve menyasszony. Valakinek a menyasszonya: az általa eljegyzett leány. A vacsorára menyasszonyával érkezett.</i> 2. Ilyen nő az esküvője napján. <i>A menyasszony fején hosszú fehér fátyol volt.</i>
---	--

A két szócikk között itt sincs szimmetria.

A KDsz.-nél írottak érvényesek. Üdvözlendő kiegészítés a **menyasszony** szócikkben az ÉrtSz.-ből és a kéziszótárakból visszatérő **2.** jelentés. A **vőlegény** szócikkből hiányzik a párja, de ez diákszótárban elfogadható: a *menyasszony* sokkal inkább felidézi a fehér ruhát, a fátylat és a ceremóniát, mint a *vőlegény* a házasságkötés külsőségeit.

3.2.5. férj – feleség

ÉrtSz.

Értelmezések

(főként birt szraggal) Férfi házastárs, élettárs <feleségéhez való viszonyában>; vkinek az ura.	(főként birt szraggal) Női házastárs, élettárs <férjéhez való viszonyában>; vkinek a neje.
--	---

Az értelmezések tökéletesen szimmetrikusak. Mivel azonban a *házastárs* értelmezése a szótár szerint „férj v. feleség <egymáshoz való viszonyában>”, továbbá az **úr** szócikk a *férj*re, a **nej** és **nő** szócikk pedig a *feleségre* vezet vissza, ráadásul az **élettárs** a *házastársra*, itt „körbeértelmezéssel” vagy „értelmezési ciklussal” állunk szemben.⁶⁴

Egyenlőtlenség, hogy nyelvünkben ebben a kontextusban a *feleség* szinonimája az (önmagában) értéksemleges *nő/nej*, a *férj* szinonimájául viszont csak az értéktöbbletet asszociáló *úr* adódik (pontosabban a szavak birtokos személyragos alakjai).

(A későbbi szótárak elhagyják ezeket a szinonimákat. Az *úr* ilyen jelentését a kéziszótárak kiveszőben lévőnek, a KDSz. és az ÉrtSz+ népinek minősítik.)

Szerkesztői példák: szószerkezetek

<i>Elvált, felszarvazott férj; fiatal, idős férj; gondos, hűséges férj;</i> <i>(rég) férj(em) uram:</i> a) <tisztelő megszólításként a feleség részéről>; b) (tréf, gúny) <megnevezésként> férj; <i>vkhez v. vkinek férjhez ad;</i> <i>férjhez megy; férjhez menő lány;</i> <i>férjnél van: vkinek a felesége, férjes asszony;</i> <i>férjet keres;</i> <i>szereti a férjét;</i> <i>hű a férjéhez; elhagyta a férjét;</i> <i>külön él, elvált a férjétől;</i> <i>vkít férjül hív.</i>	<i>Balkézről való feleség;</i> <i>gondos, házias, hűséges feleség;</i> <i>feleségül kér vkit;</i> <i>feleségül vesz vkit;</i> <i>feleséget keres;</i> <i>feleséget visz a házhoz; feleséget hoz a házhoz;</i> <i>különváltan él, válik a feleségétől.</i>
--	---

A *Férj(em) uram* tiszteletteljes hangnemben is és tréfás-gúnyos hangnemben is egyedülálló olyan értelemben, hogy nincs a *feleség* szóval alkotható párja.

⁶⁴ Ezt a szótári értelmezés egyik klasszikus hibájaként szokás emlegetni. El kell azonban fogadnunk, hogy teljes elkerülése logikailag lehetetlen. Össze lehet állítani az ún. alapszókincsből olyan (két–három ezer szavas) listát, amelynek a szavait eleve ismertnek tételezzük fel. Az általános értelmező szótárak rendre hangsúlyozzák, hogy tartalmazzák az alapszókincs szavait, és nem találkozam olyannal, amely ezeknek a szavaknak legalább az alapjelentését valóban tudottak venné és nem is igyekezne megmagyarázni.

A házastársi kölcsönösségből adódóan a **férj** szócikk példáinak egy része a feleségről, a **feleség** szócikk példáinak egy része pedig a férjről szól. A szókapcsolatokat ennek megfelelően tekintjük át.

A férj pozitív képei: *gondos, hűséges* (2).

	<i>férj</i>	<i>feleség</i>
gondos	-	6
hűséges	11	17
házas		4
fiatal	28	97
idős	5	6
feleséget keres	6	
férjet keres		8
feleségül kér vkit	37	
vkít férjül hív		-
feleségül vesz vkit	481	
férjhez megy		742
férjnél van		47
vkinek v. vkihez férjhez ad[ják]		59
balkézről való feleség		-
felszarvazott	3	

A MNSz adatai

A feleség pozitív képei: *gondos, házas, hűséges; szereti a férjét; hű a férjéhez* (5).

A férj semleges képei: *fiatal, idős; feleséget keres; feleségül kér vkit, feleségül vesz vkit; feleséget visz a házhoz; különváltan él a feleségétől, válik a feleségétől; elvált* (9).

A feleség/nő semleges képei: *férjet keres; vkít férjül hív; vkinek v. vkihez férjhez ad[ják]; férjhez menő lány; férjhez megy; férjnél van; külön él a férjétől, elvált a férjétől* (8).

A férj negatív képe: *felszarvazott* (1).

A feleség/nő negatív képei: *balkézről való feleség; elhagyta a férjét* (2).

A képek megfelelnek a társadalmi közmegegyezésnek. A feleségek korával nem illik foglalkozni, bár a MNSz tanúsága szerint a *fiatal feleség, idős feleség* gyakoribbak, mint a *férj* ugyanezzel a két jelzővel. A feleség legyen házas, a férjéhez való hűsége pedig hangsúlyozottan fontosabb, mint a férj hűsége a feleséghez. A férjre nézve egyetlen negatív jelző, a *felszarvazott* is a nő hűtlenségének következménye.

A házastárs keresésétől a válásig tartó út kifejezései nagyjából kiegyensúlyozott képet adnak. A nyelvünkben adódó, de súlyos társadalmi háttérrel bíró kivétel a „férjhez adott” lány, akinek a „megnősített fiú” lenne a párja (**megnősít** szócikk van a szótárban, a MNSz nem tartalmazza a szót). Az egyensúlyt rontja, hogy a „férjét elhagyó feleség” szerepel, míg a „feleségét elhagyó férj” hiányzik a sorból. A „balkézről való feleség”

indokoltan szerepel, a „balkézzről való férj” pedig nem használatos kifejezés (a MNSz-ban egyikre sincs példa).

Szerkesztői példák: mondatok

(nincs példamondat)	<i>Felesége is dolgozik, állásban van. Első felesége fiatalon meghalt. A feleségével jól megértik egymást.</i>
---------------------	--

Az első mondat fontos közhely, feltétlenül kell a szótárba: ‘dolgozik’ = ‘állásban van’. Sajnos a gender-kutatások sem fordítanak elég figyelmet arra, hogy a „csak” négy gyereket nevelő és a háztartást vezető asszony is keményen dolgozik.⁶⁵

A szótár készítése idején szó sem lehetett arról, hogy a (nem beteg vagy nem túl öreg) férfi nem dolgozik. A rendszerváltás óta párja lehetne a mondatnak: *A férje nem dolgozik, megszűnt a munkahelye.*

A további két példa párja már annak idején is helyet kaphatott volna a **férj** szócikkben.

Irodalmi idézetek

□ <i>Ama kormos ablakoknál... búcsúzott szívszakadva Az ékes hölgy férjétől. BERZS. Mikor választania kell férje és anyja között, minden habozás nélkül a férfit választja. AMB. Férjhez akarsz menni? Én férjhez adlak, bánom is én, vigyenek. KO.</i>	□ <i>Feleségek felesége, Lelkemadta kicsikéje! Jer ide már az ölembe. PET. Én feleségem, jó és drága-drága, eddig neked dalt alig-alig írtam. KO. Takaros felesége lehet a rózsapiros kalauznak, bizonyosan egy kis hozományt is kapott. HU.</i>
---	--

A három-három idézet az évtizedek patinája ellenére jól szolgálja a célt.

ÉKsz., ÉKsz.²

Férfi házastárs. (Vkihez) ~hez megy: <nő> házasságot köt (vele); ~nél van: <nő> házasságban él.	Női házastárs.
---	----------------

⁶⁵ Ideje lenne fellépni azért is, hogy egy nő szabad akaratából, saját belső késztetéseivel összhangban saját „társadalmi nemét” választhassa a „biológiai neméből” elsődlegesen adódó anyaszerepet. Anyagi okokból ez ugyanannyira nehéz, mint a tanult szakmájukban kiemelkedő nők számára az üvegplafon áttörése, és társadalmi megbecsülése legfeljebb papíron létezik.

A szócikkek nem szimmetrikusak. A a **feleség** szócikkből hiányzik a *feleségül vesz (vkit)* és a *feleségül megy (vkihez)*. A *férjnél van* szerkezetnek nincs megfelelője (a jelentést a *nő ember fejezi ki*).

KDsz.

<i>Ebből a fiúból jó férj lesz, férfi házastárs lesz. Férjhez megy: (nő) feleségül megy egy férfihoz.</i>	<i>A miniszter felesége, női házastársa is jelen volt a fogadáson. Feleségül vesz vkit. Feleségül megy vkihez.</i>
---	--

A szótár üdítően szembemegy a konvenciókkal: fiúból lesz jó férj, nem pedig lányból jó feleség.

A kéziszótárakból hiányolt szimmetriát a KDsz. szócikkei megvalósítják: *Férjhez megy* és *Feleségül vesz*. Mégis megint a **feleség** szócikkben van kifogásolható elem. „*A miniszter felesége, női házastársa is jelen volt a fogadáson*” (példába ágyazott értelmezés) ügyetlen konstrukció. A miniszterről tudjuk, hogy férfi (sztereotípiáink alapján túlságosan is biztosan tudjuk), ezért a házastárs nemének megjelölését visszásnak érezzük.⁶⁶

ÉrtSz+

Férfi házastárs. <i>Ebből a fiúból jó férj lesz, igazi ezermester, és a gyerekeket is szereti. ■ Férjhez megy: (nő) feleségül megy egy férfihoz. A lányom nemrég férjhez ment, és elköltözött hazulról. Férjhez ad: (szülő a lányát) feleségül adja valakihez. Mindenáron férjhez akarják adni a lányukat, de nincs, aki elvinné.</i>	Női házastárs. <i>A feleségem remek háziasszony. A miniszter felesége is jelen volt a fogadáson. Feleségül ment fiatalkori szerelméhez.</i>
--	--

Az ÉrtSz+ megőrzi és szerencsésen ki is bővíti a KDsz. példáját a jó férjjé váló fiúról.

A nő férjhezmenetelének a jelentősége megfelel a társadalmi konvencióknak.

⁶⁶ Szótárak sora készül még el, mire az azonos neműek házassága esetleg példamondatba kerül.

3.2.6. bácsi – néni

ÉrtSz.

1. jelentés – értelmezések és példák

1. <főként birt. szraggal> Nagybátya, nagybácsi <unokaöccséhez v. -húgához való viszonyában> <i>A bácsid keresett.</i> <i>A bácsimhoz utazom.</i> □ <i>Valódi hősiességgel ápolta bácsiját.</i> BA.	1. <főként birt. szraggal> Nagynéni. <i>Meggyógyult már a nénid?</i> <i>Meglátogattam a nénimet.</i>
--	---

A „nagynéni” mellett nem szerepel a részletesebb magyarázat (nem feltétlenül szükséges a „nagybácsi” mellett sem, a két szócikknek a szimmetriája hiányzik).

A ‘nagybácsi’ és ‘nagynéni’ első jelentésként ellentmondott a nyelvérzékemnek, ezért kíváncsi voltam a MNSz adataira. Két-két keresést végeztem a *bácsi* és *néni* szóra (szótőre); az eredmény 200 elemes mintákon:

bácsi	16720 előfordulás (89,10 db/millió szó)
1. keresés	3 potenciális „nagybácsi”
2. keresés	0 potenciális „nagybácsi”
néni	11852 előfordulás (63,16 db/millió szó)
1. keresés	7 potenciális „nagynéni”
2. keresés	2 potenciális „nagybácsi”
(Elsőpró többségben van a „Kati néni” típus, elég sok a „Kovács néni” típus.)	

Az eredmény ismét a korpusz fontosságára hívja fel a figyelmet. (Mint látni fogjuk, a többi szótárban érdekesen alakul a helyzet.)

1. || a. jelentésárnyalat – értelmezések és példák

 a. <Kereszt- v. családnévvel kapcs. idősebb rokon v. közeli ismerős férfi megnevezéseként v. bizalmas megszólításaként gyermek részéről v. gyermekhez szólva> <i>Itt volt (a) Feri bácsi.</i> <i>Hogy van, Pécsi bácsi?</i>	 a. (<i>nép, rég</i>) Idősebb nő(test)vér; néne. □ <i>A gyermek még szóla tovább. „Óh néni! Nekem volt Egy helyes íjacsám ... Hajnának vittem, vadakat hogy lőne...”</i> VÖR. <i>Lopni jár ő, csókoz lopni Nénihéz, Míg anyánk a bibliában levelez.</i> PET. a. [!] Idősebb rokon v. (közeli) ismerős nő <kereszt- v. családnévvel megszólításként is>. <i>Elutazott már a Kati néni?</i> <i>Tessék leülni, Horváth néni!</i> □ <i>Sári néni, hejh mikor kendet még Sáríkámnak, húgomnak nevezték!</i> PET. <i>Látom Etelka nénit. Hallom. A hangja mint üvegharang. Nagy haja ábrándosan koszorúzta fejét.</i> SZAL.
---	---

1. ||b. jelentésárnyalat – értelmezés és példa

<p> b. (<i>ritk</i>) <Kereszt- v. családnévvel kaps., sokkal idősebb férfi rokon, ill. ismerős megnevezéseként v. bizalmas megszólításaként> ☐ <i>No és még mivel bízta meg a kedves Pista bácsi?</i> MIK.</p>	
---	--

A **néni** szócikkben technikai zavar nyoma látszik. Nyilvánvalóan a *második* ||a. állhat párban a **bácsi** szócikk ||a. részével és egyben a ||b. részével is (ez utóbbi túlmagyarázásnak tűnik, olyan minimális a különbség az előzményhez képest).

2. jelentés – értelmezések és példák

<p>2. (<i>gyerm</i>) <Foglalkozásnévvel kaps. ismerős férfi megszólításaként v. megnevezéseként> <i>Doktor bácsi.</i> <i>Tanító bácsi kérem, beteg voltam.</i> ☐ <i>Most már mehetünk, esperes bácsi?</i> TOL.</p>	<p>2. (<i>gyerm</i>) (Ismerős) nő <foglalkozásnévvel megszólításaként is>. <i>Doktor néni; rendőr néni.</i> <i>Tanító néni kérem, kimehetek?</i> ☐ „<i>Kezeket karba!</i>” Engedelmesen <i>ültem, vártam: s jó viseletemért óra végén a néni megdicsért.</i> SZAL.</p>
--	--

A példák szépen tükrözik az értelmezések árnyalatnyi különbségét: a *néni* nem kizárólag foglalkozásnévvel együtt, hanem (az idézetben) önállóan is szerepel.

2. ||a. jelentésárnyalat – értelmezések és példák

<p> a. (<i>gyerm</i>) <Gyak. megszólításaként: > idősebb, ismeretlen férfi. <i>Kövér, öreg bácsi;</i> <i>Bácsi kérem, hány óra?</i> ☐ <i>Valaki megfogta a kezét, egy idegen bácsi és vezetni kezdte.</i> KAR.</p>	<p> a. (<i>biz</i>) Idősebb, (ismeretlen) nő; (öreg)asszony; <megszólításaként is, főként gyermek részéről>. <i>Öreg néni.</i> <i>Két néni beszélgetett a ház előtt.</i> <i>Hogy a tojás, néni?</i> <i>Egy nénitől kaptam ezt az almát.</i> ☐ <i>Az ősz néni – hangja vékony – okuláréval köt és fon.</i> KO. <i>Vén, ráncos arca majdnem fekete, Kiszítta régen már a nap heve. Oly csöndes néni és olyan öreg.</i> JÓZS.</p>
---	---

2. ||b. jelentésárnyalat – értelmezés és példa

<p> b. <Gyak. enyhén fölényes v. bizalmas megszólításaként:> idősebb, ismeretlen férfi. <i>Bácsi, messze van még a falu?</i></p>	-
--	---

Hiányzik példa az „enyhén fölényes” megszólításra: a szótár ebben az esetben nem támaszkodhat arra, hogy a fölényességet paralingvális megnyilvánulások is belevihetők a közlésbe. A 2. ||a. *Hogy a tojás, néni?* mondata közelebb áll ehhez a jelentésárnyalathoz.

ÉKsz., ÉKsz.²

1. Nagybátya. 2. <i>gyerm</i> v. <i>biz</i> <Idős(ebb) férfi megnevezéseként v. megszólításaként> <i>Doktor</i> ~.	<i>biz</i> 1. <Megszólításként is:> a beszélőnél (jóval) idősebb nő. <i>Balogh</i> ~; <i>tanító</i> ~. 2. Nagynéni. <i>A</i> ~ <i>m</i> . 3. <i>nép rég</i> <Megszólításként is:> nővér, néne.
---	---

Az ÉKsz. ismét az ÉrtSz. szócikkeinek a lényegét emeli ki, de a **néni** szócikkben lényeges változtatással: a megszólítás az első helyre került. Meglepő, hogy a **bácsi** szócikkben viszont megmaradt a jelentések korábbi sorrendje. Szintén meglepő (vagy sajtóhiba?), hogy a *néni* minden jelentésében *biz* minősítést kapott, a *bácsi* nem. A két szócikk szerkezete egyáltalán nem párhuzamos, az okok bizonytalanok. Az ÉKsz.² változatlan formában megőrizte a szövegeket.

KDsz.

1. <i>Vasárnap eljön látogatóba a ~m, a nagybátyám.</i> 2. (biz) (Idősebb férfi említésére v. megszólítására:) <i>Nem kell félni a doktor ~tól! ~ kérem, legyen szíves megmondani, mennyi az idő!</i>	1. (Ismerős, v. a beszélőnél idősebb nő megszólításaként, megnevezéseként:) ~ <i>kérem, hol van a hetes busz megállója? Itt járt Kati ~, a doktor ~nk.</i> 2. Nagynéni. <i>Apám nővére, a ~m külföldön él.</i>
--	---

A két szócikkben (a kéziszótárakhoz hasonlóan) különbözik a jelentések sorrendje. A **néni** szócikkből kimaradt a (biz) minősítés, bár az 1. jelentéshez ugyanannyira hozzátartozik, mint a *bácsi* megfelelő jelentéséhez.

ÉrtSz+

1. Nagybácsi. <i>Vasárnap eljön látogatóba a bácsim, édesanyám testvére.</i> 2. (bizalmas) (Idősebb férfi említésére vagy megszólítására:) <i>Nem kell félni a doktor bácsitól! Bácsi kérem, legyen szíves megmondani, mennyi az idő!</i>	1. (A beszélőnél idősebb, általában ismerős nő megszólításaként, megnevezéseként:) <i>Néni kérem, hol van a hetes busz megállója? Itt járt Kati néni, a gyermekorvosunk.</i> 2. Nagynéni. <i>Apám nővére, a nénim külföldön él.</i>
--	--

Az ÉrtSz+ jellegzetes „átfordítási” technikájától eltekintve a szócikkek teljesen azonosak a KDsz. szócikkeivel.⁶⁷

3.2.7. nőtlen – hajadon

⁶⁷ *A magyar nyelv nagyszótára* (Nszt.) a **bácsi** szócikkben első helyen már a megszólítást adatozza, a „nagybácsi” a második jelentésbe került.

Érdemes együtt látni az egyes szótárak megoldásait:

ÉrtSz.

<p>mn Olyan (férfi), akinek még nem volt felesége. <i>Nőtlen fiatalember; a nőtlenek háztartása.</i> □ <i>Az első emeleten ... egy gazdag nőtelen úr lakik.</i> JÓK. <i>A katolikus tanító ... nőtlen..., a sekrestyével takarított, mert nő nem teheti a lábát a lakásába.</i> Nagy a. Ilyen személlyel kapcsolatos, rá jellemző. <i>Nőtlen élet.</i> □ <i>Eh mit! nekem asszony? és külön egy farka?</i> <i>Hogy utánam ríjon, mint az ajtó sarka ...</i> <i>Kedvesebb nekem a nőtelen állapot.</i> AR.</p>	<p>I. mn 1. Leánysorban levő, nem férjezett <nő>. ~ <i>leány(zó)</i>. <i>Családi állapota: hajadon.</i> □ <i>Jöjjön az anyja, hajadon huga!</i> AR. 2. [fedetlen fejű] II. fn (<i>vál</i>) Férjhez nem ment felnőtt nő <korától függetlenül>; leány, nagylány. <i>Hajadon maradt. Nénje még hajadon.</i> □ <i>A kis leányból hajadon, A kis fiúból ifju lett.</i> PET. <i>A hajadon körülbelül tizenhét éves.</i> GÁRD. <i>Az ember az első pillanatban nem tudja megállapítani, hogy hajadonok-e vagy férjezettek...</i> KRÚDY</p>
---	---

ÉKsz., ÉKsz.²

<p>I. mn Akinek nincs és nem is volt felesége. Ilyen férfira jellemző. ~ <i>élet</i>. II. fn Nőtlen férfi.</p>	<p>I. mn Nem férjezett. <i>Családi állapota: ~.</i> II. fn Ilyen nő. <i>nép rég</i> Leány.</p>
--	--

KDsz.

<p>mn Olyan (férfi), akinek nincs és nem is volt felesége. ~ <i>fiatalember</i>. <i>Családi állapota: ~.</i></p>	<p>I. mn <i>Családi állapota: ~, nem férjezett.</i> II. fn <i>Az egyik oldalon a ~ok, a nem férjezett nők, a másikon az asszonyok álltak.</i></p>
--	---

ÉrtSz+

<p>mn Olyan (férfi), akinek nincs és nem is volt felesége. <i>Egy nőtlen fiatalember is volt a társaságban.</i> <i>Családi állapota: nőtlen.</i></p>	<p>mn Nem férjezett. <i>Családi állapota: hajadon.</i> (Főnévi használatban:) <i>Az egyik oldalon a hajadonok, a másikon az asszonyok álltak.</i></p>
--	---

A családi állapot hivatalos megjelölése a magyar nyelvben a(z első) házasságkötéstől kezdve azonos a férfiak és a nők esetében: *házas, elvált, özvegy*. A házasságkötés előtt a férfiak családi állapota *nőtlen*, a nőké *hajadon*. Jobb lenne egy mindkét nemre használható azonos értékű kifejezés, de (egyelőre?) két különböző szóval élünk. Nem indokolt, hogy a tekintélyes akadémiai szótárakból (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) hiányzik a

Családi állapota: nőtlen kifejezés, bár feltüntetik a *Családi állapota: hajadon* példát. A hibát a KDSz.⁶⁸ javította ki, az ÉrtSz+ pedig megőrizte a jó megoldást.

A *hajadon* melléknév értelmezése lényegében azonos mindegyik szótárban: nem ment férjhez, nem férjezett. Az ÉrtSz.-ben a hajadon „leánysorban lévő”, de **leánysor** szócikk nincs a szótárban (**legénysor** viszont van).

A *nőtlen* melléknév jelentésárnyalata a három akadémiai szótárban: „a nőtlen férfira jellemző”. A MNSz 345 találata közül mindössze 2 sorolható ide: *nőtlen állapot* és *nőtlen családi állapotú*.

	<i>férfi</i> <i>i</i>	<i>nő</i>
nőtlen	345	
legénysor	10	
legényélet	20	
leánysor		-
lánysor		1
leányélet		2

A MNSz adatai

A *nőtlen élet* párja a *leányélet*, egyik szótárunkban sincs ilyen címszó (**legényélet** viszont van mindhárom akadémiai szótárban).

A kézisztárakban nem indokolt a *nőtlen* szó főnévi minősítése: nincs is példa rá. A MNSz 345 találatából egy sem akadt, amelyet vitathatatlanul főnévnek lehetne tekinteni.

A *hajadon* vitán felül főnév is, de az ÉrtSz. ezt illusztráló példájában: *Az ember az első pillanatban nem tudja megállapítani, hogy hajadonok-e vagy férjezettek...* inkább melléknévnek minősítenénk.

A különböző szótárakban a **nőtlen** – **hajadon** pár szófaji besorolásának három változatával találkozunk:

	<i>nőtlen</i>	<i>hajadon</i>
ÉrtSz., KDSz.	mn	mn, fn
ÉKsz., ÉKsz. ²	mn, fn	mn, fn
ÉrtSz+	mn	mn

Ebben az esetben a MNSz nem tájékoztat, mert a *hajadon* kizárólag melléknévként található meg, de a közel 500 tételes listában (a keresett melléknevek és főnevek között) a *haj* toldalékolt alakjai is ott sorakoznak.

⁶⁸ NB: A KDSz.-t is az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

3.3. Következtetések

Az apró részletekre kiterjedő összehasonlítás olyan elemek jelenlétére vagy hiányát is kimutatja, amelyek *egy-egy szócikket önmagában vizsgálva kevésbé vagy egyáltalán nem* tűnnének fel. Az elemzés számos ponton tárt fel

- a *nyelvbe kódolt* társadalmi előítéleteket, amelyekről a szótáraknak kötelességük számot adni (az ebből keletkező ellentmondásokat a következő fejezet tárgyalja, a példamondatok elemzése kapcsán),
- a szótáríróknak felróható *figyelmetlenségeket*, amelyeknek a jövőbeni elkerülését ez a munka segíteni kívánja.

Az elemzés során tett megállapítások többször is felhívják a figyelmet egy megfelelően nagy *korpusz* fontosságára és áttételesen a korpusz-alapú szótárírás előnyeire. (A MNSz anyaga legalább egy emberöltővel későbbi nyelvállapotot tükröz, mint az ÉrtSz. szerkesztői példái, de itt ebből nem adódott bizonytalanság.)

*

Tovább kell kísérletezni az eredmények *bemutatásával*. A módszer lényegéből adódóan a szócikkek teljes szövegének meg kell jelennie,⁶⁹ az elemek azonosítását szolgáló változatos betűformák megőrzésével.⁷⁰ Ezért újabb eszközöket is kell keresni az észrevételek *kiemelésére* mind az elemzés szövegén belül, mind egyéb jelölési módokkal.

⁶⁹ A 3.1.1. pont alapján értelemszerű kivételekkel.

⁷⁰ A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az ÉrtSz. szövegeiben a címszavakat mindenütt, azaz a szerkesztői példákban a ~ helyett kiírtam, és minden példát új sorban kezdtem. A többi szótár rövidebb szócikkei az eredeti formájukban is áttekinthetőek.

4. A férfiak és a nők a szótári példamondatokban

4.1. Fogalmak, szóhasználat

A szótári példáknek ismeretesen az a feladata, hogy bemutassák a szavaknak „az élő beszédben, konkrét szövegösszefüggésben való használatát” (ÉrtSz. 1959: XXVI), vagy emelkedettebben szólva: hogy kiegészítsék az absztrakt nyelvi jellel foglalkozó értelmezéseket „a sajátos beszédbeli értékkel” (Országh 1962: 94).

Országh határozott különbséget tesz a szóhasználat szemléltetését szolgáló kétféle eszköz: a „szerkesztői szabad példák” és az „írói-költői idézetek” funkciója között.⁷¹ Az előbbiek szószerkezetek is és teljes mondatok is lehetnek, feladatuk az egyszerű beszélt köznyelv bemutatása akár közhelyszerű elemekkel.⁷² Az idézeteknek a célja a nyelv kifejező erejének bemutatása; az irodalmi és különösen a költői művekből vett idézetek érzékeltetik azt, hogy „a magyar nyelv szárnyalni is tud” (Országh 1962: 108). Országhnak az ÉrtSz.-ről szóló írásaiban az *idézet* és *citátum* (angol szövegeiben *quotation*) mindig szépirodalmi idézetet jelent.^{73,74}

A *citation* tágabb fogalmat jelöl. Körülbelül az 1980-as évekig a különféle (túlnyomó többségükben nyomtatott) forrásokból hagyományos módon kicédulázott példák alkották a *citation file*-okat. Az utóbbi évtizedekben a korpusz-alapú szótárírás elterjedésével a számítógépen tárolt *korpuszok* veszik át a cédulagyűjtemények funkciót, forrásaik sokféleségéről (a világháló nyelvétől a beszélt nyelvig) igen sok szó esik (korai hazai írások például Pajzs 1990, Balaskó 2000). Atkins és Rundell új kézikönyve a korpuszokból nyerhető adatok és az ezeken alapuló szerkesztői példák

⁷¹ Pontosabban négy kategóriát különböztet meg: (a) a vonzatokat, (b) a szerkesztői példákat, (c) a frazeológiai egységeket (az állandósult szókapcsolatoktól a közmondásokig terjedő skálán) és (d) az irodalmi idézeteket.

⁷² Az ÉrtSz. gyakorlata helyenként ellentmond az elveknek: a szószerkezetek néha igen bonyolultak és kevésbé életszerűek. A deklarált elvekkel összhangban a példamondatok szinte mindig egyszerűek.

⁷³ „The examples freely constructed by the editors show in the most frequent, general and therefore cliché-like combinations the place and life of the word in contemporary Hungarian speech. Yet the potentialities for expression concealed in the words, the adaptability of the language to poetic and belletristic purposes can really convincingly be illustrated by quotations taken from the outstanding works of literature only” (Országh 1960: 262).

⁷⁴ Az ÉrtSz. igen ritka esetekben a népköltés műfajait és az alkotmány szövegét is idézi.

fontosságát hirdeti, bár a hagyományos módon gyűjtött példák autentikusságát sem kérdőjelezi meg (Atkins – Rundell 2008: 48–53).^{75,76}

A korábbi neves szerzők közül Jackson jól összefogott áttekintést ad az adatokat gyűjtő *readerek* és *reading programme*-ok feladatáról Johnstól az írott és beszélt nyelvi adatokat tartalmazó számítógépes korpuszokig, a szerkesztői példák és az idézetek viszonyával azonban nem foglalkozik (Jackson 2002: 166–169). – Landau nem vitatja az idézetek jelentőségét, de a tanulói szótárakban és a gyerekszótárakban a szerkesztői példákat tartja jobbnak és gazdaságosabbnak;⁷⁷ különösen találó az a megállapítása, hogy *az idézet és a szerkesztői példa viszonya a fénykép és a rajz viszonyának felel meg* (Landau 1989: 165; vö. 5.2.3.). Az idézeteken ott a hitelesség pecsétje, viszont nem egyszer fárasztóan hosszadalmasak (olyan részleteket tartalmaznak, amelyeket az érthetőségük megkövetel, bár az illusztrálni kívánt szó szempontjából fölöslegesek). Landau egy valós szócikk elemzésén keresztül bemutatja, hogyan egészíthetik ki egymást a szerkesztői példák és az idézetek (Landau 1989: 167).⁷⁸

Svensén újabb könyvében megnyugtató rendet teremt a fogalmak között. „Autentikus” példának a primér forrásból vett pontos idézetet tekinti. A „szerkesztői” példa „nem-autentikus”, ennek két fajtáját különbözteti meg: az „adaptált” példa egy autentikusnak a módosított változata, a „kitalált” („invented”) példa pedig a lexikográfus alkotása autentikus alap nélkül. Az autentikus és a szerkesztői példa viszonya főleg az egynyelvű tanulói szótárak esetében vitatott kérdés. Ma már közmegegyezés szerint

⁷⁵ A hagyományos gyűjtés legfőbb hátránya a közreműködők elkerülhetetlen szubjektivitása, amiről már Webster és Murray is beszámolt (Atkins – Rundell 2008: 52).

⁷⁶ A kézikönyvhöz tartozó szöveggyűjteményben jelent meg (újra) Laufer dolgozata, amely szembeállítja az *autentikus* példákat és *szerkesztői* példákat. Az előbbiek a valós életből származnak, a szótáríró legfeljebb a ritka szavakat cseréli le bennük közismertebbekre, az utóbbiak alapja pedig valamilyen korpusz, és a szótáríró maga gyártja a példákat a korpuszban talált adatok alapján (Laufer 1992/2008: 214). Az autentikus példa és a szerkesztői példa szembeállításának *ilyen magyarázata* nem indokolt, hiszen (a) a *korpuszok* ugyanúgy a valós nyelvhasználatból származnak, mint a *citation file*-ok, (b) maga Laufer megengedi az autentikusnak mondott *citationek* kisebb módosítását, (c) a *korpuszokból* pedig átvehető példák változtatás nélkül.

⁷⁷ Az előző jegyzetben hivatkozott Laufer kísérletei azt mutatták, hogy ha angolul tanulóknak egyetlen példamondat alapján kell megérteni egy ismeretlen szó jelentését, akkor a lexikográfusok által alkotott mondatok szignifikánsan nagyobb segítséget nyújtanak, mint az „autentikus” példák; akkor is hasonló eredmény született, ha a példamondathoz csatolták az ismeretlen szó értelmezését (Laufer 1992/2008: 216–217).

⁷⁸ Az angol *suspect* melléknév példái a *Webster's Third New International Dictionary*-ben más-más jelentésárnyalatot illusztrálnak, más-más kollokációkat tartalmaznak és más-más (angol és amerikai) nyelvterületet képviselnek.

korpuszból kell dolgozni; a korpusz nemcsak a nyelvi anyag elemzését segíti, hanem a példákat is onnan veszik. A háromféle példa (az autentikus, az adaptált és a kitalált, mely utóbbihoz a korpusz csak nyersanyag) azonban nem zárja ki egymást. A már idézett Laufer és Landau nyomán Svensén leszögezi, hogy az anyanyelvű lexikográfus nem kevésbé megbízható, mint a korpusz, és a kitalált szerkesztői példák célravezetőbbek lehetnek. Ha van jó példa a korpuszban, legyen, de mindig jusson hely a „pedagógikusabb” példák, különösen az adaptáltak számára is. (Svensén 2009: 283–285.)

2012-ben a szótári példamondatokról ennyit akkor is el kell mondani, ha egyik vizsgált szótárunk sem korpusz alapján készült.⁷⁹

4.2. A vizsgált szótárak

Modern értelmező szótáraink közül az ÉrtSz. után a KDsz. és az ÉrtSz+ tekintette feladatának, hogy a szójelentéseket, illetve a szavak használatát *következetesen példamondatokkal is* illusztrálja.

Az ÉrtSz. szócikkei többnyire szerkesztői példát is és autentikus irodalmi példát is tartalmaznak. Az utóbbiak (igen kevés kivétellel) a 19. századnak és a 20. század első felének magyar irodalmából származnak, tehát a legfrissebbek is több mint fél évszázaddal ezelőtt születtek, nagy részük pedig száz évnél korábbiakról való.

A két diákszótár (Landau véleményével összhangban) elsősorban szerkesztői példákat alkalmaz; viszonylag kevés bennük az idézet, ezek pedig (az ÉrtSz.-hez hasonlóan) szépirodalmi példák. Néha úgy tűnik, hogy nem az idézet szolgálja a címszót, hanem egy-egy ritka vagy régi szónak szentelt szócikk szolgál az idézet megértetésére (az iskolai kötelező olvasmányokra való tekintettel ezeket a megoldásokat csak üdvözölni lehet).

Az ÉrtSz. felsorolja az idézetek szerzőit, a másik két szótár nem, de azok is a magyar klasszikusokra támaszkodnak; az eleve kevés idézet mellett felbukkan egy-egy név a 20. század második feléből, a szótárak keletkezése idején még életben lévő szerző azonban nincs közöttük.

⁷⁹ El kell majd gondolkodni a korábbi szótárból más szerkesztők újabb szótárába (módosítva vagy változatlanul) átemelt példák státusáról. Egy-egy kiváló példa átvétele nem kárhóztatható, tökéletes és örök érvényű például az ÉrtSz.-ben: *Anyámasszonyt kéreti apámuram*.

A vizsgálat értelemszerűen *a szerkesztői példamondatokkal* foglalkozott. Derős várakozással közelített a diákszótárakhoz, aminek több oka is volt:

- ezek a tizenéves korosztálynak készültek, tehát a szerzők várhatóan az átlagosnál nagyobb figyelmet fordítottak a közölt tartalmak pedagógiai hatására;
- a KDsz. 1992-ben, az ÉrtSz+ 2007-ben került a piacra; a 80-as évektől méltó színvonalon, utóbb pedig szervezeten is jelentkezett Magyarországon a gender-tematika (vö. 2.1. pont, majd Kegyesné – Simigné 2006), ami fokozott érdemi különbségeket engedett feltételezni az ÉrtSz+ javára;
- a nők növekvő arányából és különösen az ÉrtSz+ kollektívájának női túlsúlyából szintén arra lehetett következtetni, hogy a példamondatok igazságosan árnyalt képet nyújtanak a nőkről, nem valamely deklarált program eredményeként, hanem mintegy automatikusan, magától értetődő természetességgel.⁸⁰

4.3. A példamondatok elemzésének célja

A tekintélyes metalexikográfus Béjoint hangsúlyozza, hogy a társadalom életének rejtett konfliktusai befolyásol(hat)ják az értelmező szótárak címszavainak megválasztását, az értelmezések és a példák szövegét. A piaci sikerre törekvő szótárnak a potenciális vásárlók ideológiáját kell képviselnie, mégpedig az elvileg ideális értékeket, amelyek nem szükségképpen azonosak a gyakorlatban érvényesülő értékekkel. Mivel ez a különbség gyakran megbújik a szótár sorai között, a szótár *eszközként* használható a társadalomban ténylegesen érvényesülő értékek feltárására (Béjoint 2000: 122).⁸¹

⁸⁰ Ezt a várakozást az elemzések sajnos nem igazolták.

⁸¹ A kevésbé ismert harkovi Dubicsinszkij lexikográfiai tankönyve (orosz nyelven az első a műfajban) szintén nagy jelentőséget tulajdonít a szótár és a társadalom, a szótár és az ideológia viszonyának (Dubicsinszkij 1998: 18–20). Főbb gondolatait több okból érdemes felidézni: teljes összhangban vannak Béjoint (két évvel később publikált) megállapításaival, közvetve érintik szorosan vett témánkat is, és olyan megható (talán kicsit naív) példát szolgáltatnak a lexikográfusi öntudatra, amelyet valószínűleg a mi földrajzi régióinkban lehet a legjobban megérteni. Dubicsinszkij szerint a szótár

- szenvedélyekkel, forradalmakkal és társadalmi kataklizmákkal teli világban nem lehet szavak és jelentések szenvedélyektől mentes, semleges nyilvántartása;
- tükrözi a társadalmi viszonyok sokarcúságát, a társadalomban létező csoportok sokféleségét;
- ugyanakkor szükségképpen befolyásolja a használóit, bármennyire hangsúlyozzák is a szerzők önnön függetlenségüket és objektivitásukat: az egyre újabb kiadások ideológiai indíttatású átdolgozásai mindig késztessekenek óvatosságra (akár az egyes kiadások összehasonlítására).

Végül pedig

- ha a lexikográfus nézetei ellentmondásba kerülnek a hatalom szempontjaival, akkor a szótár eszközzé válhat a társadalom uralkodó ideológiája elleni harcban.

Fentebb a 2.2. pont az elavult szemléletet tükröző szótári sztereotípiák veszélyéről szólt: a szótárnak a társadalomra gyakorolt hatásáról. Béjoint ugyanennek az éremnek a másik oldalát világítja meg: a társadalomnak a szótárra gyakorolt hatását. Ez az értekezés az érem mindkét oldalát figyelembe veszi. *Közvetlen célja* az, hogy feltárja és kimutassa az értelmező szótárainkban megbújó elavult társadalmi értékeket, különös tekintettel az elavult nézetek szótári megnyilvánulásainak káros hatásaira. *Távlati célja* szerint (abban a reményben és meggyőződésben, hogy a kisebbségek, különösen a kisebbségi sorba szorult nők tényleges egyenrangúsága két-három generáción belül Magyarországon a gyakorlatban is érvényesítendő *értékké* emelkedik) hozzájárulni kíván a jövő új szótárainak jobbításához, hogy azok „a társadalom magasabb presztízű csoportjainak az értékvilágát” (Béjoint 2000: 122) közvetítsék. Egyetértek Prechter véleményével, miszerint a szótárnak mint autoritásnak feladata egy jobb világ „promotálása”: a társadalmi értékek bemutatása szempontjából a szótár deskriptív helyett preskriptív lehet (Prechter 1999: 58).

Az értelmező szótárak teljes szócikkeinek elemzéséből érzékelhető, hogy *a szócikkek elemei közül a példamondatok közvetítik a legnagyobb erővel a szerkesztők értékeit*.⁸²

*

A példamondatok jelentőségének könnyedebb érzékeltetésére álljon itt egy tábla, amely szinte véletlenül állt össze, és a két nem szótári megjelenítésének vizsgálatához a legelső lökést adta:

ÉrtSz	KDsz és ÉrtSz+
<i>A hangpróán kiderült, hogy ő is alt.</i>	<i>Az altok külön próbát tartottak.</i>
<i>Az Operaház kiváló baritonja. □ Egy lágyan remegő férfihang kezdett énekelni... – Ledófszky, az opera baritonja! mondta a leány. HER.⁸³</i>	<i>Külföldön vendég szerepel az Operaház híres baritonja.</i>
<i>Ki volt a basszus?</i>	<i>A híres basszus ezúttal dalénekesként aratott sikert.</i>
<i>Ő az egyik legjobb szoprán.</i>	<i>Ő most a legjobb szoprán.</i>
<i>□ Sokáig élt házasságban a tenorral. KRÚDY</i>	<i>A világhírű tenor két estén lép fel nálunk.</i>

⁸² A címszavak megválasztása szintén értékeket közvetít, de a nyelvtani nemet használó nyelvek esetében sokkal nagyobb erővel, mint magyar szótárakban.

⁸³ A táblába azért kerültek be az idézetek, mert a *tenor* csak egy ilyen példát kapott. HER.: Herczeg Ferenc.

A mondatok az ‘ilyen hangú énekes’ jelentést illusztrálják a kövér betűtípussal kiemelt szavak szócikkében. Az ÉrtSz. nagyjából semleges példáival szemben a diákszótárakban: a bariton már külföldön is énekel; a basszus nemcsak híressé válik, hanem rögtön egy másik műfajban is; a tenor világhírű lesz; az altok és szopránok helyzete pedig nem változik.⁸⁴ A felületes szemlélő számára mulatságosnak is tekinthető együttes meggyőzően példázza a sztereotípiák mély gyökereit, hiszen egészen biztos, hogy senki nem *akarta* az énekesnőket alacsonyabbra értékelni a férfiaknál.

Következzék még egy mondat az ÉrtSz+ **végig** (igekötő) szócikkében: *A kislány vidáman csinálta végig édesanyjával az egész nagytakarítást.* Ez a testet öltött sztereotípiára rávilágított azoknak a példáknek a fontosságára, amelyekbe a nemek képviselői többé-kevésbé véletlen asszociációk révén kerülnek be. A szócikkek íróinak követniük kell bizonyos előre megszabott elveket (a *guide*-okról, *style manuel*-ekről lásd például Jackson 2002: 170, Atkins – Rundell 2008: 117–123, Svensén 2009: 407), de a konkrétan megszülető mondatokhoz rendszerint véletlenek adnak indítékot.⁸⁵ A szabad gondolattársításnak köszönhetően a szerzőknek a férfiakra és nőkre alkotott képe spontánabbul, őszintébben mutatkozik meg azokban a példamondatokban, amelyek *nem férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeiben* szerepelnek.

4.4. Az elemzés példaanyagának megválasztása⁸⁶

Példák férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeiből

Az előző fejezetben (a szócikkek összehasonlításának a részeként) már szerepeltek ilyen példák, de nem ezeken volt a hangsúly. Ezért itt sor kerül az **asszony**, az **apa** és az **anya** szócikkekből kiemelt példák elemzésére.

Példák nem férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeiből

Ahhoz, hogy megfelelő mennyiségben gyűljenek össze ilyen példák, forrásul terjedelmes részleteket kellett kiválasztani a szótárakból; a szótárak összehasonlíthatósága pedig azt kívánta, hogy ezek valamiképpen azonos részletek legyenek. Mindhárom szótárból az elől álló **a**-**a** és **b** betűk anyagát, valamint az utolsó **v**,

⁸⁴ Az ÉrtSz. példái erős nyomot hagytak ötven évvel később mind az altok próba-szituációjában, mind a „legjobb szoprán” és „az Operaház baritonja” alakjában.

⁸⁵ Egy kataritikus régi színházi élménytől az éppen hólyagot dörzsölő szűk új cipőig...

⁸⁶ A továbbiakban a *példa* ‘szerzői példamondat’ értelemben szerepel, más jelentésben valamilyen kiegészítés járul hozzá.

z, **zs** betűk anyagát néztem végig,⁸⁷ utóbb kiegészítettem a gyűjtést az **n** és **ny** betűk anyagával.

A szótárak viszonylag ritkán hivatkoznak férfira vagy nőre. Kedvelik a mindkét nemre vonatkoztatható szavakat, messze vezet a listát az *ember* (igen gyakran nem ‘férfi’ jelentésben, hanem mindkét nemet jelölve), második helyen a *gyerek* áll, és jól szolgálnak a *testvér* és *unoka*, illetve *tanú* és *vádlott* típusú szavak is. A példák szívesen hagyatkoznak kizárólag toldalékok által képviselt szereplőkre,⁸⁸ akiknek a neme a magyar nyelvben homályban marad. Az explicit hivatkozások közül a nőket jelölő szavakat könnyű azonosítani, a férfiakat jelölő szavak azonban gondot jelentenek: a gyűjtés parttalanná vált volna, ha kiterjed azokra az esetekre, amikor a világról való háttérismereteink alapján tudható, hogy férfiról van szó.⁸⁹

Nem volt magától értetődő, hogy a vizsgálat mondatokra korlátozódjék. Az ÉrtSz.-ben számos csábító szószerkezet kínálkozott, tartalmukat tekintve mondat értékűek, például *halálát váró öregasszony* vagy *a lányt megrohanó érzelmek zsibongása*. A szószerkezet néha formailag is mondatként jelent meg, például *A cigányasszony átkozódása*. Megfelelő szövegkörnyezetben ezeknek a szerkezeteknek a nagy része mondatként funkcionálhat, ahogyan a KDsz. mondatai gyakran egyszerű szerkezetűek. Mivel az ÉrtSz. szócikkeiben a szerkesztői példamondatok könnyen azonosíthatóak, ezeknek a kiválogatása okozta a legkevesebb döntési helyzetet; az is mellettük szólt, hogy az ÉrtSz+ csak mondatokkal, a KDsz. szinte csak mondatokkal illusztrál.⁹⁰

A gyűjtés kezdetétől fogva megjelöltem a példákban azt a szót, amelynek a szócikkében a példa található, az ÉrtSz.-ből származó példákban vastagított kezdőbetűvel: *Az a **b**uta kisfiú elvette a labdát*, a KDsz. és az ÉrtSz+ példáiban aláhúzott kezdőbetűvel: *A kisfiú zsebében mindig van csúzli és zsineg*. A példák több válogatáson mentek keresztül, de ez a jelölési konvenció végig érvényben maradt.

Az ÉrtSz. példái végül azok a mondatok lettek, amelyekben a *kisfiú*, *kislány*, *fiú*, *lány*, *fiatalember*, *férfi*, *nő*, *asszony*, *férj*, *feleség*, *apa*, *anya*, *nagyapa*, *nagyanya*,

⁸⁷ Az első betűknél még nagy a lendület, az utolsókra megfogyatkozik az idő és az energia, bár ez jó munkaszervezés esetén nem fordulhat elő. Egyik szótárban sem mutatkozott szembeszökő elfáradás.

⁸⁸ Ez helyet is megtakarít.

⁸⁹ A szótárak bölcsen értelmeznek: keresgélhetünk bennük a *bakótól* a *vájárig*, ilyen esetekben soha nem jutunk el *férfi* fölérendeltig.

⁹⁰ Az értelmezett szókapcsolatok gyűjtése nem merült fel egyik szótár esetében sem. – Egy *kizárólag az ÉrtSz.-re* összpontosító vizsgálatban lenne érdemes foglalkozni a szerkesztők szószerkezet-példáival is.

nagymama, bácsi, néni, öregember, öregasszony, vénember, vénasszony vagy valamilyen *-nő* utótagú szó szerepel, de nem „saját” szócikkében fordul elő. (Körülbelül 400 példa, a listát az 1. sz. függelék tartalmazza.)

A KDsz. és az ÉrtSz+ példáit ugyanezek a szavak adják, némileg önkényesen kiegészítve a *nagyanyó* és a *nagyi* összesen 3 példájával, illetve nem akadt bennük példa a *bácsi* szóval. (Körülbelül 250 példa, a listát a 2. sz. függelék tartalmazza.)

A *férjhez megy, férjnél van*, illetve *feleségül megy, feleségül vesz* kollokációk nem kerültek be a válogatásba a *férj*, illetve *feleség* szó jogán. Hasonlóképpen kimaradtak a *vkinek a fia, lánya* alakok a *fiú* és *lány* példáiból (tehát *A lányunknak egy nyegle fiatalember udvarol* szerepel a válogatásban a *fiatalember* példái között, a *lány* példái között azonban nem). Az előzetes vizsgálódás azt mutatta, hogy ezek a megszorítások jelentősen csökkentik a példák számát anélkül, hogy az összhatást érdemben befolyásolnák. Természetesen kimaradtak az elavult és tájnyelvi minősítésű példák.

A példát tartalmazó szócikk azonosítása a válogatások során hasznos segítségnek, utóbb pedig hasznos magyarázó erőnek bizonyult. A gyűjtés végeredményében az *Apáddal beszélsz, fiú!* mondat a *fiú* példái között szerepel, az *apa* példái között azonban nem (mert az **apa** szócikkből származik); *A kisfiú átöleli a nagyapa derekát* mondat a *kisfiú* példái között is és a *nagyapa* példái között is megtalálható (mert nem a személyt jelölő szavak példái közül, hanem az **átölel** szócikkből került a válogatásba).

Tulajdonnévvel jelölt férfiak és nők

Mindhárom szótárból kigyűjtöttem az összes olyan példát, amelyben *tulajdonnév* jelöl férfit vagy nőt; ebben a listában az ÉrtSz. szószerkezetei is szerepelnek, mivel ezeknek a kiválogatása nem okozott döntési nehézséget. A végeredményként kinyert névsorok hozták a munka leglátványosabb (és megjósolhatósága ellenére mellbevágó) eredményét (lásd a 4.9. pontban).

Az apa példái

Mindhárom szótár példái a szótárbeli megjelenésük sorrendjében láthatók. A KDSz. példái folytatják az ÉrtSz. példáinak számozását. Az ÉrtSz+ példái közül a KDSz. példáival azonos mondatok a KDSz. mondata mellé, vele egy sorba kerültek és vele azonos sorszámot kaptak. Az ÉrtSz+ többi mondata folytatja a számozást.

ÉrtSz.	
(1) <i>Két fiúgyermeknek az <u>ap</u>ja.</i> (2) <i>A fiú szakasztott az <u>ap</u>ja.</i> (3) <i>Nézd meg már <u>ap</u>ja, miért sír a gyerek?</i> (4) <i>Hős <u>ap</u>áink.</i> (5) <i><u>Ap</u>áink negyvennyolcban a zászlók alá álltak.</i> (6) <i>Szegény árvák, ki lesz már nektek <u>ap</u>átok?</i> (7) <i><u>Ap</u>ja volt a diákjainak.</i> (8) <i><u>Ap</u>áddal beszélsz, fiú!</i> (9) <i>Ne tanítsd <u>ap</u>ádat!</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(10) <i><u>A</u>pa lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (12) <i><u>A</u>páink: elődeink, őseink.</i> (13) <i><u>A</u>páról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>	(15) <i>A barátom már húszéves korában <u>ap</u>a lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (16) <i>Tegnap az áruházban találkoztam az <u>ap</u>áddal.</i> (17) <i><u>A</u>páink már sok mindent tudtak, amit mi újra tanulunk.</i> (18) <i>Ez a kedves családi hagyomány nálunk <u>ap</u>áról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>

Az anya példái

A példák elrendezése azonos az **apa** példáinak elrendezésével; a számozás folytatódik.

ÉrtSz.	
(19) <i>Két egészséges fiúgyermeknek az <u>any</u>ja.</i> (20) <i>A kislány szakasztott az <u>any</u>ja.</i> (21) <i>Te vagy a világ legjobb <u>any</u>ája.</i> (22) <i>Híres család <u>any</u>ja.</i> (23) <i>Megbámuljuk <u>any</u>áink viseletét.</i> (24) <i><u>Any</u>a kellene ezeknek a szegény árváknak!</i> (25) <i>Brunswick Terézia a kisdédé és óvónők <u>any</u>ja volt.</i> (26) <i>Csak nem akarsz az <u>any</u>ádat feleségül venni?</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(27) <i><u>A</u>nya lett.</i> (28) <i><u>A</u>nyáink: női őseink, elődeink.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>	(31) <i>Már két éve <u>any</u>a.</i> (32) <i>A barátnőm <u>any</u>ja tanítónő, <u>ap</u>ja mérnök.</i> (33) <i>Ő a világ legkedvesebb <u>any</u>ája.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>

4.5. Elemzések:

férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példái

Az itt következő elemzések abban térnek el az előző fejezetben látottaktól, hogy kizárólag a szerzői példamondatokat veszik figyelembe. Az **apa** és **anya** példáinak vizsgálata a két címszó szembenállásából adódó különbségekkel is és a háromféle szótárból adódó különbségekkel is foglalkozik. Az **asszony** példáinak vizsgálata a három szótárra korlátozódik, másik címszó szembeállítása nélkül.

4.5.1. Az apa és anya példái ⁹¹

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **89b**, **90b** és **91b** oldalon.

Az apa példái

- (1), (2) és (3) többet mondanak az *apa* fogalmáról, mint (10), (11), (15) és (16).
- (10) helyett (15) így is szerencsés kiegészítés, (16) azonban motiválatlan (semmitmondó).
- (11) az *apja* – *apája* különbség érzékeltetését szolgálja.
- (4) és (5) kifogástalanok, hozzájuk képest (12) és (13) visszalépés.
- (12) és (13) helyett (17) és (18) első ránézésre megint szerencsés kiegészítések, de az öröm nem felhőtlen.
- (17) és (29) viszonyáról lásd az **anya** példáinál.
- (18) jól érzékelteti a 'nemzedékről nemzedékre' jelentést, miközben *a férfira referáló szavak a nőket is jelölik* (a generikus maszkulinum sajátos eseteként), hiszen a családi hagyományok ápolására általában a nők fordítanak nagyobb gondot.
- (6) és (14) különbsége valószínűleg az eltelt évtizedek változásait tükrözi: (14) megengedi, hogy a természetes apa életben legyen, az anya új férjének (társának) bemutatását jelenti.
- (7) megfelelője kimaradt a diákszótárakból, ez elfogadható. Az *apa*, illetve az idősebbek tiszteletét hangsúlyozó (8) és (9) megfelelői viszont épp a fiataloknak szánt szótárakban nagyon a helyükön lettek volna.

Az anya példái

⁹¹ Mindkét szócikkből csak az embert jelölő példák.

Az apa példái

Mindhárom szótár példái a szótárbeli megjelenésük sorrendjében láthatók. A KDSz. példái folytatják az ÉrtSz. példáinak számozását. Az ÉrtSz+ példái közül a KDSz. példáival azonos mondatok a KDSz. mondata mellé, vele egy sorba kerültek és vele azonos sorszámot kaptak. Az ÉrtSz+ többi mondata folytatja a számozást.

ÉrtSz.	
(1) <i>Két fiúgyermeknek az <u>ap</u>ja.</i> (2) <i>A fiú szakasztott az <u>ap</u>ja.</i> (3) <i>Nézd meg már <u>ap</u>ja, miért sír a gyerek?</i> (4) <i>Hős <u>ap</u>áink.</i> (5) <i><u>Ap</u>áink negyvennyolcban a zászlók alá álltak.</i> (6) <i>Szegény árvák, ki lesz már nektek <u>ap</u>átok?</i> (7) <i><u>Ap</u>ja volt a diákjainak.</i> (8) <i><u>Ap</u>áddal beszélsz, fiú!</i> (9) <i>Ne tanítsd <u>ap</u>ádat!</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(10) <i><u>A</u>pa lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (12) <i><u>A</u>páink: elődeink, őseink.</i> (13) <i><u>A</u>páról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>	(15) <i>A barátom már húszéves korában <u>ap</u>a lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (16) <i>Tegnap az áruházban találkoztam az <u>ap</u>áddal.</i> (17) <i><u>A</u>páink már sok mindent tudtak, amit mi újra tanulunk.</i> (18) <i>Ez a kedves családi hagyomány nálunk <u>ap</u>áról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>

Az anya példái

A példák elrendezése azonos az **apa** példáinak elrendezésével; a számozás folytatódik.

ÉrtSz.	
(19) <i>Két egészséges fiúgyermeknek az <u>any</u>ja.</i> (20) <i>A kislány szakasztott az <u>any</u>ja.</i> (21) <i>Te vagy a világ legjobb <u>any</u>ája.</i> (22) <i>Híres család <u>any</u>ja.</i> (23) <i>Megbámuljuk <u>any</u>áink viseletét.</i> (24) <i><u>Any</u>a kellene ezeknek a szegény árváknak!</i> (25) <i>Brunswick Terézia a kisdédé és óvónők <u>any</u>ja volt.</i> (26) <i>Csak nem akarsz az <u>any</u>ádat feleségül venni?</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(27) <i><u>A</u>nya lett.</i> (28) <i><u>A</u>nyáink: női őseink, elődeink.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>	(31) <i>Már két éve <u>any</u>a.</i> (32) <i>A barátnőm <u>any</u>ja tanítónő, <u>ap</u>ja mérnök.</i> (33) <i>Ő a világ legkedvesebb <u>any</u>ája.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>

- (19) és (20) ugyanúgy jobbak a (27) és (31) példáknál, ahogyan fentebb az *apa* esetében (1), (2) és (3) jobbak a diákszótárak mondatainál.
- (32) hüen tükrözi a köztudatban élő elvárásokat: *a férj legyen képzetesebb a feleségénél, akinek alacsonyabb presztízssű foglalkozás és munkakör jár*. Vannak ugyan országok, ahol a tanítókat egyetemi szinten képezik, és nehezen vitatható, hogy a lehető legnehezebb oktató-nevelő munka a hatévesekkel foglalkozó pedagógusokra hárul (az egészséges gyerekek körében). A tanítónő alacsonyabb presztízse mélységesen igazságtalan, az ő szaktudása és felelőssége jóval több és mélyebb lehet, mint egy karbantartó mérnöké. Szerencsésebb: *A barátnőm anyja varrónő, apja villanyszerelő*, amiben szintén van egy adag sztereotípiája, de nincs (tradicionálisan hamis) értékkülönbség a nemek között. Mindennek ellenére nem lehet azt állítani, hogy (32) mint szótári példamondat rossz.
- (22), (23) és (28), (29) ugyanezt a problematikát példázzák. Alapjában véve megfelelnek szótári példamondatnak, de bírálhatók is, különösen (17) figyelembevételével. Hasonlítsuk össze ezt a két állítást: (17) *Apáink már sok mindent tudtak, amit mi újra tanulunk*. || (29) *Anyáink jobban értettek a háztartáshoz*. Észrevehető a nők negatív megkülönböztetése is és tárgyi tévedés is. A férfi eleinkről szóló (17) általános megállapítás, amely leginkább nemzedékek feledésbe merült, de *ma is értékes tudására* vonatkozik. Ezzel szemben a nőkről tett megállapítás *a háztartásra korlátozódik*, és (29) akarva-akaratlanul *negatív ítéletet* mond a mai nőkről. Anyáink hófehérre mosták-főzték-vasalták a textilpelenkákat, mert nem volt eldobható pelenkanadrág; keményítették a vásznat vagy damasztot, belocsolták a száraz ruhát és elboldogultak a szenes vasalóval, mert nem volt krepp ágynemű és gőzölős villanyvasaló. Fagyasztó, mikró és pizzafutár híján *sok mindent tudtak, amire ma már nincs vagy alig van szükség*. Kevés mai nő tud szépen stoppolni, de varrni sokan megtanulnak pusztán anyagi okokból is. A befőzés változatlanul népszerű; ismeretes a készülékek feljavításának számos trükkje; sikeresek a televíziós főzőműsorok, az internetes receptforumok. A felsorolt állítások semmivel sem durvább általánosítások, mint a kritizált (29). Szerencsésebb lett volna tehát ilyesmi: *Anyáinkat kevés gép segítette a házimunkában*, bár ez sem mentes a sztereotípiától.

Az apa példái

Mindhárom szótár példái a szótárbeli megjelenésük sorrendjében láthatók. A KDSz. példái folytatják az ÉrtSz. példáinak számozását. Az ÉrtSz+ példái közül a KDSz. példáival azonos mondatok a KDSz. mondata mellé, vele egy sorba kerültek és vele azonos sorszámot kaptak. Az ÉrtSz+ többi mondata folytatja a számozást.

ÉrtSz.	
(1) <i>Két fiúgyermeknek az <u>ap</u>ja.</i> (2) <i>A fiú szakasztott az <u>ap</u>ja.</i> (3) <i>Nézd meg már <u>ap</u>ja, miért sír a gyerek?</i> (4) <i>Hős <u>ap</u>áink.</i> (5) <i><u>Ap</u>áink negyvennyolcban a zászlók alá álltak.</i> (6) <i>Szegény árvák, ki lesz már nektek <u>ap</u>átok?</i> (7) <i><u>Ap</u>ja volt a diákjainak.</i> (8) <i><u>Ap</u>áddal beszélsz, fiú!</i> (9) <i>Ne tanítsd <u>ap</u>ádat!</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(10) <i><u>A</u>pa lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (12) <i><u>A</u>páink: elődeink, őseink.</i> (13) <i><u>A</u>páról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>	(15) <i>A barátom már húszéves korában <u>ap</u>a lett.</i> (11) <i>Te vagy a világ legnagyobb <u>ap</u>ája!</i> (16) <i>Tegnap az áruházban találkoztam az <u>ap</u>áddal.</i> (17) <i><u>A</u>páink már sok mindent tudtak, amit mi újra tanulunk.</i> (18) <i>Ez a kedves családi hagyomány nálunk <u>ap</u>áról fiúra száll.</i> (14) <i>Mától fogva ő lesz az <u>ap</u>ád.</i>

Az anya példái

A példák elrendezése azonos az **apa** példáinak elrendezésével; a számozás folytatódik.

ÉrtSz.	
(19) <i>Két egészséges fiúgyermeknek az <u>any</u>ja.</i> (20) <i>A kislány szakasztott az <u>any</u>ja.</i> (21) <i>Te vagy a világ legjobb <u>any</u>ája.</i> (22) <i>Híres család <u>any</u>ja.</i> (23) <i>Megbámuljuk <u>any</u>áink viseletét.</i> (24) <i><u>Any</u>a kellene ezeknek a szegény árváknak!</i> (25) <i>Brunswick Terézia a kisdédé és óvónők <u>any</u>ja volt.</i> (26) <i>Csak nem akarsz az <u>any</u>ádat feleségül venni?</i>	
KDSz.	ÉrtSz+
(27) <i><u>A</u>nya lett.</i> (28) <i><u>A</u>nyáink: női őseink, elődeink.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>	(31) <i>Már két éve <u>any</u>a.</i> (32) <i>A barátnőm <u>any</u>ja tanítónő, <u>ap</u>ja mérnök.</i> (33) <i>Ő a világ legkedvesebb <u>any</u>ája.</i> (29) <i><u>A</u>nyáink jobban értettek a háztartáshoz.</i> (30) <i>Az árvának <u>any</u>ára van szüksége.</i>

(21) és (33) gyakorlatilag azonos. A világ legjobb, legkedvesebb anyája kinek-kinek rendszerint a saját édesanyja, a mondat meglepő, de csak helyeselni lehet: az *anyja* – *anyája* különbségre hívja fel a figyelmet. Kérdés, hogy a KDSz. miért hagyta ki annak ellenére, hogy (11) révén a világ legnagyobbapája megjelenik a szótárban.

(24) és (30) jók, gyakorlatilag azonosak. A két diákszótárban az **apa** szócikkekkel szemben az **anya** szócikkekben nem szerepel az „új feleség” motívum.

(7) és (25) egymás megfelelői, mint fentebb szó esett róla, a tanulói szótárakból hiányoznak.

Míg (7) és (8) az idősebb férfiak tiszteletét hangsúlyozza, (26) olyan nőt jelenít meg, aki (esetleg) nála sokkal fiatalabb férfihoz készül feleségül menni: a direkt kritika a férfit éri, de a nő is kap indirekt kritikát annak ellenére, hogy valójában semmit nem tudunk a szándékairól.

Az asszony példái

Mindhárom szótár példái a szótárbeli megjelenésük sorrendjében láthatók. A KDsz. példái folytatják az ÉrtSz. példáinak számozását. Az ÉrtSz+ példái közül a KDsz. példáival azonos mondatok a KDsz. mondata mellé, vele egy sorba kerültek és vele azonos sorszámot kaptak. Az ÉrtSz+ többi mondata folytatja a számozást.

ÉrtSz.	
(1) <i>Három éve asszony.</i> (2) <i>A felesége kikapós asszony.</i> (3) <i>Sikere van az asszonyoknál.</i> (4) <i>Csend legyen asszony, annyit mondok!</i> (5) <i>Vár otthon az asszony.</i> (6) <i>Az asszonyom nagyon szigorú.</i>	
KDsz.	ÉrtSz+
(7) <i><u>Asszony</u> lányuk van.</i> (8) <i>Egy ismeretlen <u>asszony</u> csöngetett be.</i> (9) <i>Várja otthon az <u>asszony</u>.</i>	(10) <i>Már évek óta <u>asszony</u>.</i> (11) <i><u>Asszonyként</u> is megtartotta lánynevét.</i> (7) <i><u>Asszony</u> lányuk van.</i> (8) <i>Egy ismeretlen <u>asszony</u> csöngetett be.</i> (9) <i>Várja otthon az <u>asszony</u>.</i> (12) <i>A ház <u>asszonya</u> fogadja a vendégeket.</i>

4.5.2. Az asszony példái

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **92b** és **93b** oldalon.

- (1) és (10) csaknem azonos; semlegesek.
- (11) üdvözlendő: az előbbi mondatoknál jobban utal a férjezettség (esetleg már csak múltbeli) tényére, és tükrözi a változó társadalmi szokásokat.
- (2) – (5) a nyelvhasználatunknak tökéletesen megfelelő, tipikus mondatok. Az alaposabb megfigyelés aztán szomorkás észrevételeket eredményez.
- (2) sajátos egyenlőtlenségnek a része. A *kikapós asszony* olyan kollokáció, amelyet egy ÉrtSz.-méretű szótárban szerepeltetni kell, csak hogy a szótár **férj** szócikkében az egyetlen negatív elem a *felszarvazott férj*, tehát abban a szócikkben is csak az asszony lép félre (lásd fentebb a 3.2.5. pontban).⁹²
- (3) a ‘felnőtt nő’ jelentést a diadalmas férfival példázza, (8) viszont motiválatlan (semmitmondó).
- (4) és (5) a ‘feleség’ jelentést példázzák, már félszáz évvel ezelőtt is (*biz*) stílusminősítéssel, és megfelelnek *a feleség szerepéről máig élő sztereotípiáknak*.
- (4) csakis a férj (férfi) szájából hangozhat el. A szituáció kétféle lehet:
- (a) az asszony mukkanni sem mer(t);
 - (b) az asszonyba ez a ráfordulás igyekszik belefojtani a szót (okkal vagy ok nélkül).
- Az asszony mindkét esetben negatív aurát kap:
- (a) gyenge, megfélemlíthető, illetve
 - (b) szószátyár vagy panaszkodós vagy veszekedős teremtés.
- (5) a szituációtól, illetve a beszélő személyétől függően lehet
- (a) a lekezelés felé hajló megállapítás, a „hadd várjon” folytatást már nem mondja ki a férfi;
 - (b) fenyegetés felé hajló, tegező figyelmeztetés, az „ideje hazamenned” folytatást nem mondja ki a beszélő;
 - (c) örömteli megállapítás, a beszélő igyekszik hazamenni.

⁹² Ma már mindkét kifejezés ritka. MNSz: *kikapós asszony* 5 (0,03/millió szó), *felszarvazott férj* 4 (0,02/millió szó) előfordulással, az utolsók az ezredforduló idejéből (1998–2001 között).

Az asszony példái

Mindhárom szótár példái a szótárbeli megjelenésük sorrendjében láthatók. A KDsz. példái folytatják az ÉrtSz. példáinak számozását. Az ÉrtSz+ példái közül a KDsz. példáival azonos mondatok a KDsz. mondata mellé, vele egy sorba kerültek és vele azonos sorszámot kaptak. Az ÉrtSz+ többi mondata folytatja a számozást.

ÉrtSz.	
(1) <i>Három éve asszony.</i> (2) <i>A felesége kikapós asszony.</i> (3) <i>Sikere van az asszonyoknál.</i> (4) <i>Csend legyen asszony, annyit mondok!</i> (5) <i>Vár otthon az asszony.</i> (6) <i>Az asszonyom nagyon szigorú.</i>	
KDsz.	ÉrtSz+
(7) <i><u>Asszony</u> lányuk van.</i> (8) <i>Egy ismeretlen <u>asszony</u> csöngetett be.</i> (9) <i>Várja otthon az <u>asszony</u>.</i>	(10) <i>Már évek óta <u>asszony</u>.</i> (11) <i><u>Asszonyként</u> is megtartotta lánynevét.</i> (7) <i><u>Asszony</u> lányuk van.</i> (8) <i>Egy ismeretlen <u>asszony</u> csöngetett be.</i> (9) <i>Várja otthon az <u>asszony</u>.</i> (12) <i>A ház <u>asszonya</u> fogadja a vendégeket.</i>

Az asszony mindhárom esetben otthon van és várakozik, tehát a hagyományok megszabta helyén és passzív szerepben látjuk.

(9) egyetlen toldalékban különbözik (5)-től, ezáltal máris valamivel jobb példa. Lehet

(a) egyszerű megállapítás;

(b) figyelmeztetés, de enyhébb, mint (5), mert nem tegező forma.

Az asszony szerepe mindkét esetben azonos (5) asszonyának szerepével.

(4), (5) és (9) kiválóan mutatják, hogy *a kontextus nélkül álló szótári példamondat értelmezése többféle lehet*. (5) és (9) esetében *a többfésőség segít elfedni a diszkriminatív elemeket*, akár még a szócikk jó szándékú szerzője elől is.

(6) és (12) semleges megállapítás. (6) fél évszázad elteltével kommentárt kíván: az asszony mint munkáltató jelenik meg (*szoc e*) azaz „a szocializmus előtt” minősítéssel, amit az indokol, hogy a szótár keletkezésének az idején a cselédlány már fehér holló volt, és a kevésbé ritka bejárónő sem „az asszonyom”-ként beszélt a munkaadó család háziasszonyáról. (Napjaink új típusú szereplői, az idős embereket mindenféle módon segítő, velük egy fedél alatt lakó székely asszonyok sem használják ezt a régi fordulatot.)

4.5.3. Következtetések

Ha a vizsgálat csak a példákkal foglalkozik, akkor a teljes szócikkek összehasonlításához képest jóval nagyobb erővel mutatkozik meg a nők hátrányos megkülönböztetése.

Az elemzés kimutatja, hogy *összevegyülnek*

- az elavult társadalmi közgondolkodás *hűen tükrözött nyelvi megnyilvánulásai*, valamint
- a szótárírók világszemléletéből adódó, *nem szükségszerű* példaalkotások.

Megmutatkoznak a példák értékelésének ebből adódó nehézségei is: a sztereotípiák kiiktatásának igénye ütközik a szótári példa hatékonyságának követelményével.

Ezek a megállapítások egyre erősödő tartalmat nyernek a *nem férfit vagy nőt jelölő címszavak* példáinak elemzéséből adódó következtetéseken (a 4.6.7. pontban), majd a „jó példa” és a „sztereotip példa” viszonyának elemzéséből adódó következtetéseken (a 4.7.4. pontban).

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz.	
férfiak	nők
(1) Akárcsak az apját látnám magam előtt.	(21) A felesége apró kis asszony, de amazon , ha a család érdekeinek megvédéséről van szó.
(2) A fiú szakasztott az apja .	(22) A kislány szakasztott az anyja .
(3) Tegnap megint találkoztam azzal a szakállas bácsival.	(23) A nők sok gondot fordítanak az arcápolásra .
(4) Ez a fiú még csak 15 éves, de már bajuszosodik .	(24) Fiatal lány létére egészen asszonyos .
(5) Szörnyű, hogy ez a szegény fiú milyen balkezes!	(25) Az asszony csinosítja magát, a babáját várja.
(6) Az öregember nem szólt, csak bazsalygott a bajusza alatt.	(26) Csupa báj ez a lány.
(7) A fiú még csak 16 éves, de már nő a bajusza.	(27) A nők s a gyermekek bajusztalanok .
(8) Micsoda erő van ebben a nyiszlett fiúban!	(28) A barna lányt választotta.
(9) Ez a vonása a nagyapjára űt vissza.	(29) Vannak nők, akik borotválják a szemöldöküket.
(10) Serdülő kora után visszaütött az apjára.	(30) Ez az asszony nem nagyon nőies .
(11) Vörös hajszíne nagyapjára való visszaütés .	(31) Jó magasra nyúlt ez a lány. [magasra nőtt]
	(32) Nem valami szép nő.
	(33) Választása egy vidám barna lányra esett.
	(34) Az asszony kicsinosítva várta a férjét .
	(35) Milyen vén ez a nő ! [korához képest nagyon öregnek látszik] (<i>rosszalló</i>)
	(36) Amikor megnősültem, a feleségem tíz kilóval volt soványabb, mint én, de most ő vezet .
	(37) Nézd, hogy virul ez a lány.
	(38) A színpadi öregasszony az öltözőben visszaváltozik csinos fiatal lánnyá.
	(39) Ez az asszony csupa vitalitás .
(41) Anyjának vonásait örökölte.	

4.6. Elemzések:

***nem* férfit vagy nőt jelölő címszavak szócikkeinek példái**

A vizsgált szótárak bemutatásán belül a 2.6.6. pont beszámolt a két diákszótár viszonyáról. (Rokonságuk látszott az **apa**, **anya**, **asszony** mondataiban is.) Ez indokolja, hogy a példákra az alábbiakban „KDsZ./ÉrtSz+” megjelöléssel egy egységként hivatkozunk. (A két szótár példáinak különbségére visszatér a 4.8. pont.)

4.6.1. A megjelenés, a testi adottságok

Az ÉrtSz. példái

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **94b** oldalon.

A férfiakra szóló mondatok mind egy-egy *konkrét személyről* szólnak. A nőkről szóló mondatok között három *általános(ító)* megállapítást találunk: (27) szerint a nők bajszatlanok (ami gáláns gesztus a szótár részéről), (23) és (29) pedig arra utal, hogy a nők rendszerint nagyobb gondot fordítanak a megjelenésükre, mint a férfiak.

A férfiak külsejéről szinte csak *semleges* mondatok szólnak, egyetlen férfi külseje sem kap pozitív szavakat, de egyértelmű elmarasztalást sem: (8) ugyan „nyiszlett”, ezt azonban az ereje ellensúlyozza. Szegény balkezes (5) a legelőnytelenebb megjelenésű (bár ismerünk nagyon jóképű és vonzó kétbalkezes férfiakat).

A nők külsejéről szólva egyértelműen *pozitív* megítélés alá esik (26), (27) és (28); (33) is kellemes megjelenést sugall, (25) és (34) pedig erre igyekszik, illetve igyekezett. (39) vitalitása pozitív megjelenést áraszt (akkor is, ha netán csúnyácska az asszony). Velük szemben (30), (32) és (35) *negatív* megítélést, fanyalgást vált ki a szemlélőből, sőt (35) egyenesen rosszállást, neki jobban kellene törődnie magával. (36) sem éppen bókot kap a férjétől, de az ítéletet némi humor oldja.

(41) homályban hagyja, hogy az anya vonásait a fia vagy a lánya örökölte (nem hiányzik a példából); az *anya* pozitív érzéseket sugall.

A példamondatok jók, bár a férjét kicsinosítva váró (34) helyett *kevésbé hagyományos* keretek között várakozó szereplőt keresnénk.

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+ férfiak	nők
(51) A kövér fiú maradt <u>alul</u> a verekezésben.	(71) <u>Alabástrom</u> nyakú szép nő ült vele szemben.
(52) Valóságos <u>atléta</u> a férjed!	(72) Ez a lány valóságos <u>amazon</u> .
(53) Apám <u>bajuszt</u> visel.	(73) Egy osztálytársnőnk minden héten új műkörmökkel <u>ámít</u> bennünket.
(54) A legerősebb fiú gátlástalanul <u>basáskodik</u> a többiek felett.	(74) Az az <u>anyányi</u> lány úgy viselkedik, mint egy csitri.
(55) Egy <u>betörő</u> külsejű férfi ólálkodik a ház körül.	(75) A sarki <u>árudában</u> egy ősz hajú, mosolygós néni ül a pult mögött.
(56) Az öregember arca és nyaka tele van barna és vöröses <u>bíbircsók</u> okkal, némelyiken szőr is nő.	(76) A töpörödött kis öregasszony <u>aszott</u> karjával magához szorította rég látott unokáját.
(57) <u>Birokra</u> kelt a két fiú, melyikük az erősebb.	(77) Alig merte megfogni a törékeny kislány <u>átlátszó</u> fehér kezét.
(58) Kézzel <u>horzolja</u> apja szakállát.	(78) A <u>barna</u> lányok tetszenek neki.
(59) <u>Bozontos</u> hajú, ápolatlan férfi szállt fel a buszra.	(79) Ha lát egy csinos nőt, rögtön <u>begerjed</u> .
(60) Egy <u>buxsi</u> kisfiún akadt meg a szeme.	(80) Egy <u>bomba</u> nő a barátnője.
(61) A fiatalok <u>nászából</u> egy szép kisfiú született.	(81) És akkor a férfiak öröme megjelent egy <u>bombázó</u> , kivágott ruhában.
(62) Egy <u>nyakigláb</u> fiatalember hozta az újságot.	(82) <u>Bűbájosan</u> mosolyog a kislány.
(63) <u>Nyalka</u> fiatalembert alakított az operettben.	(83) <u>Nagyon</u> csinos lány a menyasszonyod.
(64) Van itt egy <u>valamirevaló</u> férfi, aki elbír egy íróasztalt?	(84) A kacér asszonyosság mohó <u>vágyakat</u> ébresztett minden férfiban, aki csak a közelébe került.
(65) Azt <u>vallotta</u> , látott egy magas fiatalembert.	(85) Szép lány, kár, hogy a lába ilyen <u>yaskos</u> .
(66) <u>Serdül</u> a fiú, <u>változik</u> a hangja.	(86) <u>Vidul</u> a szívem, ha ilyen szép lányt látok.
(67) Ennek a férfinak <u>yastag</u> a hangja.	(87) <u>Klassz</u> <u>yirgácsai</u> vannak ennek a nőnek.
(68) <u>Zömök</u> fiú, gyors futása közben mindenkit elsodor.	(88) Hogy <u>yirul</u> ez a lány!
	(89) Nem <u>yonzanak</u> a túlságosan kifestett nők.
	(90) <u>Vonzó</u> nő volt a reklámban, hiányos öltözetben.
	(91) <u>Feleségem</u> egy <u>zsonglőr</u> ügyességével szolgálta ki a vendégeket.
(100) Ma már nemcsak a férfiak, hanem a nők is viselnek <u>nadrágot</u> .	

A KDSz./ÉrtSz példái

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **95b** oldalon.

A férfiakra szóló (tag)mondatok mind egy-egy *konkrét személyről* szólnak. A nőkről szóló mondatok között három *általános* megállapítást találunk, de az ÉrtSz. példáival ellentétben itt (nyilvánvalóan) *férfi véleményezőknek az általános ízléséről* van szó: (78) a barna nőket kedveli, (79) minden csinos nőre ugrik, (89) pedig nem kedveli a túl erősen kifestetteket.

A fiúk/férfiak külsejéről *pozitív* kép (52), (61) és (63), *negatív* (51) és (56). Szintén negatív (55) és (59), ezekben a gondoatlanság, ápolatlanság motívuma jelenik meg.

A bajusz és a szakáll a férfias megjelenés jegyei: (53), (58).

Az erősebb nemmel szemben sztereotip elvárás a fizikai erő, az erejük összemérése pedig viselkedési sztereotípiá. Az erő motívumát tartalmazza (52), (54), (57), (64) és (68), a fizikai versengést (51) és (57).

(51) esetében az előnytelen testi tuéajdonságból vereség következik, (54) viszont visszaél az erejével.

(68) az erőt és a gyorsaságot hangsúlyozza. A zömök embernek fontosabb jellemzője az alacsony termet, mint a gyorsaság. Jobb lett volna: ... *gyors futása közben a magasakat is elsodorja*.

A nők külsejéről szólva *pozitív* megítélés alá esik (71), (75), (80)–(84), (86)–(88) és (90). Jó benyomást akar kelteni (73), kétes sikerrel. A zsonglőr ügyessége (91) esetében pozitívan felülírja a homályban hagyott külső megjelenést; itt is *férfi véleményez, férj dicséreti feleségét annak hagyományos háziasszonyi szerepében*. Ezekkel szemben a fiatal (74) a viselkedése miatt, (76) az idős korából adódóan nemtetszést vált ki; (85) jót is és rosszat is mond a lányról.

Klasszikusan problematikus példamondat (90): megrögzött rossz sztereotípiá, viszont kiválóan idézi fel a *vonzó nő* itt aktuális ‘kíváncsú’ jelentését. A *begerjed, bomba, bombázó, virgács* tréfás, bizalmas, illetve szleng minősítésű szavak: (79), (80), (81) és (87) megfelelnek a stílusrétegnek, és ezért valójában nem is szexisták (lásd a 2.4.2. pontban), mégis sok nőnek sérthetik az önérzetét. Másféle megoldások keresése nagyon szép kihívás a szócikkek szerzői számára.

(100) a férfiakra és a nőkre nézve is közömbös tényközlés.

ÉrtSz. vs KDSz./ÉrtSz+

A *külső megjelenéssel* foglalkozó (vagy arra valamiképpen utaló) példa a szóckkek számához képest *a diákszótárakban aránytalanul (abszolút értékben is) több, mint az ÉrtSz.-ben.*

A „küllem” vonatkozásában hagyományosan inkább nőkről szóló mondatokat várunk. A férfi-mondatok és nő-mondatok aránya az ÉrtSz.-ben 11:19,
a diákszótárakban 18:21.

Ez azt is jelenthetné, hogy a legújabb szótárak örvendetesen eltérnek a sztereotip megoldásoktól, de az öröm nem felhőtlen. Míg az *ÉrtSz. példái közül egyet sem lehet a szó szűkebb értelmében is szexistának minősíteni*, és egyetlen példa sem fogalmaz meg férfi részéről általánosító véleményt a nőkről, *a diákszótárakban megjelennek vitatható mondatok* (lásd fentebb).

Egészében pozitívnak mondható minősítés

az ÉrtSz.-ben	férfi(ak)ról	<i>nincs</i> ,
	nő(k)ről	4: (21), (27), (38) és (39);
a diákszótárakban	férfi(ak)ról	3: (52), (61) és (63),
	nő(k)ről	11: (71), (75), (80)–(83), (86)–(88), (90) és (91).

Egészében negatívnak mondható minősítés

az ÉrtSz.-ben	férfi(ak)ról	1: (5),
	nő(k)ről	2: (32) és (35);
a diákszótárakban	férfi(ak)ról	4: (54), (55), (56) és (59),
	nő(k)ről	1: (74).

Egy-egy példa megítélésén lehet vitázni, de az arányokon nem; *a diákszótárak példáiban több az értékelő elem*. Biztosan összefügg ezzel, hogy az utóbbi példák átlagosan *jóval hosszabbak* (karakterek számlálása nélkül, ránézésre is feltűnően), mint az ÉrtSz. példái.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz.	
férfiak	nők
(1) <i>Apja amerikás volt.</i>	(21) <i>Ez a nő úgy dolgozik, akár egy férfi.</i>
(2) <i>Átvette apja üzletét.</i>	(22) <i>Ez a varrónő alakítással is foglalkozik.</i>
(3) <i>Tanár volt az apám, én is az vagyok.</i>	(23) <i>Megbízható, gyermekszerető nő anyahelyettesnek ajánlkozik kis gyermekek mellé.</i>
(4) <i>Csengessen már be, Józsi bácsi!</i>	(24) <i>Az öreg asszony szakavatott aszaló volt.</i>
(5) <i>A fiúkat nagybátyjuk becsúszította a bankba.</i>	(25) <i>A varrónő atszabta neki az örökölt ruhát.</i>
(6) <i>Jó állása volt az apjának, de kicsöppent belőle.</i>	(26) <i>Még nem nagy táncosnő, hanem csak afféle balettpatkány.</i>
(7) <i>Az apja is brácsás volt.</i>	(27) <i>A kapáló lányok nótáztatnak.</i>
(8) <i>Sándor bácsi a legöregebb bútor a bankban.</i>	(28) <i>A felesége otthon varr. [hivatás- v. iparszerűen]</i>
(9) <i>Apja nagyvágó volt. (szoc e) [vágóállatok vágásával nagyban fogl.]</i>	(29) <i>A táncosnő végiglejtett a színpadon.</i>
(10) <i>Az apám tanár, szabad idejében nyelvészkedik.</i>	(30) <i>A feleségem is dolgozik, a nagymama vezeti a háztartást.</i>
(11) <i>A nyomóban idáig még férfiak is csak egy gépen dolgoztak. [textiliparban]</i>	(31) <i>A takarítónő vikszeli a padlót.</i>
(12) <i>Apja egész életén keresztül csak zsellérkedett.</i>	(32) <i>Az én húgom ott volt tanítónő.</i>
(13) <i>Nagyapja a grófi birtokon zsellérkedett.</i>	

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+	
férfiak	nők
(41) <i>A fiú katonának <u>á</u>llt.</i>	(51) <i>A mozgásképtelen betegnek <u>á</u>gytálat hoz az ápolónő.</i>
(42) <i>Nagyapám a <u>b</u>iológia nagy tekintélyű tudósa volt.</i>	(52) <i><u>Á</u>ltalános orvos az anyja, nem specialista.</i>
(43) <i>Meghozták nagyapa <u>n</u>yugdíját.</i>	(53) <i>A sarki <u>á</u>rudában egy ősz hajú, mosolygós néni ül a pult mögött.</i>
(44) <i>A nagyapa születésnapjára <u>e</u>ljöttek a rokonok és ismerősök családotul, <u>v</u>alamint a régi munkahelyéről a kollégái.</i>	(54) <i>Öreg <u>b</u>útor a néni a jegypénztárban, huszonöt éve árulja a jegyeket.</i>
	(55) <i>Ennek a bemondónőnek feltűnően sok a <u>h</u>akija.</i>
	(56) <i>A szövnők <u>n</u>ormában dolgoztak.</i>
	(57) <i>A titkárnő, <u>v</u>agy inkább gépirónő fogadott.</i>
	(58) <i>A környék lányai, asszonyai a <u>v</u>arrodában dolgoznak.</i>
	(59) <i>A jegyzőkönyvet a tárgyaláson a titkárnő <u>v</u>ezette.</i>
	(60) <i>Férje halála után az özvegy <u>v</u>iszi a boltot.</i>
(71) <i>A barátnőm <u>a</u>nya tanítónő, apja mérnök.</i>	

4.6.2. A munka világa

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **97b**, **98b** és **99b** oldalon.

Az ÉrtSz. példái

A férfiak közül (1) és (6) helye „a munka világában” nagyon bizonytalan, mindenesetre dolgoznak/dolgoztak valamit. A munkaterületek megoszlása

ipar, feldolgozóipar	2:	(9), (11);
mezőgazdaság	2:	(12), (13);
értelmiségi	2:	(3), (10), mindkét esetben tanár;
művészet	1:	(7);
alkalmazott	3:	(4), (5), (8), iskolában (pedellus bácsi) és bankban;
üzlet	1:	(2), közelebbről meghatározhatatlan.

A példák nem tükrözik az ötvenes évek hivatalos ideológiáját, sokkal inkább a szerkesztők gondolatvilágát, különös tekintettel az iskolára (nyelvészkedő tanárral) és a bankvilágra.

A nők esetében a munkaterületek megoszlása

könnyűipar, kisipar	3:	(22), (25), (28), mindhárom esetben varrás;
mezőgazdaság	1:	(27);
értelmiségi	1:	(32), tanítónő;
művészet	2:	(26), (29);
háztartás, otthon	3:	(23), (30 nagymamája), (31). ⁹³

(31) helye vitatható: az ÉrtSz. keletkezése idején a takarítónő ritkábban háztartási alkalmazott, gyakrabban egy „igazi” munkahely dolgozója.⁹⁴

(21) és (30) tevékenysége rejtve marad (az utóbbi példában a feleségé). Ettől eltekintve *a nők a férfiakénál sokkal jobban meghatározott munkákat végeznek.*

A (28) és (30) példában *a nő valakinek a feleségeként* jelenik meg, amit az illusztrálandó szó nem indokol; *a férfi egyszer sem valakinek a férje.*⁹⁵

⁹³ A kiválóan aszaló öregasszony (24) kimaradt.

⁹⁴ ... de a munkahelyen ritkábban vikszeli a padlót.

⁹⁵ Viszont a 13 közül 8 példában valakinek az apja, amit szintén nem indokolnak az illusztrálandó címszavak, sokkal inkább az *apa* rövidege lehet az ok (még toldalékolt alakjaiban is).

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz.	
férfiak	nők
(1) <i>Apja amerikás volt.</i>	(21) <i>Ez a nő úgy dolgozik, akár egy férfi.</i>
(2) <i>Átvette apja üzletét.</i>	(22) <i>Ez a varrónő alakítással is foglalkozik.</i>
(3) <i>Tanár volt az apám, én is az vagyok.</i>	(23) <i>Megbízható, gyermekszerető nő anyahelyettesnek ajánlkozik kis gyermekek mellé.</i>
(4) <i>Csengessen már be, Józsi bácsi!</i>	(24) <i>Az öreg asszony szakavatott aszaló volt.</i>
(5) <i>A fiúkat nagybátyjuk becsúszította a bankba.</i>	(25) <i>A varrónő atszabta neki az örökölt ruhát.</i>
(6) <i>Jó állása volt az apjának, de kicsöppent belőle.</i>	(26) <i>Még nem nagy táncosnő, hanem csak afféle balettpatkány.</i>
(7) <i>Az apja is brácsás volt.</i>	(27) <i>A kapáló lányok nótáztatnak.</i>
(8) <i>Sándor bácsi a legöregebb bútor a bankban.</i>	(28) <i>A felesége otthon varr. [hivatás- v. iparszerűen]</i>
(9) <i>Apja nagyvágó volt. (szoc e) [vágóállatok vágásával nagyban fogl.]</i>	(29) <i>A táncosnő végiglejtett a színpadon.</i>
(10) <i>Az apám tanár, szabad idejében nyelvészkedik.</i>	(30) <i>A feleségem is dolgozik, a nagymama vezeti a háztartást.</i>
(11) <i>A nyomóban idáig még férfiak is csak egy gépen dolgoztak. [textiliparban]</i>	(31) <i>A takarítónő vikszeli a padlót.</i>
(12) <i>Apja egész életén keresztül csak zsellérkedett.</i>	(32) <i>Az én húgom ott volt tanítónő.</i>
(13) <i>Nagyapja a grófi birtokon zsellérkedett.</i>	

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+	
férfiak	nők
(41) <i>A fiú katonának <u>á</u>llt.</i>	(51) <i>A mozgásképtelen betegnek <u>á</u>gytálat hoz az ápolónő.</i>
(42) <i>Nagyapám a <u>b</u>iológia nagy tekintélyű tudósa volt.</i>	(52) <i><u>Á</u>ltalános orvos az anyja, nem specialista.</i>
(43) <i>Meghozták nagyapa <u>n</u>yugdíját.</i>	(53) <i>A sarki <u>á</u>rudában egy ősz hajú, mosolygós néni ül a pult mögött.</i>
(44) <i>A nagyapa születésnapjára <u>e</u>ljöttek a rokonok és ismerősök családotul, <u>v</u>alamint a régi munkahelyéről a kollégái.</i>	(54) <i>Öreg <u>b</u>útor a néni a jegypénztárban, huszonöt éve árulja a jegyeket.</i>
	(55) <i>Ennek a bemondónőnek feltűnően sok a <u>b</u>akija.</i>
	(56) <i>A szövőnők <u>n</u>ormában dolgoztak.</i>
	(57) <i>A titkárnő, <u>v</u>agy inkább gépirónő fogadott.</i>
	(58) <i>A környék lányai, asszonyai a <u>v</u>arrodában dolgoznak.</i>
	(59) <i>A jegyzőkönyvet a tárgyaláson a titkárnő <u>v</u>ezette.</i>
	(60) <i>Férje halála után az özvegy <u>v</u>iszi a boltot.</i>
(71) <i>A barátnőm <u>a</u>nya tanítónő, apja mérnök.</i>	

Bár nincs kimondva, (21) egyértelműen dicséretet kap azért, mert „úgy dolgozik, mint egy férfi”. *A férfi etalon, követendő példa*, bármiféle minősítés nélkül, csak mert férfi. A mondat a teljesen semleges **akár** szócikk példája!

(30) *lexikográfiai szempontból kötelező és tökéletes példa*, amely a korszak nagy *igazságtalanságát* hangoztatja: a nő akkor „dolgozik”, ha „munkahelye van”; a háztartást vezető nagymama „nem dolgozik”.⁹⁶

A példák közé nem kerültek be, de valamilyen formában előfordultak az átnézett szócikkekben a következő foglalkozásokat űző nők: *ápolónő, csipkekészítőnő, énekesnő, házvezetőnő, mosónő, szakácsnő és védőnő*.⁹⁷

A KDsz./ÉrtSz+ példái

A munka világában a férfiak szinte nem léteznek. (41) katona, (71) mérnök. (42)–(44) számára a munka már múlt idő, (42) talán nem is él, de az ő munkájáról tudjuk a legtöbbet.

A nők nagy számbeli fölényben vannak, és (60) kivételével *jól meghatározott munkákat* végeznek.

A munkaterületek megoszlása

ipar	1: (56);
könnyűipar, kisipar	1: (58), szokás szerint varrás;
értelmiségi	2: (52), (71);
egyéb kvalifikált	4: (51), (55), (57), (59);
kereskedelem, üzlet	3: (53), (54), (60).

Mezőgazdaság, művészet, háztartási munka nem szerepel. Az átnézett szócikkekben előfordult még: *pénztárosnő, védőnő*.

(52) lekezelő jellege akkor érezhető igazán, ha a nőt férfira cseréljük: az *Általános orvos az apja, nem specialista* szinte sértő. A kimondatlanul is negatív minősítés a nemtől függetlenül igazságtalan; a példa nővel bántó, férfival aligha képzelhető el.

⁹⁶ Napjainkra hétfejű sárkánnyá torzult problémahalmaznak születtek meg az alapjai, amikor az anyagi kényszer (ideológiai lózungokba burkolózva) megfosztotta a családokat attól a lehetőségtől, hogy a nő választhasson a háziasszonyi-családanyai szerep és „a munka világa” között.

⁹⁷ Ez a lista sincs éppen példás összhangban a korszak ideológiájával. Természetesen nem Dubicsinszkij lexikográfusi ellenállásáról van itt szó, csak Béjoint valósága tűnik elő a sorok közül: az ÉrtSz. szerkesztői saját életük közelmúltjában bőven találhattak mosónőt, szakácsnőt és házvezetőnőt.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz.	
férfiak	nők
(1) <i>Apja amerikás volt.</i>	(21) <i>Ez a nő úgy dolgozik, akár egy férfi.</i>
(2) <i>Átvette apja üzletét.</i>	(22) <i>Ez a varrónő alakítással is foglalkozik.</i>
(3) <i>Tanár volt az apám, én is az vagyok.</i>	(23) <i>Megbízható, gyermekszerető nő anyahelyettesnek ajánlkozik kis gyermekek mellé.</i>
(4) <i>Csengessen már be, Józsi bácsi!</i>	(24) <i>Az öreg asszony szakavatott aszaló volt.</i>
(5) <i>A fiúkat nagybátyjuk becsúszította a bankba.</i>	(25) <i>A varrónő atszabta neki az örökölt ruhát.</i>
(6) <i>Jó állása volt az apjának, de kicsöppent belőle.</i>	(26) <i>Még nem nagy táncosnő, hanem csak afféle balettpatkány.</i>
(7) <i>Az apja is brácsás volt.</i>	(27) <i>A kapáló lányok nótáztatnak.</i>
(8) <i>Sándor bácsi a legöregebb bútor a bankban.</i>	(28) <i>A felesége otthon varr. [hivatás- v. iparszerűen]</i>
(9) <i>Apja nagyvágó volt. (szoc e) [vágóállatok vágásával nagyban fogl.]</i>	(29) <i>A táncosnő végiglejtett a színpadon.</i>
(10) <i>Az apám tanár, szabad idejében nyelvészkedik.</i>	(30) <i>A feleségem is dolgozik, a nagymama vezeti a háztartást.</i>
(11) <i>A nyomóban idáig még férfiak is csak egy gépen dolgoztak. [textiliparban]</i>	(31) <i>A takarítónő vikszeli a padlót.</i>
(12) <i>Apja egész életén keresztül csak zsellérkedett.</i>	(32) <i>Az én húgom ott volt tanítónő.</i>
(13) <i>Nagyapja a grófi birtokon zsellérkedett.</i>	

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+	
férfiak	nők
(41) <i>A fiú katonának allt.</i>	(51) <i>A mozgásképtelen betegnek agytálat hoz az ápolónő.</i>
(42) <i>Nagyapám a biológia nagy tekintélyű tudósa volt.</i>	(52) <i>Altalános orvos az anyja, nem specialista.</i>
(43) <i>Meghozták nagyapa nyugdíját.</i>	(53) <i>A sarki arudában egy ősz hajú, mosolygós néni ül a pult mögött.</i>
(44) <i>A nagyapa születésnapjára eljöttek a rokonok és ismerősök családotul, valamint a régi munkahelyéről a kollégái.</i>	(54) <i>Öreg bútor a néni a jegypénztárban, huszonöt éve árulja a jegyeket.</i>
	(55) <i>Ennek a bemondónőnek feltűnően sok a bakija.</i>
	(56) <i>A szövőnők normában dolgoztak.</i>
	(57) <i>A titkárnő, vagy inkább gépíró nő fogadott.</i>
	(58) <i>A környék lányai, asszonyai a varrodában dolgoznak.</i>
	(59) <i>A jegyzőkönyvet a tárgyaláson a titkárnő vezette.</i>
	(60) <i>Férje halála után az özvegy viszi a boltot.</i>
(71) <i>A barátnőm anya tanítónő, apja mérnök.</i>	

(55) megmosolyogtatva lekezelő. A *mosoly* valószínűleg kulcsszó: a *baki* szót a hibát megbocsátó derű vonja burokba, és a derű vonzza be a mondatba a bemondónőt a bemondó (férfi) helyett.

(71) értékeléséről lásd fentebb a 4.5.1. pontot.

ÉrtSz.* vs *KDsz./ÉrtSz+

Sajnos mindkét példacsokorban előfordulnak a nők megjelenítése szempontjából kifogásolható elemek. Meglepő hasonlóság a szótárak között, hogy *a nők sokkal konkrétabb munkákat végeznek*.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz. férfiak	nők
(1) A fiú a leckéjét tanulja. (2) Az ambiciózus fiatalember egyszerre két idegen nyelvet tanult. (3) Belenevelték az apja szakmájába. (4) Végre sikerült a fiúba belevernem az igeragozást. (5) Az iskolaudvar sarkában volt a börze , ahol a fiúk tízpercen csereberéltek. (6) Apjától, nagyapjától tanulta a mesterséget. (7) Ebből a fiúból még lesz valami. (8) Inkább való ez a fiú gyakorlati pályára, mint kutatónak.	(11) Balettiskolába járattja a kislányát.

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+ férfiak	nők
(21) <u>Vonzó</u> példa állt előttük, az apjuk is sikeres volt ebben a szakmában.	(31) A nagymama is elvégzett egy <u>alapfokú</u> számítógép-kezelői tanfolyamot.
(41) Ma már többnyire csak <u>yegyes</u> osztályok léteznek: lányok és fiúk együtt járnak.	

4.6.3. A tanulás világa

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **100b** oldalon.

Az ÉrtSz. példái

A munka világához hasonlóan a tanulás világát szintén tágan értelmeztem, de így is *meghökkenően hiányoznak a nők*.

A fiúk konkrét tanulmányai (2) kivételével rejtve maradnak, illetve (4) ad valami kulcsot. A szótárírók világképe tükröződik abban, hogy (2) és (4) egyaránt a nyelvtanulás körébe vág.

A kislány egyetlen példája (a nők által végzett munkákhoz hasonlóan) konkrét tevékenységet mutat.

Nagy különbség, hogy a fiúk mondatai közül (2), (3) és (6)–(8), tehát a példák nagyobbik fele *a munkában való helytállás jövőképét* is sugallja; a kislány pedig a szó szorosabb értelmében véve nem is „tanul”, a balettiskola a kecsesebb mozgást, *a jövőre tekintve a vonzóbb megjelenést* szolgálja (a mondat nem vonatkozhat balettnövendékre).

A KDsz./ÉrtSz példái

Szinte hihetetlenül kevés a példa.

A férfiak példái közé (21) az *apa* miatt került, tehát nem tudjuk, milyen nemű gyerekekről van szó, csak valószínűsíthető, hogy az apa szakmáját a fiai viszik tovább.

A *homályos férfi-példával* ismét *nagyon konkrét nő-példa* áll szemben. A nagymama példája minden szempontból ideális.

ÉrtSz. vs KDsz./ÉrtSz+

Bár a szótárak összehasonlítása nem versenyeztetés, ebben az esetben a nagymama-példával kiütéssel győz az ÉrtSz+.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz. férfiak	nők
(1) <i>A fiú apanázst kap az apjától.</i>	(11) <i>Addig, míg beteg volt, mellette volt az anyja.</i>
(2) <i>Nem az apja lakásában lakik.</i>	(12) <i>Leszállították a cukor árát! – Akkor az asszonyok többet fognak befőzni.</i>
	(13) <i>Megbízható, gyermekszerető nő anyahelyettesnek ajánlkozik kis gyermekek mellé.</i>
	(14) <i>Szélütött férjét évekig ápolta.</i>
	(15) <i>A felesége fizette ki a számlát, mert ő a bankár a házban.</i>
	(16) <i>Beküldte az uzsonnát a férjének a dolgozószobába.</i>
	(17) <i>Az asszony a konyhában foglalatoskodik, a leánya benn varr.</i>
	(18) <i>Az anya a gyerek hajában bogarászott.</i>
	(19) <i>Az asszony maga nyírja a gyereket.</i>
	(20) <i>Az anyjuk nyögvenyelőt főzött. (táj, tréf) [fojtós krumplistésza v. galuska]</i>
	(21) <i>Az asszony hamarosan új ruhát varázsolt a használt öltönyből.</i>
	(22) <i>Az anya varr, a gyerekek körülötte játszanak.</i>
	(23) <i>Az asszony a gyerekek feslett ruháját varrta.</i>
	(24) <i>A feleségem is dolgozik, a nagymama vezeti a háztartást.</i>
	(25) <i>A takarítónő vikszeli a padlót.</i>
	(26) <i>Az anya puha ágynak vetett a gyerekeknek.</i>
(31) <i>A kapuból még visszakiáltotta a feleségének, hogy nagyon vigyázzon a házra.</i>	

4.6.4. Az otthon és a háztartás világa

Az ÉrtSz. példái

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **101b** oldalon.

A férfiak az ismét tág értelmezésnek köszönhetően kerültek be a táblába. A sztereotip elvárásoknak megfelelően óriási túlsúlyban vannak a nők példái, és ezek két kivétellel ismét *konkrét tevékenységekről* szólnak. Egy-két mondat két alábbi kategóriába is bekerülhet:

főzés, élelem	3:	(12), (17), (20);
takarítás	1:	(25);
gyerek gondozása	5:	(13), (18), (19), (23), (26);
varrogatás	4:	(17), (21), (22), (23);
betegápolás	2:	(11), (14);
férj kiszolgálása	1:	(16);
általánosságban marad	2:	(24), (31).

(15) az ironikus felhanggal együtt üdítő példa.

(17) egyszerre két klasszikus sztereotípiát tartalmaz: a helyszínek a konyha és a „bent”, a szereplők az asszony és a lánya, tevékenységük a konyhai „foglalatосkodás” (tehát még csak nem is az alkotónak mondható sütés-főzés) és a varrás. Mivel a „bent” szimbolikus jelentéssel is bír: hagyományosan a nők védett világa, szemben a férfiak „kint” élhető életével, ennek a kettősségnek a súlykolását különösen kerülni kell. A példa a közömbös **benn** címszó illusztrálására nem védhető.

Az ÉrtSz. szerkesztőinek névsora alapján könnyű elképzelni (16) születését: a minden bizonnyal férfi szerzőnek eszébe jutott a háború előtti dolgozószobája és a cselédlány, akivel a felesége beküldte az uzsonnát. A (felső)középosztályba tartozó *feleség közhelyes képét a beküld címszó teljesen semleges jelentésének az illusztrálására szintén semmi nem indokolja.*⁹⁸

⁹⁸ A szótár keletkezése idején ez a mondat merő anakronizmus volt (a cenzúra nem vette észre a nosztalgikus elemet), de az anakronizmus önmagában nem volna baj.

A KDsz./ÉrtSz+ példái

KDsz./ÉrtSz+ férfiak	nők
(41) <i>Borotvaként ma a férfiak pengés vagy villanyborotvát használnak.</i>	(51) <i>A nagymama csak ünnepnapokon használta drága, átlátszó porcelán teáscsészéit.</i>
(42) <i>A férjem borotvája elemmel is működik.</i>	(52) <i>Az útra szánt kenyeret anyám belekötötte egy tiszta konyharuhába.</i>
(43) <i>Ne borzold az apád idegeit ezzel a hangos zenével!</i>	(53) <i>A nagymama szobájának berendezése régimódi, de nagyon kényelmes és barátságos.</i>
(44) <i>Ez a bor a nagyapám pincéjéből való.</i>	(54) <i>A nagymamám birsból finom befőttet és birsalmasajtot készít.</i>
	(55) <i>A nagyti tésztát nyújt.</i>
	(56) <i>Inget vasal a férjének.</i>
	(57) <i>Nagyanyámnak szenes vasalója volt, én gőzölős vasalót használlok.</i>
	(58) <i>A kislány vidáman csinálta végig édesanyjával az egész nagytakarítást.</i>
	(59) <i>A befőzést nagymama vezényli.</i>
	(60) <i>A zsályát fűszernek is használta a nagymamám.</i>
	(61) <i>Feleségem egy zsonglőr ügyességével szolgált ki a vendégeket.</i>

A KDSz./ÉrtSz+ példái

A sorszámokkal azonosított példákat lásd balra a **102b** oldalon.

A férfi-mondatok megint csak némi igyekezettel sorolhatók ebbe a kategóriába.

A nők ismét nagy többségben és *konkrét tevékenységekkel* jelennek meg:

főzés, élelem	4:	(52), (54), (55), (59), (60);
takarítás	1:	(58);
férj kiszolgálása	1:	(56);
vasalás	2:	(56), (57),
vendéglátás	2:	(51), (61)
az otthon menedzselése	1:	(53).

(58) elfogadhatatlan (lásd fentebb a 4.3. pont utolsó bekezdését is). (56) legalább nem hagyományozza a sztereotip szerepet a következő nemzedéknek. (Egyébként takarítani ma is kell, férfinget vasalni csak ritkán.)

ÉrtSz. vs KDSz./ÉrtSz+

A sztereotípiák terén nem mutatkozik lényeges különbség.

A mondatok tartalmi elemei jelzik fél évszázad elteltét. Teljesen elmarad a varrogatás. Elmarad a gyerekek gondozása is (sajnos). Valószínűleg összefügg ezzel a nagymama gyakori megjelenése. Az ÉrtSz. példáiban az anya, az asszony, a feleség szerepel, ezzel szemben *a kortárs diákszótárakban 11 mondatból 6 a nagymama képével idézi fel az otthont*. Más kérdés, hogy ezek a nagymamák az idősebb szerkesztők nagymamáinak nemzedékét képviselik. A szótárak célközönségének nagymamái rendszerint innen vannak még a nyugdíjkorhatáron (ez azonban nem befolyásolja a példák minőségét).

4.6.5. A nemek közötti vonzalom

Adja magát a kérdés, hogy ha a példák szereplői fiúk és lányok, férfiak és nők, hogyan jelenik meg a két nem egymás iránti érdeklődése, az udvarlás-hódítás, a szerelem.

4.6.5.1. Érdeklődés, udvarlás, szerelem

A kérdést különösen érdekessé tette a lány-mondatok nagy túlsúlya,⁹⁹ amelynek a háttérét nem lehetett a fentebbi módszerrel, fiú-mondatok és lány-mondatok összevetésével megmagyarázni: a témából adódóan az egyik nem explicit jelenléte a mondat *szövegében* implikálja a másik nem (valamilyen fokú) jelenlétét a mondat *értelmezésében*.

Végül együtt tekintettem a *fiú*, *lány*, *férfi* és *nő* szavakat tartalmazó példákban a témakörbe tartozó összes mondatot, figyelembe véve azokat is, amelyeket a világról való ismereteink alapján (szövegkörnyezet híján, bizonyos valószínűséggel) lehetett ide sorolni, például *A lányt átkísérte Budára*.

A példákat 4 szempontból értékeltem (a *távoli* háttérben az *agens* és *experiens* fogalmával):

a férfi aktív szereplő-e (igen: + nem: –)
 milyen érzelmeiről tudunk (pozitív: + negatív: – ismeretlen: ?)
 a nő aktív szereplő-e (igen: + nem: –)
 milyen érzelmeiről tudunk (pozitív: + negatív: – ismeretlen: ?)

Az ÉrtSz. példáinak tanúsága

Az „aktív” szereplő	férfi		Σ
	+	–	
nő +	3	3	6
nő –	26	15	41
Σ	29	18	47

ÉrtSz. (a) tábla: *Ki az aktív szereplő?*

⁹⁹ ÉrtSz.:

5 fiú-mondat és 35 lány-mondat, az összes fiú-mondat és lány-mondat százalékában 15% : 66%.
 1 férfi-mondat és 15 nő-mondat, az összes mondat százalékában 9% : 44%.

KDsz./ÉrtSz+:

5 fiú-mondat és 18 lány-mondat, az összes mondat százalékában 24% : 60%.
 6 férfi-mondat és 8 nő-mondat, az összes mondat százalékában 27% : 50%.

Az (a) táblából jól látszik, hogy a példák *a férfi-női szerepek hagyományos kiosztását* tükrözik: a férfi az aktív szereplő 29 példában, a nő mindössze 6 példában.

A nők csekélyebb szerepe még finomodik is, ha jobban megnézzük azt a 3 esetet, amelyekben mindkét fél „aktív” a kapcsolatban: ide soroltam a házasságkötésre, a jegyességre és a deklaráltan viszonzott szerelemre talált egy-egy példát. Tovább finomodik a kép a másik 3 példa alapján: a nő „aktív” ugyan, de egyikben sem „kapaszkodik” a férfi után, az érzelmei negatívak vagy ismeretlenek: *A lány kezének visszavételével mutatta, hogy húzódozik a fiútól. Magába bolondította a fiút. A lány még nem nyilatkozott.*¹⁰⁰

Az érzelmeik kinyilvánítását összesítő (b) tábla is azt mutatja, hogy a példák a hagyományos szabályokat követő világot tükrözik; a nő érzelmei a „vonzóan titokzatos” szférában maradnak.

Érzelmek		férfi			Σ
	+	+	–	?	
nő	+	3		2	5
	–	1			1
	?	26	3	12	41
Σ		30	3	14	47

ÉrtSz. (b) tábla: *Érzelmeik megnyilvánulása (összesítve)*

A (c) tábla példáiban a férfi aktív szereplő, a nő pedig nem; itt a legfeltűnőbb, hogy a nő érzelmeinek a helyén mennyi az „üres cella”.¹⁰¹

Érzelmek		férfi (aktív)			Σ
		+	–	?	
nő (nem aktív)	+				
	–				
	?	11	3	12	26
Σ		11	3	12	26

ÉrtSz. (c) tábla: *Érzelmeik megnyilvánulása (aktív férfi, nem aktív nő)*

A pozitív érzelmeiket tápláló férfi választ, udvarol, vetekedik a nőért: *Az a legény folyton ott ablakoz az utcán a lány háza körül. Eddig más lánynak udvarolt, de most*

¹⁰⁰ A nyilatkozás halogatása ugyanolyan aktív szerep, mint a nyilatkozás. A „nyilatkozás” nyelvünkben meghatározott tartalmú nyilatkozatot jelent: a férfi házassági ajánlatát, illetve (ritkábban) a nő válaszát. Bár a nők is tesznek javaslatot a házasságra, ennek a neve még akkor sem nyilatkozás, ha direkt formában történik.

¹⁰¹ Az üres cellák tartalma helyesen 0 lenne; a nagyobb kontraszt kedvéért hagytam el az értéket.

átpártolt ehhez. A **barna** lányt választotta. Este **besurrant** a lányhoz. Képzeld, a **fiú** **nyilatkozott**. Választása egy vidám barna lányra esett. A férfi ajándékot **visz** **választottjának**. A lány **vége**tt jár a házhoz. Sokan **versengtek** a lány kezéért. **Veszkődik** a lány után. Hárman **vetekedtek** a lányért.

Negatív érzelmekkel a férfi bolondítja a nőt, érzelmek nélkül megy bele a kapcsolatba, illetve visszakozik belőle: *Úgy volt, hogy megkéri a lány kezét, de az utolsó percben visszakozott. A lányok bolondítása volt az egyetlen, amihez értett. Bármiféle nővel összeadja magát.*

Ha egyik fél érzelmei sem egyértelműek, akkor egy bizonytalanul kezdődő kapcsolatnak vagy a „flörtölésnek” a példáit látjuk együtt: *A lányt átkísérte Budára. A lányt bekísérte a városba. Két nővel sétált s beléjük karolt. A nők mosolyogva hallgatták bókölését. Büvöli a nőt. A lányra nevetett. Pompásan értett a nők nyelvén. Szeret viccelődni a lányokkal, a nőkkel.* Ide soroltam azt a néhány példát is, amikor a nőnek nem lehet érzelmi viszonyulása, mert nem is tud a férfi aktivitásáról.¹⁰² *Megleste a lányok napozását. Itt aztán választhat a lányokban. Végigmustrálta a sétáló nőket. Megleste a lányok vetkőzését.*

Érzelmek		férfi (nem aktív)			Σ
		+	-	?	
nő (nem aktív)	+			2	2
	-				
	?	13			13
Σ		13		2	15

ÉrtSz. (d) tábla: Érzelmek megnyilvánulása
(nem aktív férfi, nem aktív nő)

A (d) tábla példáiban sem a férfi, sem a nő nem játszik aktív szerepet. A népesebbik csoportba tartoznak a „beleszeretett a lányba” tartalmú mondatok: *Ez a fiú hamar beléd szeretett. Egészen belebódult ebbe a lányba. Egészen belegabalyodott ebbe a csitri lányba. Beleszeretett a lányba, bele ám, mégpedig halálosan. A bolondulásig szerette a lányt. Évek óta bomlik ezért a lányért. Beleesett egy nőbe. Belekeveredett egy kétes hírű nőbe. A fiú a lányba bolondult. Bolondul a szép nőkért. A boszorkány itala a*

¹⁰² A „negatív adat” és a „nincs adat” egybemosása az adatfeldolgozásban kerülendő hibaforrás, itt azonban megengedhető a két kategória összevonása.

lány felé fordította a legény szívét. Az esze már a lányokon van. Nagyon vonzotta az a lány.

A nők érzelmei mindössze két példában jelennek meg: *Buknak rá a nők. Ez a nő egészen beléd veszett.*

A KDsz./ÉrtSz+ példáinak tanúsága

Az (a) táblán látható, hogy a diákszótárak az ÉrtSz.-nél *jóval kiegyenlítettebb* képet mutatnak: az „aktív” férfiak és nők aránya 13:12, a kölcsönösséget leszámítva is 8:7.

Az „aktív” szereplő		férfi		Σ
		+	–	
nő	+	5	7	12
	–	8	10	18
Σ		13	16	30

KDsz./ÉrtSz+ (a) tábla: *Ki az aktív szereplő?*

A KDsz./ÉrtSz+ példákban is többször marad kérdőjeles a nő vonzódása, de az arány megint kiegyenlítettebb. A (b) táblából látható, hogy a nők + és ? érzelmei a példamondatok tükrében 5:41 helyett 8:19 viszonyra változtak.

Érzelmei		férfi			Σ
		+	–	?	
nő	+	5		3	8
	–	2	1		3
	?	14		5	19
Σ		21	1	7	30

KDsz./ÉrtSz+ (b) tábla: *Érzelmei megnyilvánulása (összesítve)*

Az összes példa részletezése helyett itt csak az „aktív” nőre következik néhány olyan mondat, amelynek a típusa¹⁰³ az ÉrtSz.-ben nem fordult elő: *A kacér asszonyosság mohó vágyakat ébresztett minden férfiban, aki csak a közelébe került. Klassz virgácsai vannak ennek a nőnek. Vonzó nő volt a reklámban, hiányos öltözetben. „Szeretlek,*

¹⁰³ Típuson a fentebb leírt négy jellemzőnek a kombinációja értendő: a férfi aktív szereplő-e, a férfi érzelmei, a nő aktív szereplő-e, a nő érzelmei. – A tipizálás érvényességét igazolja egy részeredmény. A tematika alapján eredetileg beválogatott példák közül csupa „–” jelet kapott három mondat, mert a felek nem mutatnak bennük sem aktivitást, sem pozitív (vagy legalább kérdőjeles) érzelmi érintettséget. Ezek a mondatok (az első látszat ellenére) valóban nem illenek az udvarlás-szerelem témába: *Ajánlottak egy lányt feleségnek. A nemiség aránylag későn ébredt fel benne, még húszéves korában sem érdekelték a férfiak. Nem vonzanak a túlságosan kifestett nők.*

kedvesem!’’ – búgta a férfi fülébe. Érzelmes pillantásokkal búvöli a fiút. Szegény fiú egy veszedelmes yámpír karmai közé került. Vigyázz! Ez a nő még rád yarrja magát!

4.6.5.2. A szótárak „galantériája”

Érdemes együtt látni a példákban előforduló „tematikailag releváns” igék szócikkeinek példáit. A valósággal szembemenetelve az ÉrtSz. igen kevés példát közöl arra, hogy a nő beleszeret valakibe, az ÉrtSz+ pedig (ezen a téren) modernebb szemlélete ellenére egyet sem (talán csak sokkal szerényebb terjedelme miatt). A nőknek ezt a megkülönböztetését kedvesnek és helyesnek tartom, végső soron összhangban van a két nem játszmáinak ősi szabályaival.¹⁰⁴ Az ÉrtSz. 20 példájából ♥ emeli ki az az 5 esetet, amikor a nő (is lehet) a szerelmes fél.

Az ÉrtSz. példái

belebódul: *Egészen ~t ebbe a lányba.*

belegabalyodik: *Egészen ~t ebbe a csitri lányba.*

beleszeret: *~ egy leányba. ♥~tek egymásba. □ Ki ne szeretne már belé egy ilyen nőbe? AR. Fülíg beleszeretett ... a nagy iskoláslányba. HER.*

bolondul: *~ a szép nőkért.*

□ [A költő] egy női nevet kap és azt felruhazza saját ízlése szerinti termettel, arccal, szemekkel, aztán bolondul érte. MIK. *A fiú a lányba ~t. ♥Egymásba ~nak.*

□ ♥Zsuzsi ... Jancsiba bolondult. KEM. *Viktor belém van bolondulva! HER.*

bomlik: *Évek óta ~ ezért a lányért. □ Ez az ember bomlik az Annánk után. MIK. Legalább száz ifjú bomolt, ... Legalább száz párta omolt. ADY*

veszekedik: ♥~ a leányok, legények után.

veszkődik: ~ a lány után. ♥Ne ~j már annyit utána!

Az ÉrtSz+ példái

bolondul: *Bolondul Eszterért, szerelmes belé. Bolondul az után a lány után.*

bomlik: *Bomlik a felesége után.*

veszekedik: *Veszekedik a lány után.*¹⁰⁵

4.6.6. A házasság

¹⁰⁴ Más kultúrákban másféle „ősi játszmák” élhetnek, ma már inkább csak a természeti körülmények között élő népeknél.

¹⁰⁵ A KDsz.-ben csak ez a példa szerepel.

Nem kabarétréfák hatása, hanem a példák tartalmának a következménye, hogy a házassággal kapcsolatos mondatok nem kerültek a nemek közötti vonzalom kategóriájába, az előző pontba. Azok az (érzelmekeket jelölő) igék, amelyekkel fentebb találkoztunk, a házastársakat alig idézik fel.

Az ÉrtSz. forгатókönyve

A szótár olyan *jól tükrözi a kesernyés valóságot*, hogy hangsúlyozni kell: a mondatok a kezdőbetűvel megjelölt szavak példái, többnyire a véletlen termékei.

A házasságkötést két semleges és három negatív töltetű példa idézi fel: *Sokáig élt Indonéziában, és egy **bennszülött** lányt vett feleségül. **Zsénben** voltam, amikor kiderült, hogy leányának néztem a feleségét.*

illetve

*Csak nem akarod az **anyádat** feleségül venni? Hogyan vehette feleségül azt az **áspiskígyót**? Mindenáron férjet akart vadászni a nyaralóhelyen.*

Egyetlen derűs példa utal a kezdeti vonzalom továbbélésére, a feleség sztereotip képével: *Az asszony kicsinosítva várta a férjét.*

A házasságban előtérbe kerül a gondoskodás motívuma. A feleség a részben már ismert *konkrétabb* tevékenységekkel jelenik meg: *Szeretett **anyáskodni** a férjével. Szélütött férjét évekig **ápolta**. A felesége apró kis asszony, de **amazon**, ha a család érdekeinek megvédéséről van szó. A felesége fizette ki a számlát, mert ő a **bankár** a házban. **Beküldte** az uzsonnát a férjének a dolgozószobába.*

A férj szerepe homályos *általánosságban* pozitív: *Ilyen férj mellett egy asszonynak **nyugalmas** élete lehet.*

Kétségtelen, hogy a férjek nagyvonalú ajándékokkal örvendeztetik meg az asszonyt. Az ÉrtSz. keletkezése idején ezek az ajándékok ugyanolyan anakronisztikusak (és talán nosztalgikusak) voltak, mint a dolgozószobába beküldött uzsonna, a példák a háború előtti (felső)középosztálybeli *férj* sztereotípiái: *Gyönyörű **briliánt** vett a feleségének. Új **bundát** vett a feleségének. Feleségének **zafírt** vett.*

Megjelenik a házastársi veszekedés motívuma, gyakrabban a feleség, mint a férj részéről: *A veszekedő házastársak közül a férj volt a **békebarát**. A **békeszerető** férj sokat*

*eltűrt házsártos feleségétől. Az asszony **nekiesett** az urának. Már nem bírja a felesége folytonos **veszekedését**. **Nyersen** ráivallt a feleségére.*

A vonzalom már nem a házastárshoz húz, félrelép mindkét fél: *A férje megcsalta, ő is visszacsalta a férjét. A felesége kikapós **asszony**.*

A békülés példáiban benne van a két nem *egyenlőtlensége*: a feleség megküzd a hűtlen férj visszaszerzéséért, „visszahódít”, a férj csupán nagyvonalúan „megbocsát”: *Az asszony, némi duzzogás után, **békecsókot** váltott férjével. Az asszony **békíti** a férjét. Megbocsátotta az asszony **botlását**. **Visszahódítja** hűtlenné lett férjét.*

Amikor véget ért a házasság, az asszony az, aki galád módon nem engedi a gyereket az apjához: *Férje ellen **válókeresetet** indított. Az elvált asszony visszahurcolkodott szüleihez. Visszaköltözik a férjétől a szüleihez. Elvált feleségétől visszalopta a kisfiát.*

A házastárs halála egyformán érinti mindkét felet: *Férje halálán **bánkódik**. Felesége halála óta **búskomor**.*

A személyiség (potenciális) zavarát mutatja egyetlen példa: *Apácafátyol kell neki, nem férj.*

Az ÉrtSz+ forgatókönyve

A házasság ebben a szótárban sem vonzó perspektíva (a kisebb terjedelemből adódóan kevesebb a példa, mint az ÉrtSz.-ben).

A házasság a jövő bizonytalan terve: *Ajánlottak egy lányt feleségnek. Feleségnek való lányt keres. Férjre yadászik.*

Egyetlen példában él a szexuális vonzalom a házastárs iránt: *Bomlik a felesége után.*

A gondoskodás motívuma csak a feleség részéről jelentkezik; a *vasal* ígére adott példa felesleges sztereotípiá: *Inget vasal a férjének. Nagy bánatában felesége yigasztalja.*

A férj az ÉrtSz.-hez képest valamivel józanabbul, de a kortárs életkörülményeket tekintve szintén nagyvonalúan ajándékozik: *Vett a feleségének egy bundát. Csak nagyon gazdag emberek lephetik meg a feleségüket nerccel. Egy nutria télikabátot vásárolt a*

feleségének. Akad bizarr ajándék is (vagy szerkesztői meggondolatlanság): Városi útjáról yiganót és harisnyát hozott a feleségének.

Az asszony veszekszik, sőt elteszi láb alól a férjét: *A rossz nyelvek szerint megint összeveszett a férjével. A vígjátékban a feleség poharakat yagdosott a férje fejéhez. A felesége zsémbes fehérnép. A gyilkos asszony úgy tette el a férjét láb alól, hogy naponta egy kis adag arzént csempészett a teájába.* A *vagdos* ige adott jelentéséről a szócikk írójának nyilvánvalóan a *hisztis feleség* közhelyes képe jutott eszébe, és utóbb szelídítette a példát a vígjátéki környezettel. Az *arzén* példája elfogadhatatlan (a mai tizenévesek nem tudnak a tiszazugi asszonyok száz évvel ezelőtti történetéről).

Nem mutat irigylésre méltó házasságot a jámbor férjről szóló mondat sem: *Olyan bárány a férje, hogy mindenre rá tudja venni.*

Férj is és feleség is a házasságon kívül keres kapcsolatot; a férj már nem bocsát meg: *A férj nem bocsátja meg feleségének a ballépést. Buja férfi a férje, sokat jár nők után.*

Csak a gyakoribb özvegyiségre, azaz a férj halálára van példa; a friss özvegy mindenesetre szomorú: *A yigasztalan özvegy néhány napja veszítette el a férjét.*

Végül egy meghökkentő példa körülbelül a háború előtti magyar filmek modorában, a védelemre szoruló gyenge nő prototípusa mondja, mai asszony szájából nehéz elképzelni: *Azért beszél velem ilyen yakmerően, mert nincs itthon a férjem, hogy megvédjen.*

4.6.7. Következtetések

- Látványosan *igazolódott*, amit rokon műfajok és más szótárak vizsgálatainak eredménye alapján várni lehetett: *a nőkre nézve hátrányos megkülönböztetések* sokszor és sokféle módon előfordulnak.
- *Nem igazolódott*, hogy a legfrissebb és főleg nők által szerkesztett szótár kiegyensúlyozottabb képet mutatna a két nemről. Esetenként ez a szótár konzervatívabb megoldásokat alkalmaz, mint a bő félszáz évvel korábbi ÉrtSz.
- A példamondatok értékelése szükségképpen ingadozó és szubjektív, ugyanis *lexikográfiai szempontból gyakran kifejezetten jó az a sztereotip példa, amelyik ellen ez a munka is fel akar lépni.*

- Invenciózusabb szerkesztői példákra van szükség. A korpuszalapú szótárírás gazdagabb választékot remélhet, de szükség van a válogatás szempontjainak minél pontosabb megfogalmazására.
- *Keresni kell a minden szempontból „jó” szótári példamondat ismérveit.*^{106,107}

¹⁰⁶ A mindig gyakorlatias Landau a *jó* példáról annyit tud mondani, hogy vannak született tehetségek, akik ráéreznek, milyen szavakat/mondatokat érdemes kigyűjteni a megbízó szótár számára, másokról pedig idővel elválnak, hogy betaníthatóak-e a feladatra vagy sem. Egyetlen konkrét tanácsa szinte trivialitás: „Don’t cite a word unless the context sheds some light on meaning or usage” (Landau 1989: 157). – Az objektív megítélést rendkívül megnehezíti, hogy a társadalom sokféle tagozódásából adódó kisebb-nagyobb közösségeknek a normái eltérőek, ezeken belül eltérőek az egyének ingerküszöbei, és mindezek a tényezők időben folyamatosan változnak. Még egyetlen szónak a hatása is erősen függ a kommunikációs helyzettől: saját csoport tagjai között hangzik-e el, milyen intonációval, milyen hangerővel, milyen paralingvisztikai jegyek kísérik, mennyire szoros a kommunikációban részt vevő felek kapcsolata... (Landau 1989: 187).

¹⁰⁷ A *HSK 5.1.* lexikográfiai kötetében Harras (1991) keresi a *jó szótári példamondat* kritériumait. A megjelenés helye kiemelt tekintélyt ad az írásnak, de a jelen munka szempontjából az a fő tanulsága, hogy *nem* nyújt biztos kapaszkodót a példamondatok értékeléséhez. Wiegand (1977: 102) nyomán elméletet is igyekszik alkotni, de éppen őt idézve előrebocsátja, hogy a kívánságlista nem lehet ellentmondás-mentes (Harras 1991: 607).

Az elmélet bevezetése szerint a hetvenes évek óta a jelentésmagyarázat nem egyedül magyarázza a szó használatát, hanem megvilágító szerepet kapnak a példák (Harras 1991: 608). Országh László ezt az ÉrtSz. kapcsán *bő tíz évvel korábban* többször is leírta. Szomorúan tudomásul kell vennünk, hogy az *Acta Linguistica Hungarica* angol nyelvű publikációja (Országh 1960: 261–264) sem juthatott el széles szakmai közönséghez.

Harras első gyakorlatias megállapítása szerint *nem jó* az példa, amelynek a megértéséhez ismerni kell a címszó jelentését: *von dieser Atmosphäre war er frustriert*. A *jó* példa (1) a címszó jelöltjét annak prototipikus tulajdonságaival jellemzi, ezért (2) tipikus és gyakori kifejezéseket, kollokációkat alkalmaz; (3) példamondat vagy idézet; (4) a címszó rokonértelmű szavait vagy éppen antonimáit tartalmazza, ideális például: *Statt originell zu sein, ist sie präventios, forciert, maniert und nicht selten komisch* (vegyük észre: ebben az „ideális” példamondatban *sie*, tehát nyilván színésznő a kritika tárgya, de a szerző *Gisela* Harras nő léte sem módosít, pedig az ilyen apróságokon sok múlik); (5) valamilyen jellegzetes aspektusát mutatja meg annak, ahogyan a dologgal bánunk, illetve ahogyan ahhoz viszonyulunk; (6) dokumentálja a szövegtípust, amelyben a címszót jellemzően használjuk; (7) metakommunikatív: dokumentálja a szó használati értékét, például: *Man gerät an die Grenzen der Sprache, wo der Jargon des Theaters entsteht. Begriffe wie „Präsenz”, „Prägnanz”, „Transparenz”, „Unmittelbarkeit” – was umschreiben sie, Notwörter, wirklich?*; (8) szokatlan és kreatív, amihez a szépirodalom ad segítséget. Nincsenek pontokba szedve további tanácsok: legyen a példa rövid, érdekes vagy akár vicces. A maximák egymáshoz viszonyított értékét esetenként gyakorlati szempontok döntenek el. (Harras 1991: 611–613)

Mindez az előljáróban jelzett ellentmondások sorát vonultatja fel, vö. (7) példája és a rövidség kívánalma; (1), (2) és (5) pedig kimondatlanul sugallja, hogy *szükség van* a sztereotípiákra, amelyekről *szabadulni* akarunk. Vö. még Gershuny (1974) is a sztereotípiák teljes tagadásáról a 2.7.1. pontban.

4.7. A „jó példa” és a „sztereotip példa” viszonyának vizsgálata

4.7.1. A két nem felcserélése mint vizsgálati eszköz

A sztereotípiát jelenlétét teszteli az az eljárás, amely egy-egy szövegben felcseréli a férfi szereplőket nőkre, a nőket pedig férfiakra (vö. Lengerke 1984). Ez a csere a következőkben a példamondatok „lexikográfiai jóságának” értékelésére szolgál.

Tekintsünk két példát, amelyekben a férfi és a nő „nem saját szócikkében” jelenik meg. Önmagukban hibátlannak látszanak:

- (1) *Az útra szánt kenyeret anyám belekötötte egy tiszta konyharuhába.*
- (2) *Apám alkatrészekre bontotta a varrógépet, és végül sikerült megjavítania.*

Az ágensek cseréje érdekes eredményt ad:

- (1') *Az útra szánt kenyeret apám belekötötte egy tiszta konyharuhába.*
- (2') *Anyám alkatrészekre bontotta a varrógépet, és végül sikerült megjavítania.*

Egyrészt rögtön feltűnik, hogy (1) és (2) mennyire hagyományos szerepeket sulykol. Másrészt azt is észre kell venni, hogy míg (1') megfelelne szótári példamondatnak, (2') aligha: az *anya* (a nő) és a *varrógép* összeillenének a felidézett képen, az *alkatrészekre* bontás és főleg az összeszerelés viszont nem; az illusztrálandó *bele*köt ige(i) jelentés) a nemek szempontjából semleges, az illusztrálandó *alkatrész* főnév(i) jelentés)ről viszont erősebben asszociálunk férfira, mint nőre (az asszociáció köznapit értelmében).¹⁰⁸

Az ismertetendő vizsgálat a *kislány* és *kisfiú* példáiban cserélte fel a két szót (tehát nem feltétlenül ágensek cseréje történt, hanem a két nem cseréjére került sor). Mivel a „jó példa” kritériumait nem tudjuk fehéren-feketén felsorolni (ahogyan voltaképpen a „rossz példa” ismérveit sem), az eredmény elemzésében menthetetlenül érvényesül a szubjektivitás.¹⁰⁹

¹⁰⁸ A címszavak és a szócikkeik példáiban megjelenő egyéb szavak tudományos igényű asszociációs vizsgálata izgalmas elemzéseknek lehet tárgya.

¹⁰⁹ Whitcut (1983) négy példamondatot idéz egy kezdő (nő) lexikográfustól, aki „a p betűvel birkózva” felcserélte a *he* és *she* névmásokat (az aláhúzott szavak szócikkeiben): *She parked her boyfriend at the bar. His headache had passed off by lunchtime. He's a very particular housekeeper. He patted his hair into place.* Whitcut szerint ezek ugyan lehetséges mondatok, de a példamondati funkció határán mozognak: a példának nem szabad nevetségessé válni. (Én csak a második mondatot tartom jó példának.) Nagy meglepetésemre a *The Penguin English Dictionary* magyarországi kiadása (2006) pontosan így közli az első, második és negyedik példát.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz. az eredeti példák	a csere után keletkezett mondatok
(1) <i>Blúzt és nadrágot adott a kisfiúra.</i>	(1') <i>Blúzt és nadrágot adott a kislányra.</i>
(2) <i>Az a buta kisfiú elvette a labdát.</i>	(2') <i>Az a buta kislány elvette a labdát.</i>
(3) <i>Nyalókát vett a kisfiú.</i>	(3') <i>Nyalókát vett a kislány.</i>
(4) <i>A kisfiú a nadrágjába vizelt.</i>	(4') <i>A kislány a nadrágjába vizelt.</i>
(5) <i>A kislány nagy alvóbabát kapott születésnapjára.</i>	(5') <i>A kisfiú nagy alvóbabát kapott születésnapjára.</i>
(6) <i>Attól a kislánytól vettem az ibolyát.</i>	(6') <i>Attól a kisfiútól vettem az ibolyát.</i>
(7) <i>A kislány babával játszik.</i>	(7') <i>A kisfiú babával játszik.</i>
(8) <i>A kislány babakocsit kért születésnapjára.</i>	(8') <i>A kisfiú babakocsit kért születésnapjára.</i>
(9) <i>Balettiskolába járattja a kislányát.</i>	(9') <i>Balettiskolába járattja a kisfiát.</i>
(10) <i>A kislány már az első napon behorpasztotta a baba fejét.</i>	(10') <i>A kisfiú már az első napon behorpasztotta a baba fejét.</i>
(11) <i>Búcsúfia babát vett a kislánynak.</i>	(11') <i>Búcsúfia babát vett a kisfiúnak.</i>
(12) <i>Elkényeztetett kislányokra jellemző a nyafkaság.</i>	(12') <i>Elkényeztetett kisfiúkra jellemző a nyafkaság.</i>
(13) <i>Ezt a kislányt az a nyomorult rontotta meg!</i>	(13') <i>Ezt a kisfiút az a nyomorult rontotta meg!</i>
(14) <i>Ezt a filmet a kislány is nyugodtan megnézheti.</i>	(14') <i>Ezt a filmet a kisfiú is nyugodtan megnézheti.</i>
(15) <i>Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kislányt is.</i>	(15') <i>Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kisfiút is.</i>

4.7.2. A lehetséges eredmények

A példa „sztereotipikussága” a csere után 9 módon változhat, a „jósága” hasonlóképpen 9 módon. Ezt szemlélteti az alábbi két tábla:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	szt	szt elem	nem szt
Sztereotípiá			
sztereotip elemet tartalmaz			
nem sztereotip			

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó	gy	alk. tlan
jó példa			
gyengébb példa			
alkalmatlan			

Elméletileg a „sztereotipikusság” valamennyi változása együtt járhat a „lexikográfiai minőség” valamennyi változásával, de a valóság (itt és most) egyszerűnek bizonyult:

- a sztereotipikusság összesen négy módon változott;
- az eredeti példák között nincs alkalmatlan;
- az eredeti példák között „gyengébbnek” is nagyon kevés minősül.

4.7.3. A példák átalakítása és az eredmény értékelése

Az ÉrtSz. példái

A sorszámokkal azonosított eredeti és átalakított példákat lásd balra a **113b** és **114b** oldalon.

Sztereotip példákból eltűnt a sztereotípiá:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa			(5') (7') (8') (11') (12')

A *baba* és *babakocsi* kislánynak a képét vonzzák. Fél évszázaddal ezelőtt még vita tárgya sem volt, hogy ésszerű-e a kislányokat fiús játékokra, a kisfiúkat a lányok játékszereire is szoktatni. A szótári példamondatnak minél ismertebb dolgot kell felidéznie, ezért (5), (7), (8) és (11) ma is csak így jó példák.

(12) értéke az *elkényeztetett* jelző. Kisfiúkra nem „jellemző” a nyafkaság, még az elkényeztetett fiúkra sem. A *nyafka* szót nyelvünk főként nőre vagy gyermekre használja, a példa szerzője emellett ügyelt arra, hogy ne *általában* a kislányokat marasztalja el. (12') nem lenne jó példa.

Az ÉrtSz. példái

ÉrtSz. az eredeti példák	a csere után keletkezett mondatok
(1) <i>Blúzt és nadrágot adott a k^{is}fiúra.</i>	(1') <i>Blúzt és nadrágot adott a kislányra.</i>
(2) <i>Az a buta k^{is}fiú elvette a labdát.</i>	(2') <i>Az a buta kislány elvette a labdát.</i>
(3) <i>Nyalókát vett a k^{is}fiú.</i>	(3') <i>Nyalókát vett a kislány.</i>
(4) <i>A k^{is}fiú a nadrágjába vizelt.</i>	(4') <i>A kislány a nadrágjába vizelt.</i>
(5) <i>A kislány nagy alvóbabát kapott születésnapjára.</i>	(5') <i>A k^{is}fiú nagy alvóbabát kapott születésnapjára.</i>
(6) <i>Attól a kislánytól vettem az ibolyát.</i>	(6') <i>Attól a k^{is}fiútól vettem az ibolyát.</i>
(7) <i>A kislány babával játszik.</i>	(7') <i>A k^{is}fiú babával játszik.</i>
(8) <i>A kislány babakocsit kért születésnapjára.</i>	(8') <i>A k^{is}fiú babakocsit kért születésnapjára.</i>
(9) <i>Balettiskolába járattja a kislányát.</i>	(9') <i>Balettiskolába járattja a k^{is}fiát.</i>
(10) <i>A kislány már az első napon behorpasztotta a baba fejét.</i>	(10') <i>A k^{is}fiú már az első napon behorpasztotta a baba fejét.</i>
(11) <i>Búcsúfia babát vett a kislánynak.</i>	(11') <i>Búcsúfia babát vett a k^{is}fiúnak.</i>
(12) <i>Elkényeztetett kislányokra jellemző a nyafkaság.</i>	(12') <i>Elkényeztetett k^{is}fiúkra jellemző a nyafkaság.</i>
(13) <i>Ezt a kislányt az a nyomorult rontotta meg!</i>	(13') <i>Ezt a k^{is}fiút az a nyomorult rontotta meg!</i>
(14) <i>Ezt a filmet a kislány is nyugodtan megnézheti.</i>	(14') <i>Ezt a filmet a k^{is}fiú is nyugodtan megnézheti.</i>
(15) <i>Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kislányt is.</i>	(15') <i>Az asszony falura utazott, férje utána vitte a k^{is}fiút is.</i>

Sztereotip elemet tartalmazó példából eltűnik a sztereotípiája:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa		(2') (6') (9')	(1') (4') (13')

(1) a kisfiúra adott „blúz” *szokatlansága* miatt jó. Itt ugyanis egy (korábban elterjedt) praktikus megoldásról van szó, amikor a gyerek szoknyáját vagy nadrágját rágombolták a blúznak nevezett felső ruhadarabra. (1') esetén kislányon a blúz (és már régóta a nadrág is) semmitmondóan természetes.

További öt mondat mutatja, *hogyan várunk el a szótártól apróbb-nagyobb sztereotípiákat*: A labdát az erőszakosabb gyerek veszi el, ő pedig inkább kisfiú, mint kislány, ezért (2') nem elég életszerű, de jó lett volna „az a buta kisgyerek”. – Kislány a magyar köznapi beszédben nem „vazel”. (4') rossz példa lenne (de érezhető a kellően nagy korpusz hiánya). – Ibolyát kislánytól vásárolunk, kisfiútól talán gyufát, tehát (6') sem szerencsés. – Balettiskolába (ami ugyanúgy nem azonos a balettintézetrel, mint a zeneiskola sem a konzervatóriummal) jellemzően kislányokat íratnak be a szülők, az ő esetükben fontosabbnak tartjuk a kecses mozgást. (9') jobb lenne valami indoklással, de ezzel túl hosszú példa keletkezne. – (13) egyértelmű, a megrontásról automatikusan kislányokra asszociálunk. (13') jelentése bizonytalan, belefér például a tolvajjá nevelés.

Sztereotípiától mentes példából sztereotip mondat lesz:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa		(10')	

(10) *kiváló példa*: a kislány és a baba képe a megszokotton belül marad, de a sztereotípiákkal ellentétben a kislány „fiúsan” viselkedik. (10') a *behorpaszt* szó jelentését tökéletesen illusztrálja, de főlegesen erősíti a rontópál kisfűk sztereotípiáját.

Sztereotípiától mentes példa a csere után sem sztereotip:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa	(14') (15')		
gyengébb példa		(3')	

A KDSz./ÉrtSz+ példái

KDSz./ÉrtSz+ az eredeti példák	a csere után keletkezett mondatok
(1) Az <u>anya</u> hátulról <u>át</u> nyalábolta a <u>kisfiút</u> , és levette az ablakpárkányról.	(1') Az <u>anya</u> hátulról <u>át</u> nyalábolta a <u>kislányt</u> , és levette az ablakpárkányról.
(2) A <u>kisfiú</u> <u>át</u> öleli a <u>nagyapa</u> derekát.	(2') A <u>kislány</u> <u>át</u> öleli a <u>nagyapa</u> derekát.
(3) Egy <u>buxsi</u> <u>kisfiún</u> akadt meg a <u>szeme</u> .	(3') Egy <u>buxsi</u> <u>kislányon</u> akadt meg a <u>szeme</u> .
(4) A <u>fiatalok</u> <u>nászából</u> egy <u>szép</u> <u>kisfiú</u> született.	(4') A <u>fiatalok</u> <u>nászából</u> egy <u>szép</u> <u>kislány</u> született.
(5) <u>Pistike</u> <u>szeret</u> <u>verekedni</u> a <u>szomszéd</u> <u>kisfiúkkal</u> .	(5') <u>Pistike</u> <u>szeret</u> <u>verekedni</u> a <u>szomszéd</u> <u>kislányokkal</u> .
(6) Ezt a <u>kisfiút</u> már <u>emberszámba</u> <u>veszik</u> .	(6') Ezt a <u>kislányt</u> már <u>emberszámba</u> <u>veszik</u> .
(7) A <u>kisfiút</u> kézen fogva <u>vezeti</u> .	(7') A <u>kislányt</u> kézen fogva <u>vezeti</u> .
(8) <u>Virgonc</u> <u>kisfiú</u> mászik át a <u>kerítésen</u> .	(8') <u>Virgonc</u> <u>kislány</u> mászik át a <u>kerítésen</u> .
(9) A <u>kisfiú</u> szívesen ül a <u>zsámolyon</u> .	(9') A <u>kislány</u> szívesen ül a <u>zsámolyon</u> .
(10) A <u>kisfiú</u> zsebében mindig van csúzli és <u>zsineg</u> .	(10') A <u>kislány</u> zsebében mindig van csúzli és <u>zsineg</u> .
(11) A <u>kislány</u> az óvodában <u>anyáskodik</u> a <u>kisebbségekkel</u> .	(11') A <u>kisfiú</u> az óvodában <u>anyáskodik</u> a <u>kisebbségekkel</u> .
(12) A <u>mostoha</u> mindig <u>aprehendál</u> <u>szegény</u> <u>kislányra</u> , bármit csinál is.	(12') A <u>mostoha</u> mindig <u>aprehendál</u> <u>szegény</u> <u>kisfiúra</u> , bármit csinál is.
(13) <u>Alig</u> merte megfogni a <u>törékeny</u> <u>kislány</u> <u>átlátszó</u> <u>fehér</u> <u>kezét</u> .	(13') <u>Alig</u> merte megfogni a <u>törékeny</u> <u>kisfiú</u> <u>átlátszó</u> <u>fehér</u> <u>kezét</u> .
(14) A <u>kertbe</u> érkezve a <u>kislány</u> a <u>kedves</u> <u>törökmogyorófájához</u> futott, és <u>átölelte</u> a <u>törzsét</u> .	(14') A <u>kertbe</u> érkezve a <u>kisfiú</u> a <u>kedves</u> <u>törökmogyorófájához</u> futott, és <u>átölelte</u> a <u>törzsét</u> .
(15) A <u>kislány</u> <u>hajas</u> <u>babával</u> játszik.	(15') A <u>kisfiú</u> <u>hajas</u> <u>babával</u> játszik.
(16) Ki az a <u>bandza</u> <u>kislány</u> ?	(16') Ki az a <u>bandza</u> <u>kisfiú</u> ?
(17) A <u>kislányt</u> <u>befektették</u> a <u>belső</u> <u>szobába</u> , hogy ne zavarja a <u>zaj</u> .	(17') A <u>kisfiút</u> <u>befektették</u> a <u>belső</u> <u>szobába</u> , hogy ne zavarja a <u>zaj</u> .
(18) <u>Bűbájosan</u> <u>mosolyog</u> a <u>kislány</u> .	(18') <u>Bűbájosan</u> <u>mosolyog</u> a <u>kisfiú</u> .
(19) <u>Kislány</u> <u>koromban</u> <u>nekem</u> is volt <u>naplóm</u> .	(19') <u>Kisfiú</u> <u>koromban</u> <u>nekem</u> is volt <u>naplóm</u> .
(20) <u>Gyerekkorában</u> <u>nyelves</u> <u>kislány</u> volt.	(20') <u>Gyerekkorában</u> <u>nyelves</u> <u>kisfiú</u> volt.
(21) A <u>kislány</u> <u>vidáman</u> csinálta <u>yégig</u> <u>édesanyjával</u> az <u>egész</u> <u>nagytakarítást</u> .	(21') A <u>kisfiú</u> <u>vidáman</u> csinálta <u>yégig</u> <u>édesanyjával</u> az <u>egész</u> <u>nagytakarítást</u> .
(22) Ez a <u>kislány</u> folyton <u>yiháncol</u> .	(22') Ez a <u>kisfiú</u> folyton <u>yiháncol</u> .
(23) A <u>kislány</u> a <u>gerletoll</u> <u>szürke</u> <u>zászlóját</u> <u>simogatta</u> .	(23') A <u>kisfiú</u> a <u>gerletoll</u> <u>szürke</u> <u>zászlóját</u> <u>simogatta</u> .

(14) és (15) egyszerű tényközlés, (14') és (15') szintén. (14') esetleg másféle filmeket juttat az eszünkbe. (3) és (3') esetében jobb lenne *kisgyerek*.

A KDSz./ÉrtSz+ példái

A sorszámokkal azonosított eredeti és átalakított példákat lásd balra a **115b** és **116b** oldalon.

Sztereotip példából eltűnik a sztereotípiá:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa	(8') (12')		(5') (10') (11') (15') (18') (20') (21') (22')

(5), (10), (11), (15) esetében a helyettesítés példának alkalmatlan mondatot eredményez: a kislányokkal verekedő Pistike (5'), a zsebében csúzlit őrizgető kislány (10'), az anyáskodó és a babával játszó kisfiú (11') és (15') túlságosan szokatlanok a *verekedés*, a *zsineg*, az *anyáskodás* és a *baba* jelentésének illusztrálására.

A *bűbajos mosoly* (18), a *nyelvelés* (20) és a *viháncolás* (22) szokása a kislányok (nők) számára van fenntartva.

(21) nagyon jól illusztrálja a **végig** igekötő 'időben valaminek a kezdetétől a végéig' jelentését, és igaz, hogy akárhogyan cserélgetjük a mondatban a kislányt, kisfiút, anyát és apát, minden más változat meglepő és kevésbé vagy kevésbé életszerű, ezért szótári példamondatnak nem javasolható. A gyerekklányt idejekorán a hagyományos háztartási szerepbe belenevelő (21) mégis *a kerülendő példamondat prototípusa*. Az adott jelentés illusztrálására számtalan más lehetőség kínálkozik, például: *Türelmesen hallgatták végig a dadogó tanú vallomását*.

(8) jó példa, de (8') még jobb lenne: kisfiúk gyakrabban másznak át kerítéseken, a kislányok közül inkább csak az igazán „virgonc” teremtések, és egyben megszűnne a mondat picit sztereotip mellékíze is. (12) szintén jó, a mostohák a mesékből tudhatóan a kislányokon szoktak zsarnokoskodni (kivétel talán Jancsi, Juliska mellett). (12') azért lenne még jobb, mert a kisfiú szerepeltetésével megszűnik a sztereotípiá anélkül, hogy az új mondat furcsa vagy zavaró lenne.

A KDSz./ÉrtSz+ példái

KDSz./ÉrtSz+ az eredeti példák	a csere után keletkezett mondatok
(1) Az anyja hátulról <u>át</u> nyalábolta a <u>kis</u> fiút, és levette az ablakpárkányról.	(1') Az anyja hátulról <u>át</u> nyalábolta a <u>kislány</u> nt, és levette az ablakpárkányról.
(2) A <u>kis</u> fiú <u>át</u> öleli a nagyapa derekát.	(2') A <u>kislány</u> <u>át</u> öleli a nagyapa derekát.
(3) Egy <u>b</u> uksi <u>kis</u> fiún akadt meg a <u>sz</u> eme.	(3') Egy <u>b</u> uksi <u>kislány</u> on akadt meg a <u>sz</u> eme.
(4) A fiatalok <u>n</u> ászából egy <u>sz</u> ép <u>kis</u> fiú született.	(4') A fiatalok <u>n</u> ászából egy <u>sz</u> ép <u>kislány</u> született.
(5) Pistike <u>szeret</u> <u>ve</u> rekedni a szomszéd <u>kis</u> fiúkkal.	(5') Pistike <u>szeret</u> <u>ve</u> rekedni a szomszéd <u>kislány</u> okkal.
(6) Ezt a <u>kis</u> fiút már emberszámba <u>ve</u> szik.	(6') Ezt a <u>kislány</u> nt már emberszámba <u>ve</u> szik.
(7) A <u>kis</u> fiút kézen fogva <u>ve</u> zeti.	(7') A <u>kislány</u> nt kézen fogva <u>ve</u> zeti.
(8) <u>V</u> irgonc <u>kis</u> fiú mászik át a kerítésen.	(8') <u>V</u> irgonc <u>kislány</u> mászik át a kerítésen.
(9) A <u>kis</u> fiú szívesen ül a <u>z</u> sámolyon.	(9') A <u>kislány</u> szívesen ül a <u>z</u> sámolyon.
(10) A <u>kis</u> fiú zsebében mindig van csúzli és <u>z</u> sineg.	(10') A <u>kislány</u> zsebében mindig van csúzli és <u>z</u> sineg.
(11) A <u>kislány</u> az óvodában <u>a</u> nyáskodik a kisebbekkel.	(11') A <u>kis</u> fiú az óvodában <u>a</u> nyáskodik a kisebbekkel.
(12) A mostoha mindig <u>a</u> prehendál szegény <u>kislány</u> ra, bármit csinál is.	(12') A mostoha mindig <u>a</u> prehendál szegény <u>kis</u> fiúra, bármit csinál is.
(13) Alig merte megfogni a <u>töré</u> keny <u>kislány</u> <u>át</u> latszó fehér kezét.	(13') Alig merte megfogni a <u>töré</u> keny <u>kis</u> fiú <u>át</u> latszó fehér kezét.
(14) A kertbe érkezve a <u>kislány</u> a <u>ked</u> ves <u>törö</u> kmogyorófájához futott, és <u>át</u> ölelte a törzsét.	(14') A kertbe érkezve a <u>kis</u> fiú a <u>ked</u> ves <u>törö</u> kmogyorófájához futott, és <u>át</u> ölelte a törzsét.
(15) A <u>kislány</u> hajas <u>h</u> abával játszik.	(15') A <u>kis</u> fiú hajas <u>h</u> abával játszik.
(16) Ki az a <u>h</u> andza <u>kislány</u> ?	(16') Ki az a <u>h</u> andza <u>kis</u> fiú?
(17) A <u>kislány</u> nt <u>b</u> efektették a belső szobába, hogy ne zavarja a zaj.	(17') A <u>kis</u> fiút <u>b</u> efektették a belső szobába, hogy ne zavarja a zaj.
(18) <u>B</u> űbájosan mosolyog a <u>kislány</u> .	(18') <u>B</u> űbájosan mosolyog a <u>kis</u> fiú.
(19) <u>Kislány</u> koromban nekem is volt <u>n</u> aplóm.	(19') <u>Kis</u> fiú koromban nekem is volt <u>n</u> aplóm.
(20) Gyerekkorában <u>n</u> yelves <u>kislány</u> volt.	(20') Gyerekkorában <u>n</u> yelves <u>kis</u> fiú volt.
(21) A <u>kislány</u> vidáman csinálta <u>y</u> égig <u>é</u> desanyjával az egész nagytakarítást.	(21') A <u>kis</u> fiú vidáman csinálta <u>y</u> égig <u>é</u> desanyjával az egész nagytakarítást.
(22) Ez a <u>kislány</u> folyton <u>y</u> iháncol.	(22') Ez a <u>kis</u> fiú folyton <u>y</u> iháncol.
(23) A <u>kislány</u> a gerletoll szürke <u>z</u> ászlóját simogatta.	(23') A <u>kis</u> fiú a gerletoll szürke <u>z</u> ászlóját simogatta.

Sztereotip elemet tartalmazó példából eltűnik a sztereotípi:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb Példa	példának alkalmatlan
jó példa	(1') (23')		(6') (13') (19')

Emberszámba venni ‘felnőttnek tekinteni’ értelemben csak fiút lehet, (6') ezért nem lenne jó példa. – (13') teljesen abszurd leírás, nagy fantáziával egy beteg kisgyerek és egy gyámoltalan kezdő orvos párosításával képzelhető el. – (19') két okból nem lenne szerencsés: egyrészt abban az életkorban, amikor a kislányok naplót írnak, a fiúkra ez nem jellemző; másrészt a *kisfiú koromban* kifejezést sokkal ritkábban használjuk. (MNSz: *kislány koromban, korában ...* stb. 49 találat, a *kisfiú korában* 20 találat. 2012 októberi adatok.)

Árnyalatnyi különbség (1) és (1') között, hogy egy kisfiú nagyobb valószínűséggel mászik fel az ablakpárkányra, mint egy kislány. (23) ábrándos-poetikus hangulatához viszont kislányt könnyebb társítani, de (23') is jó.

Sztereotípiától mentes példa a csere után sem sztereotip:

<i>a csere után az eredeti mondat</i>	jó példa	gyengébb példa	példának alkalmatlan
jó példa	(2') (3') (4') (7') (9') (14')		
gyengébb példa		(16') (17')	

(4) esetében a kisfiú helyett *csakis* kislány (4') lehetséges. A további (2), (3), (7), (9), (14), (16) és (17) mondatokban és párjaikban a kisfiú, illetve kislány egyenértékű (és más szereplők is megfelelnek). (16), (17) és párjaik a többi mondatnál kevesebbet adnak az illusztrálandó szavak (*bandzsa* és *befektet*) jelentéséhez; (16) és (16') szigorúbban véve alkalmatlannak is tekinthetők.

4.7.4. Következtetések

- A példák és a cserével létrehozott mondatok fenti szétválogatása igazolja, hogy *a sztereotipikusság erősen összefügg a mondatok szereplőinek nemével*. Ennél azonban többről van szó.
- Erős összefüggés mutatkozik a sztereotip példa és a „lexikográfiai szempontból jó” példa között: *a sztereotípiák megszüntetése többnyire szótári példának alkalmatlan mondatokat eredményezett: a sztereotípiát alapvetően befolyásoló tényezők, a szereplők nemének a változtatása rontotta a mondatok példa-értékét.*¹¹⁰
A sztereotípiától mentes példák „lexikográfiai jósága” a csere után egyszer változott: akkor a sztereotippá vált példa gyengébb lett.
- A sztereotip példák kiküszöbölését nem lehet a kézenfekvőnek tűnő módszerrel megoldani. Mivel az a célunk, hogy a szótárak minél kevesebb sztereotip példát tartalmazzanak, mielőbb meg kell szüntetni az értékelés kettősségét: a fentiek ugyanis azt mutatják, hogy *a kétféle mérce alapján véve elfogadja a sztereotípiákat*.
- Ezek az elemzések megerősítik a 4.4.7. pont következtetéseit.
A lexikográfia és a gender-kutatás mielőbbi közös feladata (a különféle sztereotípiák kimutatása mellett, sőt inkább helyett) *a gyakorlatban hasznosítható szempontok keresése a szótári példamondatok értékelésének megkönnyítésére.*¹¹¹

¹¹⁰ Ilyen kevés adattal nem lehet statisztikusan érvényes megállapításokat tenni, de felesleges nagy számú példát gyűjteni, az összefüggések az eddigiek alapján kézenfekvőek.

¹¹¹ Mivel a példák hibáit rendszerint megérezzük, a feladat nem reménytelen.

4.8. A KDSz. és az ÉrtSz+ különbségeiről

Az itt következő példákról nagyrészt szó volt már az elemzésben, de érdemes visszatérni a keletkezésükre. A kritikus hangot az indokolja, hogy az ÉrtSz+ diákszótár, a legfiatalabb a szótárak körül, és munkatársi gárdájában igen nagy a nők aránya. A férfiak és nők megjelenítése szempontjából a szótár elmaradt a várakozástól.

A KDSz. példáinak kiegészítései

Egyes megoldások helyett könnyen lehetett volna jobbat találni.

- *Általános orvos.* → *Általános orvos az anyja, nem specialista.* A „leminősítő” változtatás eleve vitatható, ráadásul nőről szóló mondatba került. Jobb lenne: *Általános orvos, most készül szakvizsgára.*
- *Büszke a fiára, a barátjára.* → *Büszke orvos fiára.* Lányára is büszke lehet a szülő.
- *Vonzó példa.* → *Vonzó példa állt előttük, az apjuk is sikeres volt ebben a szakmában.* Az anya is lehet vonzó példa. Ha valaki a nőkre kevésbé jellemzőnek érezné, hogy „szakmájuk” van: *Vonzó példa állt előttük, az anyjuk is nyert ugyanezen a versenyen.*
- *Bánk bán szerepében X.Y. mint vendég.* → *Bánk bán szerepében X.Y. mint vendég lépett fel.* Semmibe nem került volna átírni a példát Melindára.
- *A nők nálunk már egyenjogúak a férfiakkal.* → *A nők egyesek szerint még mindig nem egyenjogúak a férfiakkal.* Az érthető okokból módosítani kívánt hivatalos állításból cinikus-ironikus mondat lett. Lehetne kérdezni: *Szerinted mikor lesznek a nők igazán egyenjogúak a férfiakkal?*
- *Inget vasal.* → *Inget vasal a férjének.* A szerencsésen homályba burkolózó ágens helyett kár volt hagyományos női szerepet súlykoló példát alkotni.
- *Vonzó nő.* → *Vonzó nő volt a reklámban, hiányos öltözetben.* Az illusztrálandó ‘kíváncos’ jelentés miatt nehéz elkerülni a szexista felhangot, de lehet csavarni a példán: *Megint vonzó bikinis nővel reklámoznak egy terepjárót.*
- *Bugyuta kisfiú, öregasszony.* → *Az a bugyuta öregasszony mindent összezavart. Gyakran kikéri a véleményét.* → *Gyakran kikéri a véleményét, hiszen bölcs öregember.* A párba állított kiegészítések önmagukért beszélnek.

Az ÉrtSz+ öreg férfiról is hoz negatív értékítéletet saját példával: *Jól kioktattad azt az agyalágyult vénembert!* Dákszótárakban az idősekről ilyen példák végképp elfogadhatatlanok.

- *Eszméletét veszve karjaimba ájult.* → *A karjaiba ájult egy nő a villamoson.* Ha ‘vki vkinek a karjaiba ájul’, akkor kétségtelenül nőre szoktunk gondolni, éppen a bennünk élő sztereotípiák miatt (akkor is a sztereotípiák miatt, ha a mentőszolgálatnál az ájulós esetek nemek szerinti megoszlása talán valóban a nők többségét mutatja). A KDsz. mondata szólhat gyereks csoportot kísérő pedagógus szájából (bár hangneme kétségtelenül emelkedettebb a köznapinál). Az ÉrtSz+ *porosan sematikus* mondata megint a háború előtti magyar filmeket idézi. Jobb lenne: *Elvesztette az eszméletét, de szerencsére a karomba ájult.*

Az ÉrtSz+ saját példái

Szép számmal akadnak olyan mondatok, amelyeket kevés munkával át lehetett volna hangszerelni.

- *Edmund Hillary fia apja nyomdokába lépett, amikor elhatározta, hogy ő is meghódítja a Mount Everestet. Józsi választás előtt áll, döntenie kell, hogy melyik egyetemet válassza. A fia a szeme világa, az élete értelme.* Ezek a példák szólhatnának a Hillaryk helyett a Curie-kről, Józsi helyett Erzsiről, az élet értelme pedig lehetne Gabi vagy Viki.
- *Zsuzsa beosztása erre a munkára nem valami szerencsés.* Miért éppen egy nő nem felel meg a munkára, amikor az okokról mit sem tudunk? Sokkal jobb: *Egy/Ilyen tapasztalatlan kezdő ...*
- *Azért beszél velem ilyen yakmerően, mert nincs itthon a férjem, hogy megvédjen. A kislány vidáman csinálta végig édesanyjával az egész nagytakarítást.* Ezek a fentebb tárgyalt, végletesen sztereotip mondatok meglepő módon az ÉrtSz+ sajátjai.
- *Ne zaklasson, kérem, már férjnél vagyok!* Ha nem lenne férj, lenne esélye a zaklatónak? Az illusztrálandó jelentés ‘a nő molesztálása’. Minimális változtatással máris jobb: *Ne zaklasson már, szeretem a férjem!*

4.9. Tulajdonnévvel azonosított híres emberek és közemberek a szótári példákban

A fejezetet befejező adatok látványosan tanúsítják, hogy a szótárak milyen képet adnak a két nemről. Ezek az összeállítások *az összes szerkesztői példából* készültek (tehát nemcsak a mondatokból). A KDSz. és az ÉrtSz+ adatai külön táblákba kerültek.

A balszélső oszlop a szerepeltetés gyakoriságának értékeit mutatja (csökkenő sorrendben): a megnevezett személyek ennyiszor fordulnak elő a példaanyagban. Tehát *Mátyás király* és *Rákóczi Ferenc* 8-8 alkalommal, ami összesen $2 \times 8 = 16$ említést jelent a férfiak oldalán, *Beatrix*, *Brunswick Teréz* és *Lorántffy Zsuzsánna* 1-1 alkalommal, ami $3 \times 1 = 3$ említést jelent a nők oldalán. A jobboldalt látható összesítéseket a táblák utolsó sorában az ún. végösszesenek (az összesítések összegei) követik.

Egy-egy soron belül elől állnak a magyarok, utánuk a külföldiek, de nem végletes szigorúsággal csoportosítva, éppen *Beatrix* hovatartozása vitatható.

A valós és fiktív személyek megkülönböztetése is nagyvonalú (az utóbbiak szinte kizárólag irodalmi művek alakjai), így *Szűz Mária* is vitatható döntéssel került a fiktív kategóriába.

Híres emberek: ÉrtSz.

A személy említéseinek száma	Férfiak, valós személyek	Σ
25	Petőfi	25
15	Arany	15
8	Mátyás király, Rákóczi Ferenc	16
7	Ady, Kossuth, Liszt, Széchenyi István, Vörösmarty Beethoven, Napóleon	49
5	Bartók, Bem, Csokonai, Mikszáth, Munkácsy	25
4	II. József, Bánk bán, Dózsa György, Hunyadi János, (Szent) István, Jókai	24
3	IV. Béla, Balassi, Bessenyei (György), Eötvös József, Tompa Mihály, Zrínyi Miklós [a költő] Lenin, Nagy Sándor	24
2	Anonymus, Bethlen Gábor, Erkel, Gárdonyi Géza, Gyöngyösi István, Kazinczy, Kemény Zsigmond, Kisfaludy Károly, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos [király], Péter király [Szent István utóda] Bach, Chopin, Haydn, Marx, Morus Tamás, Mozart, Nicot [vö. nikotin], Péter apostol, Wagner	40
1	II. Endre, II. Lajos, II. Ulászló, III. Béla, IV. Károly, Attila, Báthori István, Béla király névtelen jegyzője, Bocskai István, a két Bólyai, (Vak) Bottyán, Csepreghy Ferenc, Deák Ferenc, Döbrentei Gábor, Dugonics (András), Esze Tamás, Gyulai (Pál), Juhász Gyula, Kant, Karinthy (Frigyes), Katona (József), Kemény János, Kinizsi, Kodály, Kosztolányi, Kölcsey Ferenc, Kölcsey Kálmán, Krúdy, Mikes (Kelemen), Móra Ferenc, Munkácsi Bernát, Ocskay (brigadéros), Ódry Árpád, Pázmány (Péter), Perényi Péter, Péter király, Rózsa Sándor, Sylvester János, Szigeti József, Szigligeti (Ede), Szinyei Merse (Pál), Szondi (György), Táncsics, Tass vezér, Thökölyek, Tóth Ede [népszínművek szerzője], Vajda (János), Weiner Leó, Xántus János, Zsigmond király IV. Henrik, IV. Szilveszter, VIII. Henrik, VIII. Pius, Anakreon, Berlichingeni Götz, Bonaparte Lajos, Brahms, Briggs, Byron, Campanella, Caraffa, Descartes, Eckermann, Erasmus, Fourier, Freud, Frigyes Vilmos, Goethe, Grieg, Hannibál, Hitler, Horatius, Jakab apostol, Alamizsnás szent János, János apostol, Julius Caesar, Linné, Mendelssohn, Molière, Morgan [bankár], Nagy Frigyes, Nagy Gergely [pápa], Nagy Péter [cár], Néró, Nietzsche, Owens [távolugró], Pál apostol, Periklész, Platón, Picasso, Pythagoras, Raffaello, Rodin, Rotschild, Schiller, Schubert, Schumann, Shakespeare, Szókratész, Turgenyev, Villon, Wilde (Oscar), Wundt	104
	Férfiak, fiktív személyek	
1	a vén Bence, Kőműves Kelemen, Kukorica Jancsi, Lúdas Matyi, Tiborc, Viola [A falu jegyzője] Bazarov, Cherubin, Hamlet, Odüsszeusz	10
	Férfiak	332
	Nők, valós személyek	
2	(Árpádházi) Margit	2
1	Beatrix, Brunswick Terézia, Lorántffy Zsuzsánna	3
	Nők, fiktív személyek	
1	Kőműves Kelemenné, (Szűz) Mária	2
	Nők	7

Híres emberek: *KDSz.*

A személy említéseinek száma	Férfiak, valós személyek	Σ
4	Napóleon	4
3	Arany János, Petőfi	6
2	Bánk bán, Deák Ferenc, Kodály Zoltán, Mátyás király, Mikes Kelemen	10
1	II. Géza, Anonymus, Babits Mihály, Barcsay Jenő, Bartók Béla, Bem apó, Fischer Iván, Gábor Áron, Herczeg Ferenc, Hess András, Horthy Miklós, Victor Hugo, Hunt (a Hont-Pázmány nemzetség ősapja), Hunyadi János, Hunyadi László, Jókai, Kosztolányi Dezső, Krúdy, Madách, Móra Ferenc, Móra Ferkó, Nóti Károly, Ocskay brigadéros, Rózsa Sándor, Savanyú Jóska [zsivány], Széchenyi (István), Tóth Átpád, Vak Illés [zsivány], Zichy Mihály, Zrínyi Miklós I. Péter cár, Boccaccio, Bohr [vö. atommodell], Chopin, Dávid király, Leif Eriksson, Galilei, Goethe, Grieg, Ibsen, Jézus, Szent Márk, Máté (evangéliuma), Mozart, Péter apostol, Ravel, Rembrandt, Szvjatoszlav Richter, Rousseau, Rubens, Toricelli, Velazquez	52
	Férfiak, fiktív személyek	
3	Toldi Miklós	3
2	Hamlet, Kukorica Jancsi, Noé	6
1	Bornemissza Gergely, Botond, Edwárd király, Ferhád aga [Jókai: Erdély aranykora], Geréb (az áruló), Hegedüs (az áruló hadnagy), a bűbájos Küsmödi, Petur bán, Romulus és Remus, Török Bálint, Vitéz László, Winettou, Zeusz	14
	Férfiak	95
	Nők, valós személyek	
2	(Árpádházi, Boldog) Szent Margit	2
	Nők, fiktív személyek	
1	Kund Abigél	1
	Nők	3

Híres emberek: ÉrtSz+

A személy említéseinek száma	Férfiak, valós személyek	Σ
5	Napóleon	5
3	Arany János, Kodály Zoltán, Mátyás király, Petőfi	12
2	Bánk bán, Bartók Béla, Deák Ferenc, Jókai, Kosztolányi Dezső, Mikes Kelemen, Tóth Árpád	14
1	II. Géza, Anonymus, Babits Mihály, Barcsay Jenő, Bem apó, Gaál József, Gábor Áron, Görgey, Gvadányi József, Herczeg Ferenc, Hess András, Horthy Miklós, Victor Hugo, Hunt (a Hont-Pázmány nemzetség ősapja), Hunyadi János, Hunyadi László, Illés György, Jedlik Ányos, József Áron, József Attila, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kossuth, Krúdy, Madách, Móra Ferenc, Móra Ferkó, Móróc Zsigmond, Nóti Károly, Ocskay brigadéros, Rózsa Sándor, Savanyú Jóska [zsivány], Széchenyi (István), Vak Illés [zsivány], Vásáry Tamás, Zichy Mihály, Zrínyi Miklós I. Péter cár, II. Konsztantinosz, Aesopus, Boccaccio, Bohr [vö. atommodell], Boldog Miklós, Brahms, Buddha, Chopin, Dávid király, Leif Eriksson, Faraday, Galilei, Goethe, Grieg, Hannibál, Haydn, Edmund Hillary, Ibsen, Jellasics, Jézus, Szent Márk, Máté (evangéliuma), Yehudi Menuhin, Molière, Mozart, Néró, Péter apostol, Pheidiasz, Ravel, Rembrandt, Szvjatoszlav Richter, Rousseau, Rubens, Toricelli, Velazquez, Wagner	74
	Férfiak, fiktív személyek	
3	Kukorica Jancsi, Toldi Miklós	6
2	Hamlet, Noé, Zeus	6
1	Aladdin, Bornemissza Gergely, Botond, Drakula, Edwárd király, Ferhád aga [Jókai: Erdély aranykora], Geréb (az áruló), Hegedűs (az áruló hadnagy), János vitéz, Kárpáthy János, a bűbájos Küsmödi, Petur bán, Romulus és Remus, Török Bálint, Vitéz László, Winettou	17
	Férfiak	134
	Nők, valós személyek	
2	(Árpádházi, Boldog) Szent Margit	2
	Nők, fiktív személyek	
1	Csipkerózsika, Kalüpszó nimfa, Kleopátra, Kund Abigél	4
	Nők	6

Közemberek: ÉrtSz.

A személy említéseinek száma	Férfiak	Σ
13	Pista	13
4	Jancsi	4
2	János, Jóska, Pál, Pali; Nagy János	10
1	Bandi, Feri, Géza, István, Karcsi, László, Péter, Pistike; Józsi bá, Pista bá, Feri bácsi, János bácsi, Józsi bácsi, Sándor bácsi; Pécsi bácsi; Kiss János, Kovács János, Fehér József, Fellegi József, Nagy Mihály, Szabó István, Szabó János, Tokaji József	23
	Férfiak	50
	Nők	
1	Erzsi, Julcsa, Julis, Kati, Kató, Margit; Jutka asszony, Kata asszony, Sára asszony; Balogné asszony, Kissné asszony; Kovács Jánosné; Erzsi néne, Kati néni, Mari néni; Balogh néni, Horáth néni; Margit nagysád	18
	Nők	18

Közemberek: KDSz.

A személy említéseinek száma	Férfiak	Σ
3	Jancsi	3
1	József, Ödön, Péterke, Peti, Petike, Pistike; Sándor; Józsi bátyám, Miklós bátyám; Ferenc atya; Péterék	11
	Férfiak	14
	Nők	
1	Anna, Cilike, Eszter, Júlia, Kati, Zsófi; Ágnes asszony, Szabóné asszony, Szabó Györgyné asszony; Kati néni, Mari néni	11
	Nők	11

Közemberek: ÉrtSz+

A személy említéseinek száma	Férfiak	Σ
3	Jancsi	3
2	Peti	2
1	Béla, István, Jóska, József, Józsi, Laci, Mihály, Péter, Péterke, Petike, Pista, Pistike, Sándor; Józsi bátyám, Miklós bátyám; Kovács Ödön, Kovács Péter; Ferenc atya	18
	Férfiak	24
	Nők	
2	Eszter, Kati	4
1	Anna, Cilike, Júlia, Zsófi, Zsuzsa; Ágnes asszony, Szabóné asszony, Szabó Györgyné asszony; Kati néni, Mari néni, Bözsi néném; Márta nővér, Teréz anya; a Kalicki nővérek; Zsuzsáék	15
	Nők	19

5. A férfiak és a nők a szótári illusztrációkon

5.1. Az illusztrációk elemzésének célja

Mint a 2.8. pontban olvasható, különféle tankönyvek elemzései egybehangzóan azt találták, hogy az illusztrációkon túlsúlyban vannak a férfiak, és erre az eredményre jutott az olasz iskolai szótárakat vizsgáló ausztráliai PhD értekezés is (lásd a 2.7.5. pontban).

A jelen dolgozatban elemzett szótárak közül három, keletkezésük időrendjében az ÉKsz., a KDsz. és az ÉrtSz+ tartalmaz illusztrációkat. Mivel ezekben az értelmező szótárakban az illusztrációk nagy részén semmiféle emberábrázolás nincs, a férfiak túlsúlya első lapozgatásra kevésbé feltűnő, de kicsit odafigyelve nyilvánvalóvá válik. A korábbi munkák eredményeire való tekintettel az elemzés feladatának nem az aránytalanság számszerűsítését tekintetem (bár természetesen születtek ilyen részeredmények), hanem *okokat* igyekeztem feltárni. Miért tűnnek el a nők? Milyen *objektív* alapja lehet a férfitöbbségnek (hiszen egyetlen szótárszerkesztő kollektíváról sem tételezhető fel, hogy *tudatosan* törekszik a nők láthatatlanná tételére)?

Változásra akkor van esély, ha az okoknak legalább egy részét sikerül azonosítani.

5.2. Előjáró kérdések

A szótárkutatás kevés figyelmet szentel az illusztrációknak. Több neves kézikönyv (Béjoint 2000, Hartmann 2001, Jackson 2002, Atkins – Rundell 2008) egyáltalán nem foglalkozik a témával, az orosz nyelven első tankönyv (Dubicsinszkij 1998) sem említi meg. Landau (1989) után Hupka (1991), Svensén (1993, 2009) és Stein (2002) járultak hozzá lényeges információkkal a szótári illusztrációk kérdéseihez.¹¹²

Az évszámok alapján megállapítható, hogy az ÉKsz. és a KDsz. feltétlenül (és kísérleti jellegét figyelembe véve voltaképpen az ÉrtSz+ is) megfelel a maga korában érvényes elvárásoknak.

¹¹² Hupkának a *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK)* 5.1 kötetében megjelent tanulmányára támaszkodom. A *HSK* szerkesztői (általános gyakorlatukat követve) Hupkát mint a téma tekintélyes szakemberét korábbi munkái nyomán kérték fel az áttekintés elkészítésére. – A Stein kötetében megjelent tanulmányok az *International Journal of Lexicography* korábbi évfolyamaiban megjelent írásokat tartalmazzák.

Mivel a hazai szótárkutatás is megfeledezni látszik az illusztrációkról, a három szótár illusztrációs gyakorlatának (szükségszerű) bemutatását érdemes tágabb kontextusba helyezni (amit az elemzés tárgya szigorúan véve nem indokolna).

5.2.1. A három szótár általános jellemzése: mi az illusztrációk tárgya?

ÉKsz.

Az Előszó szerint „[a]z értelmezéseket mintegy 850 vonalas rajz igyekszik szemléletesebbé tenni. Noha [ezek] – már csak viszonylag kis számuk és egyéb, külső körülmények miatt is – némi esetlegességet és aránytalanságot árulnak el a szemléltethető szavak kiválogatásában, mégis reméljük, hogy hasznos kiegészítői lesznek szótárunknak” (p. VI).¹¹³ „A rajzokkal való szemléltetésnek és a belső képszerkesztésnek az elveit és utasításait Országh László dolgozta ki. A rajzokat az Akadémiai Kiadó grafikusai készítették Wacha Imre irányításával és ellenőrzésével” (p. VIII). A grafikusok neve homályban marad, a címnegyeden sincsenek feltüntetve.

A szótárhasználati tájékoztató meg sem említi az illusztrációkat.

Ténylegesen 861 szócikkhez tartozik illusztráció; egyes illusztrációk több rajzból állnak.

Wacha Imre 2010. decemberi szóbeli tájékoztatása szerint nem maradtak fenn az illusztrációkkal kapcsolatos belső munkadokumentumok, és publikáció sem született a szótárnak erről az aspektusáról.

Az Előszó nagyon szerényen fogalmaz. Az „illusztrálandó vagy nem illusztrálandó” döntéseket meglehetősen *következetesség* jellemzi: az ÉKsz. arra törekszik, hogy *egyes területeket minél teljesebben illusztráljon* azon az áron is, hogy *más területek többnyire vagy teljesen kimaradnak* az ábrázolásból. Ez akkor is dicséretes, ha nehéz megtalálni az elveket, amelyek az illusztrálandó dolgok osztályainak a kiválasztását vezérelték. A szótár

- ritkán ábrázol a nem–faj hierarchiában viszonylag magasan álló dolgokat, például nincs *kutya*, bár van *hal*: a mi kultúránkban nehéz prototipikus kutyát rajzolni, prototipikus halat viszonylag könnyű;

¹¹³ A szótár kapitális római számokat használ.

- kerüli a mozgások illusztrálását, a kiválasztott körben (fiúgyerekek játéakai) azonban igyekszik sokfélét nyújtani (a mozgást egy-egy kiragadott mozdulat képe idézi föl);
- törekszik az *önmagukban, környezet nélkül* is jól ábrázolható dolgok, például állatok és növények bemutatására;
- mérsékelt és következetes az artefaktumok (mesterségesen létrehozott tárgyak) *használatban való bemutatása* terén: az erre kiválasztott osztályok legtöbb elemét, például a hangszereket kevés kivétellel a használatot felidéző képen látjuk.¹¹⁴

KDsz.

Ez a szótár az olvasót köszöntő bevezetőben leírja a legfontosabb tudnivalókat: „határozottan megkülönbözteti a *Képes diákszótárt* bármely más magyar egynyelvű szótártól az a – címében is jelzett – körülmény, hogy *képes*, tehát hogy ebben a könyvben a szöveges résszel legalábbis egyenrangú fontossága van annak a 80 képtáblának, amelyeken *Balogh Jenő* ny. főiskolai tanár mutatja be az olvasónak, illetve ez esetben inkább nézőnek az »orbis pictus«, a látható és lefesthető világ megannyi részletét és összefüggését. Szótárunkban szöveg és kép kiegészítő viszonyban vannak

¹¹⁴ Példák az ÉKsz. illusztrálási preferenciáira:

Az *eszközök* között feltűnik a 11(!) különböző óra.

A *ruházat* csoportban 12 fejen hordott darab és 12 különböző lábbeli szerepel. A szoros értelemben vett ruházaton belül megtalálható például a *bekecs*, *bunda*, *guba*, *ködmön*, *suba* és *szűr*, amelyeknek a különbsége ma még kevésbé közismert, mint ötven évvel ezelőtt.

A *járművek* között 23(!) vízi jármű képe vélhetően azért került a szótárba, mert a magyar közönség kevésbé ismerheti őket, akárcsak a havon mozgó *bob*, *szán*, *szánkó* és *tobogán* különbségét.

A 16 kifejezetten lövontatású különböző jármű képe az idők múlásával egyre nagyobb érték, a magyar falusi élet bemutatását is célozták. (Ide sorolható az illusztráción lóval húzott *halottaskocsi* is.) Az *eszközök-szerszámok* között 10 kapcsolatos állatokkal, különösen a lótarással például a *béklyó*, *hám*, *kötőfék*.

A bútorkategóriájában 15(!) különböző fekvésre alkalmas darab szerepel, megtudjuk a különbséget a *heverő* és a *szalon*, a *kanapé*, *ottomán*, *pamlag* és *rekamié* stb. között. Kifejezetten ülésre szolgál 13 bemutatott eszköz, köztük például a *fejőszék* és a *gyalogszék*.

A különböző csoportokból összegyűlnek a hungarikumok. A már említetteken kívül illusztrácót kapott a *díszmagyar*, a *népviselő* néhány hazai térségből, a *csikós* és az öhözzé tartozó *ostor*, a *gemeskút* stb.; sok a lovakkal kapcsolatos képi információ.

A *műszaki-technikai berendezések* és az *építészet* kicsit túlreprezentált kategóriáknak tűnnek, bár az utóbbi a *művészetek*hez sorolható vizuális információkat is nyújt. A *robbanómotor* működése viszont inkább lexikonba vagy enciklopédiába illik, de ne felejtsük el, hogy a gépkocsihasználat a társadalom szélesebb köreiben a szótár megjelenése idején kezdett elterjedni.

Az *emberi testrészek* 13 illusztrációja közül szinte mindegyik sok-sok részletet mutat meg és nevez meg, tehát ezt a területet is lefedi a szótár.

Jellemzően *hiányoznak a színterek*, nincs utcakép, nincs kép a tanteremről, moziról, színházról, pályaudvarról stb.

egymással: az illusztráció helyét a szócikk mellé, a margóra tett szám jelzi. A szavak egy részét (pl. az elvont főneveket, igéket, határozószókat) nemigen lehetett képpel szemléltetni. Más, sokszor nem is egy szóval, hanem hosszabb kifejezéssel jelölt fogalmakról viszont a kép tud jobban számot adni; ilyenkor előfordul, hogy az illusztráció veszi át a szó(cikk) szerepét. Ha tehát nem minden szócikk van illusztrálva, illetőleg nem minden illusztrált fogalomnak van külön szócikke, azt ne következtetlenségnek tekintse az olvasó, hanem a kétféle jelrendszer eltérő voltából fakadó sajátosságnak” (p. 6).

A szótárhasználati útmutató már nem tesz említést az illusztrációkról.

A 80 képtáblán csaknem 3150 szó, illetve kifejezés jelöli a világ ábrázolt dolgait; a hagyományos szöveges szótári részben 1356 szócikk mellett van utalás egy vagy több illusztrációra.

A 10×8 tábla elsősorban színtereket mutat. Fő témái:¹¹⁵ tájak és élőlények; az emberi test; öltözködés; az energia; utak, hidak, épületek; a falu; a város; a lakás; az iskola; könyvtár, múzeum, színház, cirkusz; posta; hivatal; kórház; templom; nyomda,

¹¹⁵ Részletesebben és a szótár sorrendjét követve:

Az első táblák bemutatják a magashegység, a középhegység, az alföld és a karsztvidék felszíni formáit, a föld alatti cseppkőbarlangokat, a kőzeteket és drágaköveket, a felszíni és föld alatti vizeket, mindezek élővilágával együtt. Ezután kerül sor a sarkvidékek, a szavanna, a különböző földrészek sivatagai, a trópusi erdők és mindezek élőlényeinek bemutatására. A sort az állatkert zárja.

Az emberi test részeinek, az ember vázrendszerének és belső szerveinek képeit az öltözködés és a *divat* világának ábrázolása követi, ezt a blokkot a varrás és a kézimunkázás képei fejezik be.

A műszaki-technikai blokk az energiahordozókkal és az energia kinyerésére szolgáló létesítményekkel és eszközökkel kezdődik (amibe belefér például még a bányászok munkaruhája és díszegyenruhája is). Logikusan következik az energia felhasználása az épületek energiaellátására, a felhasználást mérő eszközökig. Az út- és hídépítésen belül hangsúlyt kapnak a legkülönbélebb hidak. Az épületek és az épületek tipikus fő részei után a kőműveszerekezetek és ácsszerkezetek láthatók, végül jönnek a mindezeket létrehozó szakemberek és munkaeszközeik: a tervezőiroda dolgozói, a műhelyek világa, egészen a tapétázásig és a kárpitosmunkáig. A lakás és a lakberendezés képei itt jöhetnek, de a táblák vége felé kerültek

A következő két blokk a falut és a várost illusztrálja: a falu melletti legelőt, a szántóföldet, a parasztházat és udvarát, a veteményeskertet, a gyümölcsöst, a szőlőhegyet, és nem marad el a ló és a kocsis gondos bemutatása. A város ábrázolását az utcakép, a park, a játszótér és a strand mellett a legkülönbélebb üzletek képei adják (a patikától a vas- és edénybolton át a cukrászdáig és a virágárusig), és itt találjuk az üzletek kínálatának legjellemzőbb darabjait is.

Voltaképpen a településekhez tartozik a továbbiakban az iskola, a könyvtár, a szórakozást szolgáló színház, mozi és cirkusz, a hivatal, a kórház, a templom, illetve a rendőrség és a tűzoltóság is. A hadsereg, a határőrség és a vámőrség mellett külön oldalt kaptak a várak érdekességei.

Az utolsó blokkokba kerültek még az informatika-elektronika témakörből a számítógépen kívül az írott sajtó, a rádió és a televízió világa, a háztartási szórakoztató elektronika; a szabadidős foglalkozások tág köre a vidámparktól a sakkon és a fényképezésen át a számháborúig; a sportok; a zene; a kerti virágok.

rádió, televízió; elektronika, számítógép; a fegyveres testületek; szabadidős foglalkozások; sport; zene.

Ebből a szerkezetből adódóan ez a szótár különösen *következetes* az ÉKsz.-nél említett értelemben: a kiválasztott területekről a lehetőségek engedte maximumot mutatja meg, más területek eleve elmaradnak. Sherwood (1993: 107) egyes képek kis mérete ellenére nagy előrelépésnek tekinti az illusztrációkat az ÉKsz. alkalmi vonalas rajzaihoz képest (a rövidre fogott ismertetésbe nem fért bele annak taglalása, hogy az ÉKsz. rajzai miért és mennyire „alkalmiak”).

A sportok meglepően széles körű bemutatása ebben a szótárban is egy-egy jellegzetes mozzanat képével történik.

ÉrtSz+

Önmagáról szólva az ÉrtSz+ a legszűkszavúbb. Az előszó felsorolja, hogy a „klasszikus értelmező szótári funkciókon kívül” mennyi hasznos információval szolgálnak a szócikkek, mindennek a legvégén jegyzi meg, hogy a szótár „illusztrációkkal is szemléltet” (p. VII).¹¹⁶ A szótárhasználati útmutatóban egyetlen releváns adatot találunk, miszerint „[a]z ábrák, illusztrációk száma: 535” (p. XXIII). Az illusztrátorok, grafikusok kilétéről semmit nem tudunk meg.

Az illusztrációk egy-egy szócikkhez tartoznak, tényleges számuk (mint a 2.6.5. pont már említette) sokkal nagyobb a szótár által közölt adatnál: 535 helyett több mint 730 szócikkhez tartozik illusztráció; ráadásul egyes illusztrációk több rajzot is tartalmaznak.

Az ismertetések közül Szentgyörgyi Rudolf (2008: 367) szentel néhány mondatot az illusztrációknak. Vele együtt néhány recenzens a szótár alapján közli az illusztrációknak a számát, mások említést sem tesznek róluk. A közel 40 százaléknyi többlet senkinek sem tűnt fel. (Vö. Báthori 2007, Toronyi 2007.)

Az ÉrtSz+ a „mindenből egy kicsit” elvet követi, és az eredmény végső soron igazolja a vállalkozást. Kellemes meglepetés néhány illusztrált ige. Helyeslendő, hogy akadnak nem kifejezetten vonzó küllemű emberek, és megjelenik a másság (ha csak legenyhébb formájában is: balkezes szereplők révén). A humort is megcsillantja például a *paróka* illusztrálása.

¹¹⁶ Ez a szótár is kapitális római számokat használ.

A másik két szótárhoz hasonlóan itt sem találunk fázisrajzokat, a különféle mozgásokat egy-egy pillanatkép alapján tudja azonosítani a szótár használója.

5.2.2. Terminológia: *illusztrált szótár, képes szótár, képesszótár?*

Vannak szótárak, amelyek csak egyes értelmezéseket támogatnak meg rajzzal (vagy fényképpel vagy valamilyen diagrammal), az ÉKsz. és az ÉrtSz+ ebbe a kategóriába tartoznak. Az angol *Dictionary of Lexicography* szerint ezeknek a neve „illustrated dictionary”. Azok a szótárak, amelyekben az információkat csakis képek közlik (jellemzően tematikus elrendezésben), angolul a „picture dictionary” nevet kapják (Hartmann – James 2001: 71, 109); a KDsz. a képes tábláit tekintve ebbe a kategóriába tartozik.

A KDsz. képes része önállóan is megáll(na) a lábán, és az önállóságot az sem zavarja meg, hogy a szótár szöveges értelmező részének egyes szócikkei „ráutalnak” a képek egy részére, ilyen módon a KDsz.-nek van egy sajátos „illustrated dictionary” része is. (Mint látni fogjuk, az ÉKsz.-nek pedig vannak fontos „picture dictionary” elemei.)

A magyar terminológia még nem véglegesítette a megnevezéseket. Elsősorban a képeket is tartalmazó „illusztrált” szótárak és a képes táblákból álló Duden-típusú szótárak különbségéről van szó.¹¹⁷ A „illusztrált” szótárra természetesen adódik magyarul a „képes” szótár megjelölés. A másik típusra nincs bevett kifejezésünk.

Az 1957-ben megjelent német–magyar Duden hazai szerkesztői a *Bildwörterbuch* megfelelőjének a *Képesszótár* címet választották: a „képesszótár” *mást* (többet) jelent, mint a „képes szótár”, bár az átlagos szótárhasználó valószínűleg nincs tisztában a különbséggel.¹¹⁸ Az elvileg tökéletes „képesszótár” megjelölés vélhetően három ok miatt nem lett népszerű: 1. a „képes szótár” és a „képesszótár” hangzása között gyakorlatilag nincs különbség; 2. tipikus magyar helyesírási probléma, hogy az ilyen szerkezeteket

¹¹⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár online katalógusában egyetlen „illusztrált szótár” található: R. C. Holland *Illustrated dictionary of microelectronics and microcomputers* című munkája *Mikroelektronika és mikroszámítógépek* címmel jelent meg 1990-ben, alcíme *Illusztrált értelmező szótár* lett.

¹¹⁸ Az ötlet mérsékelten vált be. Az OSZK online katalógusa ezen a szótáron kívül egy szlovák–magyar képesszótár kiadásait tartja nyilván, egy hat nyelvű építészeti képesszótárt, valamint Ruth G. Biro, Kontra Miklós és T. Radnai Zsófia *Hungarian picture dictionary for young Americans = Angol–magyar képesszótár* című munkáját, amely 1989-ben jelent meg a Tankönyvkiadónál.

mikor írjuk egybe és mikor külön; 3. az összetételi határon az s+sz nem szerencsés egymás után.

Egyelőre tehát az „illustrated dictionary” és a „picture dictionary” magyar neve rendszerint ugyanaz: „képes szótár”.¹¹⁹

5.2.3. Az ábrázolás technikája: rajz vagy fénykép, fekete-fehér vagy színes illusztráció?

Erről a kérdésről Landau szinte minden lényegeset elmond (1993: 112–113). A jó rajzot informatívabbnak tartja a fényképnél, mert a rajzoló képes a tipikus elemek kiemelésére (az ábrázolandó dolog sok különböző egyedének jellemző jegyei alapján). A fénykép mindig valami egyedit mutat és „leheletnyi kellemes borzongást” nyújt: amit látunk, az *valóban létezik*, a fénykép szükségképpen autentikus. A rajz viszont alkalmazkodni tud a rendelkezésre álló helyhez, míg a fénykép általában nem: a kicsinyítés az irreleváns háttérrel is kicsinyíti, zsúfoltságot eredményez, a retusálás pedig költséges, ráadásul az eredményen gyakran meglátszik a retusálás ténye.¹²⁰

Landau kitér a gyerekek szótáira, amire azért is érdemes figyelnünk, mert a KDsz. a 10–15 éves korosztálynak szánt szótár, és az ÉrtSz+ is a diákokat tekinti célközönségnek.

Landau szerint a gyerekek számára több illusztrációra van szükség, mint a felnőttek szótáiraiban. A felnőtt gyakran csak megerősítést keres a szótárban, mert van elképzelése a szó jelentéséről, illetve a definíció alapján ráismerhet korábban már látott dolgokra, ellentétben a gyerekekkel, akinek kevesebb tapasztalata van a világról. Magyar példával

¹¹⁹ Sőt ezt a fordítást kapja a „visual dictionary” is, a „picture dictionary” különösen szép, élénk színekkel kivitelezett fajtája (Hartmann – James 2001: 153).

Landau használja a „pictorial dictionary” kifejezést is (1984: 114), a *DoL*-lal összhangban „picture dictionary” jelentéssel (Hartmann – James 2001: 109).

Példák angol eredetihez kapcsolódó, magyar kiadású „képes” szótárakra:

A *The Facts on File English/French Visual Dictionary* magyar címe *Angol/francia képes szótár* lett (1990).

Az amerikai Fog City Press *Visual Dictionary* című kiadványának a fordítása *Képes szótár: magyar–angol* címmel jelent meg (2006). Lényegében impozáns „picture dictionary”: bár nem Duden-típusú színterekből, de témakörök szerint összegyűjtött képekből indul ki.

Kasza T. Márta *Magyar értelmező képes szótár* című munkája (2008) tiszta „illustrated dictionary”, a *The Usborne Illustrated Dictionary* című szótár képeinek felhasználásával készült.

Óvatosságra int az ausztráliai Samson szóhasználata: „... contains a large number of pictures though it is not an ‘illustrated’ dictionary, i.e. it does not follow a picture – word format but rather uses the illustrations to enhance the meaning intended” (2000: 210). Tehát Samson szerint (a hatalmas angol nyelvterület távoli kontinensén) a KDsz. „illusztrált” azaz „képes szótár” lenne.

¹²⁰ A mai digitális technikával a fénykép is jól alakítható (Svensén 2009: 302).

élve a KDSz.-ből: a *harsona* „S alakú, csúsztható csövű, rézfűvös hangszer; puzon v. pozaun.” A felnőtt nagyobb valószínűséggel látott már szimfonikus zenekart, és akkor a leírásból könnyen ráismer erre a sajátos hangszerre. A gyerekek, aki nem látott még harsonát, a leírás keveset mond, a kép viszont nagyon informatív.¹²¹

Hupka szintén a fekete-fehér rajzos illusztrációk híve (a fényképpel és a színekkel szemben). Érvei között Landauhoz képest új elem, hogy a rajzok és fényképek kognitív feldolgozásának vizsgálatai egybehangzóan a vonalas rajzok előnyét mutatják: gyorsabban felismerhetők, jobban megérthetők és könnyebben megjegyezhetők, mint a fekete-fehér fényképek, és igen kevés dolog van, ahol a szín fontos lenne (Hupka 1991: 708).

Svensén 2009-ben így foglalja össze az illusztrációk funkcióit: (1) kép alapján könnyebb tanulni, mert a kép az olvasónak a világról való ismereteire hivatkozik és aha-élményt nyújt (vö. 121. lábjegyzet); (2) a kép helyet takarít meg, ha a szöveg hosszú lenne; (3) a kép hely- és időviszonyok megjelenítésére is alkalmas; (4) egy témakör jelenségeinek egyetlen képen megvalósítható kontrasztív bemutatása a nyelvtanulásban nagyon hasznos (de követelmény, hogy az illusztrációkon megjelenő összes szó mindig definiálva legyen a szótárban). A színes illusztrációkat változatlanul költségesnek tartja, különösen mert a papírmínőség sokszor a szürkeárnyalatokat sem engedi meg, ezért az

¹²¹ Landau gondolatai összecsengenek Ország Lászlónak az ÉrtSz. kapcsán többször is kifejtett magyarázatával. Ország szerint az értelmező szótár feltételezi, hogy a címszó által jelölt dolgot (a denotátumot) ismerjük, az része a világról való ismereteinknek. Az értelmezésnek az a feladata, hogy a felhasználó tudatában összekapcsolja az új (vagy az ő számára újszerűen használt) szót a már meglévő „tárgyi” ismeretekkel (ÉrtSz. 1959: 25, Ország 1962: 67–68). Ennek a gondolatnak a megért(et)ése nem egyszerű feladat, és Landau megerősíti azt a véleményemet, hogy először az illusztrációk alapján érdemes elmagyarázni. (Az illusztrációk szerepe természetesen bonyolultabb; például az *apáca* és az *otthonka* képe egyaránt kedves kortalan nőt ábrázolhatnak, de egészen más tárgyi ismereteket kell felidézniük.)

A lexikográfiai kézikönyvek többsége siet leszögezni, hogy az ún. referenz-munkák közül a szótárak a *szavakra* vonatkozó információkat tartalmazzak (Svensén 1993; Dubicsinszkij 1998; Béjoint 2000; Jackson 2002); a *szavak által jelölt dolgokra* vonatkozó információk a lexikonokban és enciklopédiákban keresendők. „The ÉrtSz. has dispensed with illustrations because any picture is too much bound by material reality and therefore rather belongs to the encyclopaedia” (Ország 1960: 243). – Svensén másfél évtized elteltével már azt hangsúlyozza, hogy a nyelvi és az enciklopédikus információ különbsége nehezen megfogható, és a szakma többsége szerint szinte lehetetlen a jelentést megadni a jelölt dolog bizonyos fokú leírása nélkül, különösen a konkrét dolgokat jelölő főnevek esetében (Svensén 2009: 289).

A valóságban az *értelmező szótárnak mindig van lexikon-funkciója is*. Ország maga figyelmeztet rá, hogy a szótár egyes szavai egyes szótárhasználók számára teljességgel ismeretlen dolgokat jelenthetnek, és ezeknek a köre használónként különböző; az 1950-es években az ÉrtSz. munkálatairól szóló beszámolókból ismételtén kitér arra, hogy a szótárnak szolgálnia kell az új értelmiség igényeit (Ország 1953: 389, 1962: 6), amibe nyilvánvalóan beleértendő volt az új értelmiség számára ismeretlen *dolgoknak* a megmagyarázása is.

elengedhetetlennek érzett színes képeket külön csoportosítva kell közölni önálló oldalakon, jobb papíron. (Svensén 2009: 301–302)

Az ÉKsz. és az ÉrtSz+ fekete-fehér rajzokkal illusztrálnak, fényképet egyik sem közöl. Az ÉKsz. rajzainak egy része árnyalást alkalmaz, ebből a nyomdatechnika színvonala és a papír minősége miatt adódnak zavaró fekete foltok. Az ÉrtSz+ kizárólag vonalas rajzokat használ, az árnyalást és néha a színeket tömör fekete foltok helyettesítik, ettől egyes rajzok túl keménynek tűnnek.

A KDsz. sem tartalmaz fényképet, finom színvilágú rajzolt-festett táblái pedig valóban sokkal jobb minőségű papírra kerültek, mint a szótár szöveges része.

5.2.4. Az illusztráció és a szócikk, a címszó, a jelentés és a jelölt dolog viszonya

Hupka, Svensén és Stein egybehangzóan igen fontosnak tartja az illusztráció és a címszó összekapcsolását.

Hupka szerint ennek érdekében az illusztrációt a címszó közvetlen közelében kell elhelyezni, ezért az ideális méret „egy nagyobbfajta levélbélyeg vagy egy gyufásskatulya” mérete, mert a fél vagy teljes oldalt kitevő illusztrációk szinte törvényszerűen eltávolodnak a címszótól (Hupka 1991: 705). Svensén 1993-ban azt hangsúlyozza, hogy az illusztrációk mellett legalább az illusztrált címszót szerepeltetni kell, ma már azt is, hogy a definícióból hivatkozni kell az illusztrációra (ha nincsenek szoros közelségben) (Svensén 2009: 301). Stein (2002: 180–201) olyannyira egyetért ezzel, hogy az illusztrációk tipológiájának megalkotásához nem csupán a képeket, hanem az illusztrációkat mint kép és szöveg együtteseit osztályozza.

Az olvasó szeme haladhat a címszóról a jelentésmagyarázatra és onnan a képre, de valószínűbb, hogy a címszóról rögtön az illusztráción is szereplő (azonos) feliratra ugrik, a képi ábrázolással pedig véget érhet a keresés (nem szükségszerű a visszatérés a jelentésmagyarázathoz) (Svensén 2009: 301).

Svensén korábbi kézikönyve (1993) különösen fontosnak tartotta tudatosítani, hogy *az illusztrációk valójában nem egy-egy címszóhoz, hanem a címszavak egy-egy jelentéséhez tartoznak*. Most az kap nyomatékot, hogy az értelmezést nem lehet képpel kiváltani: az előszókban adott tájékoztatások a képek elégséges magyarázó erejéről

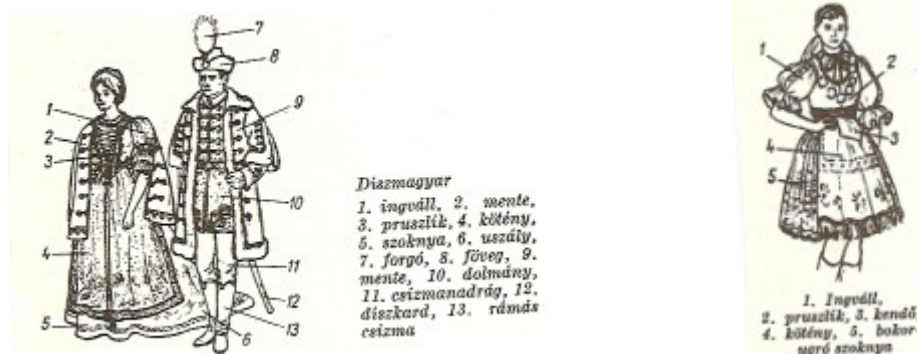
elfogadhatatlanok (Svensén 2009: 301). (A KDSz. gyakorlata nem igazolja ezt a szigorúságot.)

Mivel az illusztrációk szükségképpen a jelölt dolgot, a denotátumot mutatják, a szerzők egybehangzó véleménye szerint főleg az enciklopédikus orientáltságú szótárak alkalmazzák őket. Az ÉKsz. illusztrációi esetenként valóban „enciklopédikus orientáltságúak”, és a KDSz. táblái is némileg enciklopédikus jelleggel ábrázolják a bennünket körülvevő világ dolgait.

ÉKsz.

A szerkesztők az illusztrációk méretével és elhelyezésével mindent megtettek a címszó és a kép közelségeért (ráadásul a szemnek is kellemes szótári oldalak születtek).

Az ÉKsz. illusztrációinak mindig van szövege is. A képi rész állhat egy vagy több képből; a szöveg lehet egyetlen szó (szókapcsolat), de részletekben gazdag illusztrációk esetén szavak listája is. A listákban a rajz tartalmától függően vagy egy fölrendelt fogalomnak és neki alárendelt fogalmaknak a neveit látjuk, vagy valamilyen szempontból egymás mellé rendelt dolgok neveit.

A részletgazdag illusztrációk igen sok dolgot mutatnak meg és neveznek meg. Az ÉKsz. sehol nem tesz említést arról, hogy ezek a nevek a szótárban címszavak (csaknem kivétel nélkül), azaz önálló szócikkük van; a szócikkekben sincs jele, hogy egy másik címszóhoz kapcsolódva valahol létezik képes ábrázolásuk. Ilyen értelemben a szótárnak nem lebecsülendő „képesszótári” tartalmi is vannak.

Arról viszont nem gondoskodik az ÉKsz., hogy az illusztrációk az egyes *jelentésekhez* kapcsolódjanak. (Az utalások kétségtelenül elég sok helyet igényeltek volna.)¹²² Dicséret illeti a KDsz.-t, amely láthatóan ezt a célt tűzte maga elé.

KDsz.

A KDsz. szöveges részében az egyes szócikkek címszava mellett a margón álló szám jelzi, hogy hányadik oldalon található az odavágó illusztráció.

275 **bak** fn ~ok, ~ot, ~ja
 1. Bakkecske, a kecske hímje. 2. Kisebb kérődzők hímje. *Két őz: egy suta és egy ~ legel a tisztáson.* • ~ot lő: nevetséges v. kirívó hibát követ el. 3. ~on fűrészel a lécet, két X alakú lábból és az azokat összekötő gerendából álló állványon (= fűrészbakon). 4. *A hintón a ~on ül a kocsis*, a kocsisülésen. 5. (sp) 442 Négy lábon álló, hengeres, bőrrel bevont tornaszer. 6. (biz) ~ vagyok: ennek a csillagképnek a jegyében születtem.

Ha több jelentés is illusztrálva van, akkor az oldalszám lehetőség szerint *a megfelelő jelentésnek a magyarázatával* kerül egy sorba. Ennek a megvalósítása a szó szoros értelmében „nem embernek való” nehéz feladat, tipikusan számítógépes támogatást igényel. Ráadásul a szócikkek szövegét és az oldalszámokat (helyes elgondolással) más betűtípussal és más mérettel szedték, a korabeli nyomdatechnika pedig nem tudta biztosítani a pontos illeszkedést. Végül is nem ritka sem az emberi tévedés, sem a technika okozta szétcsúszás, a vállalkozás mégis megérte: a kezdő szótárhasználó alapvetően jó gyakorlattal ismerkedik meg.

A képes táblákon vagy az ábrázolt dolog közvetlen közelébe került a megnevezés, vagy (és ez a gyakoribb) kis fehér négyzetekre írt sorszámokkal felcímkézte a rajzoló a megnevezendő dolgokat, a sorszámokat a hozzájuk tartozó nevekkal mindig megtaláljuk ugyanazon az oldalon.

¹²² Hupka két évtizeddel ezelőtt több száz szótár között egyetlenegy talált, amelyik a szócikkek minden jelentéséről utal a megfelelő képre, N. Zingarelli munkája a *Vocabolario della lingua italiana*, Edizione minore, Bologna, 1972 (Hupka 1991: 705).

ÉrtSz+

Az ÉrtSz+ illusztrációihoz soha nem tartozik szöveg. A címszó és az illusztráció úgy kapcsolódik össze, hogy a rajz vagy rajzok mindig a szócikken belül kapnak teret: többnyire a szöveges információk után (amit megkönnyít, hogy a szócikkek bekezdésekből állnak és az utolsó bekezdések rendszerint rövidek, így a rajz sokszor mintegy „fölnyúlik” a szöveg mellé), de a szócikk szövegét is megszakíthatja egy-egy rajz. Ez a megoldás túl sok papírt fogyaszt: az illusztrációk egyik vagy mindkét oldalán néha zavaró az üresség.

A szócikk bekezdései közé helyezett illusztrációk többször is azt a *látszatot* keltik, hogy a szótárban az illusztrációk a megfelelő jelentésnek a szomszédságában kapnak helyet. A gondosabb elemzésből kiderül, hogy ezekben az esetekben (is) az előnyös oldalkép kialakítása az igazi cél.

Feliratok híján az ÉrtSz+ nyomokban sem tartalmaz „képepszótári” elemeket.

5.3. Az embert ábrázoló illusztrációk a három szótárban

Hupka (1991), Svensén (1993) és Stein (2002) egyaránt tipologizálja az illusztrációkat. Mivel természetesen az illusztrációk teljes körével foglalkoznak, az embernek mint férfinak és mint nőnek a megjelenítése szempontjából ezek a tipológiák nem használhatóak.¹²³ Az alábbi osztályozás a három magyar szótár illusztrációinak vizsgálata alapján született.

5.3.1. Az ábrázolás tárgyának megválasztása

Az illusztráció nem elengedhetetlen része az értelmező szótáraknak, ezen belül az ember ábrázolása sem. Az első kérdés tehát az, milyen indíttatásból érdemes az embert ábrázolni. A második kérdés az, hogy egy szótár mi(ke)t választ illusztrálásra, és mennyire következetes a döntéseiben. Harmadik helyen áll az a kérdés, hogy ha

¹²³ Stein írásából tudjuk, hogy Hupka tipológiája végső soron 1984-re megy vissza, és 5 francia szótár nem egészen 300 illusztrációja alapján készült (Stein 2002: 169–170, 175). Stein kifogásolja a kvázi-véletlen forrásból született kategóriarendszert (Stein 2002: 175), de ő maga is csak egy-egy Longman és Hornby tanulói szótár (OALDCE₄ és LDOCE₂) példái alapján állítja fel saját tipológiáját (Stein 2002: passim).

választási lehetőség van, akkor adott célra férfinak vagy nőnek a szerepeltetését választja.

Az ember az illusztrációkon alapvetően kétféle indíttatásból jelenhet meg:

- (1) *önmagának* bemutatására;
- (2) a világ rajta kívül létező dolgainak (elsősorban artefaktumoknak) a bemutatását *támogató* funkcióban.

Három vizsgált szótárunkban az ember bemutatását szolgálják:

- (1a) az emberi testet, a testrészeket, valamint ezek tulajdonságait jelölő szavakhoz tartozó (egyszerűsítve: ezeket ábrázoló) illusztrációk (pl. *fej*; *pisze*);
- (1b) a specifikus testhelyzeteket, illetve mozdulatokat ábrázoló illusztrációk (pl. *fekvőtámasz*, *hapták*); a specifikus egyéni és társas mozgást, táncot felidéző illusztrációk (pl. *bukfenc*, *sótörés*, *csárdás*); a sportoló embert bemutató, az adott sportágat felidéző illusztrációk: a sportágaknak egy része nem igényel eszközt, mégsem mutatható be önmagában (pl. *magasugrás*, illetve a mozgás közegének láttatását igényli pl. az *úszás*), egy másik csoportba az önmagukban semmitmondó eszközökkel végzett sportágak tartoznak (pl. *rúdugrás*);
- (1c) az öltözék, illetve a tárgyi és/vagy a természeti környezet által meghatározott identitású embert ábrázoló illusztrációk (pl. *apáca*; *bakó*).

Az ember szerepeltetése az illusztrációkon támogatja

- (2a) a szó legtagabb értelmében vett eszközök bemutatását (a *ruházat* darabjaitól és az egyszerű *szerszámoktól* kezdve pl. a *járművek* és egyes *bonyolult műszaki berendezések* kezelésének felidézéséig);
- (2b) a szó tág értelmében vett színterek és ott végzett tevékenységek bemutatását (pl. *divatbemutató*, *postahivatal*).

(1c) és (2b) között van átfedés: a *műlovarnő* az (1c) eleme, ha az ábrázolt környezet csak ennek a fogalomnak a jobb megértését célozza; ha viszont az illusztráció tárgya a *cirkusz*, akkor ez az artista csak egy a többiek között, segédlet a színtér azonosításához.

(1b) önállóságát az magyarázza, hogy a szótárak általában tartózkodnak az emberi tevékenységek illusztrálásától, hiszen folyamatokat nehéz megmutatni (mint említettük,

elemzett szótárainkból teljesen hiányoznak az ún. fázisrajzok). Azokat a tevékenységeket lehet jól ábrázolni, amelyeknek látványos eredménye van, pl. *elfűj* [gyertyát], vagy amelyeket egy-egy mozzanat megbízhatóan felidéz. Az utóbbi csoportba tartoznak a sportágak, ezek egyébként is figyelemre tarthatnak számot.

(2a) a leggazdagabb és legtarkább kategória. Ezeken a képeken is emberek csinálnak valamit, a hangsúly azonban egy objektumon, annak a használati módján van. A különbség nem ige és főnév illusztrálása között keresendő, az *ás* és *ásó* azonos illusztrációja egyaránt ide tartozik. (Vitatható lenne néhány eszközzel végzett sporttevékenység besorolása, amelyek azonban definíció szerint (1b) elemei. Ez a döntés semmiféle zavart nem okozott.)

5.3.2. Az ábrázolt emberi test teljessége

Egyes illusztrációk a *teljes emberi test* bemutatását igénylik (pl. a *könnyűbúvárnak* a szemüvegét vagy oxigénmaszkját és a lábára erősített uszonyait egyaránt látnunk kell). Más esetekben a teljes ember képe nagyon megnehezítené a szóban forgó részlet láttatását (pl. *pajesz*), vagy egyenesen megakadályozná egy eszköz használatának érzékeltetését (pl. *monokli*).¹²⁴ A két véglet között többféle ésszerű átmenetet alkalmaznak az illusztrátorok. A *saru* viseletének bemutatására elég az emberi láb térd alatti részének rajza, a *karkötő*é az alkar, a csukló és a kéz megmutatása.

Mindebből sok olyan illusztráció adódik, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy férfit vagy nőt látunk rajtuk. Egyes esetekben a világról való háttérismereteink egybeesnek a rajz jellegével, pl. a *rizs* finom női szájhoz közelít, a *bokszer* fölött vastkos a csukló; máskor a sztereotípiáink igényelnék a kezek határozottan férfias vagy nőies jegyeit, pl. *gyalu* és *stoppolófa*. Többnyire kifejezetten helyes a semlegesség, pl. *logarléc*.

Ha a férfit vagy nőt elsődlegesen az ábrázolt objektumról meglévő háttérismereteink alapján azonosítjuk, akkor az illusztráció nem tekintendő férfi vagy nő ábrázolásának. Az illusztrált „férfivilág” és „női világ” számbavétele (az ember

¹²⁴ Emberábrázolásra vagy ahhoz kötődve egyik szótárunk sem alkalmazza azt a megoldást, amely nagyítót rajzol egy kép adott részlete fölé, és kinagyítva mutat meg további részleteket. Egyébként is kizárólag a KDsz.-ben van rá néhány példa, így a *moszkító* nagyító alatt látható a 109. oldalon.

megjelenésétől függetlenül) nem érdektelen, de lényegében a sztereotípiáinkat kérné számon a szótárakon.

5.3.3. A testábrázolás mérete

Egyes illusztrációk viszonylag *nagy méretet* igényelnek, elsősorban azok, amelyek több részletnek a bemutatását (is) célozzák, pl. az *emberi test* több tucat testrésszel, vagy a *díszmagyar*: ennek az öltözéknek csak a részletek összességéként van értelme. Az ellenkező végletet azok az egy-két vonással létrehozott pici figurák képviselik, amelyekkel az illusztrátorok más dolgok méreteit érzékeltetik, pl. az *obelisk* mellett eltörpülő turisták. Ezek a legkisebbek rendszerint azonosíthatatlanok.

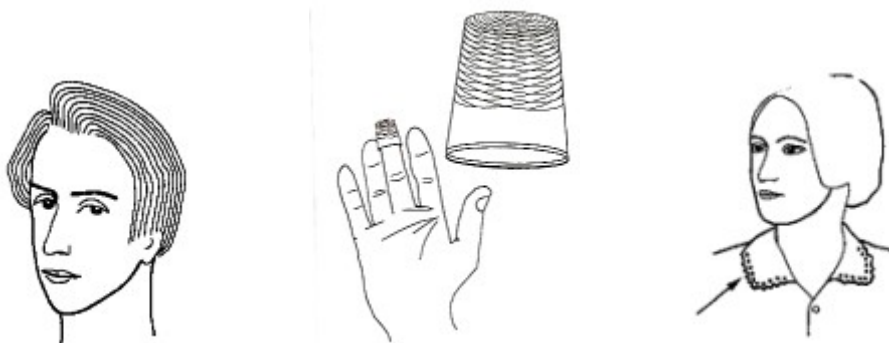
Azokat a még éppen kivehető alakokat kell óvatosan kezelni, amelyeket a képi információ mellett a világról való háttérismereteink mozgósításával minősítünk férfinak vagy nőnek, pl. a *gondola* utasait. A kis alakok esetén a férfiakat nem annyira a férfias jegyek meglétéből (többnyire az egyetlen vízszintes vonallal jelezhető kalap viseléséből), mint a nőies jegyek hiányából azonosítjuk.

5.3.4. A vélelmezhető művészi szándék

Morin bármiféle rajzra érvényesen állítja, hogy a „karikírozó vágy minden rajzolási szándék velejárója. Ki akarjuk igazítani a világ méreteit” (2005: 356).¹²⁵ Az értelmező szótárak illusztrátorai számára az lehetett a nagy feladat, hogy háttérbe szorítsák saját véleményüket a világ dolgairól.

Az ÉKsz. teljesen érzelemmentes realista rajzokat közöl. A KDsz. puhán színezett ábrázolásai a világot szeretettel szemlélő művészt sejtetnek, aki azonban szintén ragaszkodik a dolgok reális ábrázolásához. Az ÉrtSz+ rajzai gyakran szokatlanok (pl. *frizura*, ehhez lásd az 5.4.1. pontot is), de ezek sem akarják „kiigazítani a világ méreteit”.

¹²⁵ Humoros rajzokról szóló írásának bevezetőjében.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ÉrtSz+ olyan hibás illusztrációkat is tartalmaz, amelyeket női szemnek észre kellett volna vennie, márpedig a főszerkesztő asszonyon kívül tíz női munkatársat sorol fel az impresszumoldal. A legmeghökkenőbb a *gyűszű* képe, amely (akárhogyan nézzük) egy átlátható dróthálót mutat, teljes ellentétben a gyűszű funkciójával. A *csipke* rajza olyan női ruhagallér, amely a legjobb esetben lyukhímzéssel (madeirával) készült, ráadásul férfi-gombolású blúzon: a baloldal gombolódik rá a jobboldalra. Mint láttuk a 2. fejezetben, a nemek reprezentációját vizsgáló szerzők nehezményezik a női szerzők szövegeinek alacsony arányát (lásd például Horváth Futó adatait), ebből adódóan a szokások szerint a nőkhöz kapcsolt, de általános érvényű tapasztalatok kiszorulását. Ha az említett típusú ábrázolási hibákat nem elsősorban a szótáralkotó kollektíva nőtagjainak rójuk fel, akkor csökken a jogunk a nők által képviselt világlátás hiányolására.¹²⁶

Mindhárom szótárból szerencsésen hiányoznak a „dögös csajok” és „lestrapált háziasszonyok”. A suba és a guba bajusszal jár, a karikás ostor forгатása nem, „durván macsós” férfiak sincsenek. A szótárak tartózkodnak a nőies és férfias jegyek hangsúlyozásától olyan illusztrációkon, amelyek *alapvetően* nem a férfiról vagy a nőről szólnak. A szándékkal csak egyetérthetünk, bár a férfiakat meglepően gyakran nem érezzük igazán férfiasnak. A nők általában nőiesek. Az ÉKsz.-ben soha nem kell találgatni a nemet, de gyakori a lányos képű fiatal férfi. A KDsz. különösen törekszik arra, hogy ha nem lényeges az alak férfi vagy női mivolta, akkor ezt ne is hangsúlyozza: nem egyszer a ruházat gombolásának az iránya, a ruházat színvilága vagy a nyakkendő viselése igazít el. Az ÉrtSz+ néhány rajza (pl. *ránc*) szexuális orientáltságot kutató pszichiátriai tesztre emlékeztet: a képet nőnek is, férfinak is lehet tekinteni. A nem

¹²⁶ Mindez *nem* jelenti a férfi munkatársak felmentését.

bizonytalansága, illetve kettőssége frappánsan érvényesül a *turbán* esetében: férfiak és nők egyaránt viselhetik (legfeljebb kicsit másként). Érvényesül Landau, Hupka és Svensén igaza: a rajz kiemeli a lényegeset úgy, hogy a realitáson belül marad; ugyanezt fényképpel aligha lehetne elérni.

A szoknyát viselő kislányokat rögtön azonosítjuk, a gyerekeket mutató más képeken rendszerint fiúkat vélünk látni. A kisméretű ábrázolásokhoz hasonlóan a (kis)fiúkat a kislányokra jellemző jegyek (szoknya, hajviselet, puhább arcvonások) *hiánya* azonosítja.

Kereszty negatívumnak minősíti a fiúk és lányok ábrázolásának teljes különválását a tankönyvi rajzokon, mert nem tartja reálisnak, hogy minden esetben megállapítható egy gyereknek a neme (Kereszty 2005: passim). Szerinte ez is hozzájárul, hogy a tankönyvekben „az emberi tapasztalatok nagy része ... nem nyer legitim teret” (Kereszty 2005: 4). Felső szintén megjegyzi az egyik elemzett tankönyvről, hogy a két nem világosan megkülönböztethető egymástól, de ő nem mond egyértelműen negatív ítéletet, szerinte ez „nyilván a könyv használatának, a szituációk és a képek értelmezésének elősegítése érdekében is” történik (Felső 2012: 43–44). Kereszty (explicit) és Felső (valószínűsíthető) negatív véleményében sok igazság lehet, de a szótárakban bizonyosan más a motiváció: a rajzok az irreleváns részleteket nem akarják hangsúlyozni.

5.3.5. A láthatatlan ember

Ennek a ritka jelenségnek két típusa van.

Az egyik típust a *páncél* vagy a *búvárruha* példázza, amelyek alól az ember értelemszerűen nem látszik ki. Figyelembe kell venni, hogy (1) a szótár készítői biztosan férfiakra gondoltak (ha egyáltalán felmerült a bűvár neme), és a „nehézbűvár” ma sem női pálya, viszont a nők folyamatosan bizonyítanak számukra korábban elképzelhetetlen

területeken; (2) a szótárak keletkezésének ideje fontos, az elemzés mégis mai szemmel készül; (3) a határesetek egyedi gondokat vethetnek fel. Ennek a három szempontnak az alapján a nem teljesen egyértelmű illusztrációk szereplőit a jelen munka azonosíthatatlannak tekinti.

A másik típus az ÉrtSz+ mesebeli láthatatlan embere: a *dolmány* úgy áll, mintha egy tekintélyes férfiú viselné, aki eltűnt a szemünk elől; egy pár női *harisnyából* hasonlóképpen hiányoznak a lábak. Mivel ezekben az esetekben is csak a rajzon ábrázolt objektumokból állapítható meg a használó neme (bár nagy valószínűséggel, illetve egészen biztonságosan), emberábrázolásról pedig alig-alig beszélhetünk, az illusztrációkat inkább a „férfivilág” és „női világ” kategóriákban vennénk számba.

5.3.6. „Kép a képben”

Említést érdemel a szintén ritka „kép a képben” illusztráció, pl. amikor a *divatbemutató* szintéren a háttérben adó régi festményeken emberpárok: egy-egy férfi és nő öltözéke idézi elmúlt korok divatjait. A *keret* illusztrációján férfit vagy nőt látunk a keretbe foglalt képen? A *mellszobor* férfiről vagy nőről készült? Ezzel a kategóriával az elemzés nem foglalkozik.

5.4. A három szótár illusztrációinak részletes elemzése

A fentiekben áttekintettem azokat az eseteket, amelyekben érdemi indítéka van az embert (is) megjelenítő illusztrációknak. Ennek az alapján vizsgálom meg az illusztrációk hét kategóriáját a férfiak és a nők megjelenítése szempontjából.

A KDSz.-nek a képes tábláit veszem figyelembe, és nem foglalkozom azzal, hogy a szöveges részben milyen szócikkek (jelentések) mellett van utalás illusztrációra. Valójában a szöveges rész képezi azt az „illusztrált” vagy „képes” szótárt, amely műfaját tekintve megfelel a másik két szótárnak, de az emberek, a férfiak és nők ábrázolása szempontjából mindenképpen a „képepszótár” egésze a releváns.

5.4.1. Az emberi test, testrészek, testi tulajdonságok

ÉKsz.

5 szócikkhez tartozik realista vagy annak mondható testábrázolás.

Férfi: 5, nő: - .

Minden bemutatott testrész és tulajdonság ábrázolható mindkét nemen (kivétel: *tonzúra*).

A szótár következetes: csak férfiakat mutat.

Az 5 illusztráció 85(!) testrészt + 6 testi tulajdonságot nevez meg és mutat meg.¹²⁷

A *testrész* meztelen férfialakot mutat előlről és hátulról, 37 szavas lista tartozik hozzá (1. fej – 37. talp).

A *fej* enyhén stilizált rajz, amely a női jegyek teljes hiánya miatt csakis férfinak tekinthető, 13 szavas lista tartozik hozzá (1. haj – 13. halánték).

A *kéz* együtt mutatja a jobb- és balkézt a kézfej, illetve a tenyér oldaláról, egyértelműen férfikezek, bár a testből semmi nem látszik.

A rajzhoz 16 szavas lista tartozik (1. csukló, kéztő – 16. ujjbegy). Vegyük észre, hogy általában pontosabb lenne „n *elemű*” listákról beszélni, hiszen itt is az 1. sorszámhoz 2 szó tartozik, a *csukló* és a *kéztő* (amelyek egyaránt címszavak a szótárban, önálló szócikkkel).

Az *orr* illusztrációja 6 férfifejet mutat profilból, látható a *görög*, *hegyes*, *horgas* és *pisze orr*, valamint a *karvalyorr* és a *sasorr*. Ez a szótár egyetlen példája testi tulajdonságok illusztrálására.

A *tonzúra* nem kíván megjegyzést.

¹²⁷ Egyes ábrák a fentebb említett 1957-es német–magyar (Duden) képesszótárt idézik.

8 szócikk anatómiai ábra jelleggel mutat be testrészeket; ezekhez is a részeket megnevező szavak listája tartozik: *agyvelő, csontváz, embrió, fog, fül, koponya, lábfej, szem, szív*.

Az ember sajátos állapotát mutatja be a 3 hónapos *embrió* életnagyságú képe.

KDsz.

Négy tábla rajzain szigorúan számlálgatva a bemutatott részleteket:

férfitesten: 38, női testen: 5.

Az arány az ábrázolás logikájából természetesen adódik, nincs szó a férfiak túlsúlyáról.

Az első táblán szemközt álló férfit és háttal álló nőt látunk, valamint külön nyaktól térdig szemközt férfit és nőt. 16 fő testrészt nevez meg az oldal (1 fej – 16 lábfej).

A további táblákon a szépen megrajzolt-megfestett *kéz* és *láb* egyértelműen férfiemberhez tartozik 7 + 4 megnevezett részlettel, az *orr* is férfiarcból néz ránk. A *fej* ábrázolására a férfifej azért jó döntés, mert a 13 részlet között helyet kaphat az *ádámcsutka*, a *bajusz* és a *szakáll*, amelyek a másik két szótárban nem mind láthatók, illetve önálló illusztrációt igényelnek.

Anatómiai atlaszt idéz 10 rajz: az ember *vázrendszerének* a képe (csontrendszer), a *koponya*, *száj*, *fog*, *szem*, általában a *belső szervek* és külön az *agy*, *tüdő*, *szív* és *vese* képe számos részlet megmutatásával és megnevezésével.

Egyetlen kép sem szolgál testi tulajdonságnak az ábrázolására.

A három szótár közül egyedül a KDsz. vállalja fel a másodlagos nemi jegyek bemutatását álszemérem nélkül. (Az ÉKsz. csak a férfitestet mutatja meg, az ÉrtSz+ pedig nadrágot is ad a testet illusztráló fiúképre.)

ÉrtSz+

26 + 16 szócikkhez tartozik realista vagy annak mondható sematikus testábrázolás, 26 illusztráción azonosítható a nem.

Férfi: 16, nő: 10.

A férfi vagy a nő szerepeltetése többnyire motivált. Amikor a két nem *egyforma motivációval* választható, az arány 6 férfi, 4 nő.

Értelemszerűen férfi mutatja be: *ádámcsutka*, *bajusz*, *pörge bajusz*, *szakáll*, illetve *borostás*;

férfit kíván: *bicepsz*, illetve *izmos* és *kopasz* (ezek nőn ábrázolva meglepők lennének és elterelnék a figyelmet).

Értelemszerűen nő mutatja be: *darázsderék* és *terhes*.

Mindkét nemen ábrázolható, férfi mutatja be: *arc*, *cimpa* (egy rajzon a fülcimpa és az orrcimpa), *halánték*, *homlok*, *tarkó*, *test* (fiatal fiú kis tornanadrágban), valamint (gálánsan férfin) a *has* ('megnőtt has' jelentéssel) és *toka*.

Mindkét nemen ábrázolható, nő mutatja be: *ajak*, *haj*, *hónalj*, illetve *kócos*, *pisze* és *szeplő*. (Az ajak erősebben asszociálja a nőt, mint a férfit; a pisze kislányt természetesebbnek érezzük, mint az ÉKsz. illusztrációján a pisze férfit. A szeplőket férfiakon észre sem vesszük, egyébként a rajz alig nőies, hajlik egy uniszex serdülő arca felé.) A *csecsemő* kislány, az *ikertestvérek* nők.

13 *szócikk* nemtől függetlenül mutat meg részleteket az emberi testből: *agy*, *áll*, *csontok*, *hüvelykujj*, *írisz*, *kézfej*, *könny*, *könyök*, *köröm*, *ököl*, *szemöldök*, *tenyér*, *ujj*. A rajzok többnyire sematikusak, de nem egységesek (a jelzés-szerű *agytól* a meglehetősen nőies *könyökig*).

3 *szócikk* ennek a szótárnak a jellegzetességét példázza: a *profil*, *ránc*, *váll* bemutatói férfinak is és nőnek is tekinthetők.¹²⁸

Megjegyzések

A szótárak összes emberábrázolását figyelembe véve érdemes megjegyezni, hogy a szereplők mindig fehérbőrűek. Ezt magyar értelmező szótárakban nem hibáztathatjuk, hiszen bármilyen színes bőrű szereplő elvonta volna a figyelmet az illusztráció lényegétől. Egyedül az ÉrtSz+ *indián*-ábrázolásán lett volna helye sötétebb bőrnek, de a szótár nem alkalmaz árnyalásokat.

Az ember testi hibáit a vizsgált szótárak nem ábrázolják. Pl. a *nyúlszáj/nyúlajak* vagy a *dongaláb* bemutatása sokkal hozzájárulna a jelentések szöveges értelmezéséhez. Tévesen értelmezett tapintat vezethette a szerkesztőket ezen a téren, hiszen olyan

¹²⁸ Lazán ide kapcsolódnak a hajviseletek, amelyeket csak ez a szótár illusztrál:

Férfi: 2, nő: 5.

Férfi: *frizura* (férfifejen ellenkezik a sztereotípiáinkkal, épp ezért nagyon jó is lehetne, csak hogy ennyire közömbös hajviseletet talán nem is nevezünk frizurának); *pajesz* (a férfiakhoz társítjuk, bár az 1960-as évek végén a divatos női frizura része is volt).

Nő: *copf*, *frufu*, *konty*, *tincs*, *varkocs* (férfin ma és a mi kultúránkban elvéve érvényesek).

esetekben nem veszik igénybe a képi ábrázolást, amikor különös szükség lenne rá.¹²⁹ Az ÉrtSz+ érdemének tekintendő, hogy legalább a *toka* és a *has* (3. jelentése: 'megnőtt has') képet kapott, és örömmel helyeseljük a balkezesek ábrázolását (pl. *asztalitenisz*, *bokszer*, *nyárs*), sőt a pingpongozók félkarúak.¹³⁰ Az ÉrtSz+ dicséretes módon vállalta a *terhes* nő egész alakos képének közlését is.¹³¹

5.4.2. Mozgásos játék, mozgás, sport, tánc

ÉKsz.

18 szócikk tartozik a csoportba.

Férfi és fiú: 17, nő és kislány: 4.

Sajnálatosan nagy, de következetes fölényben van az erősebb nem.

A szótár a fiúgyerekek mozgásos játékait mutatja be elég széles körben, 11 illusztráción: *bakugrás*, *bigézik*, *csigázik*, *gólyaláb*, *golyózik*, *kakasviadal*, *lovacskázik* (kétféleképpen), *sárkányeresztés*, *sótörés*, *talicskázik*, *vesszőparipa* (az illusztrálás szempontjából a címszó szófaja érdektelen).

A kislányok háttérbe szorulnak 2 képpel: *karikázik*, *ugróiskola* (még a fogócska és az ugrókötelezés is elmarad.)

A férfiak 2 szócikke: *biliárd*, *golf* (egyik sem volt az épülő szocializmus prototipikus sportja, esetleg éppen ez indokolja, hogy kivételképpen bekerült a szótárba az ábrázolásuk).

A sportokat egyébként a szótár nem ábrázolja.

2 férfitáncnak van képe: *botoló*, *kanásztánc* (előbbi négyen járják, a kanásztáncot egyedül).

2 pár *csárdást* táncol.

3 szereplő nem azonosítható: a *bukfencező* gyerek, a *cigánykerék* közben hátulról látható fiatal és az *ejtőernyővel* ereszkedő pici alak.

¹²⁹ A testi hibák és általában a másság kiiktatását több tankönyvelemzés észrevételezi, pl. Kereszty (2005: 4), Horváth Futó (2009: 53). A tankönyvek megszépített világképe távoli rokona a szótárak hiányosságának.

¹³⁰ Még ha az öröm némi gyanakvással társul is a szótár különféle módokon hibás illusztrációinak meglepő gyakorisága miatt.

¹³¹ Kereszty (2005: 8) szintén örömmel konstatálja, hogy az általa elemzett 7 alsó tagozatos nyelvtan tankönyvben egyetlen egyszer(!) legalább megjelenik egy „várandós anyuka” ábrázolása.

KDsz.

Az öttusa ágait 5 *piktogram* azonosítja, ettől eltekintve szokásos realista ábrázolásokat látunk. Ennek ellenére:

a biztosan férfiakat (fiúkat) nehéz megszámlálni, a biztosan nők száma 11.

7 szintér mutat be mozgásos-szabadidős tevékenységeket. Az iskolai nagyszünetben az udvaron fiúk golyóznak, ugróköteleznek, fogócskáznak, egy körjátékban komoly igyekezettel azonosítható egyetlen lány; a háttér alakjai sétálnak, nem azonosíthatóak. A méta és a gombfoci fiúk játéka, a biliárdot (a mi kultúránkban a játék és sport határán) férfiak üzik. A számháborút fiúk-lányok, a tekét mindkét nembeli felnőttek egyformán kedvelhetik, a nemeket a képeken nem lehet megállapítani. A természetjáró csapat tagjait csak hátulról látjuk, egymást takarják, vagy hátizsák takarja őket.

Négy tábla szolgálja a sportok bemutatását összesen 14 átfogó megjelöléssel és további 144 szóval és kifejezéssel. Nagy többségben vannak a férfiak, és egyedül a *labdarúgás* témakörben 38 szót találunk (a teljes szókészletnek csaknem harmadrészét a futball teszi ki). Balogh Jenő ezeken az oldalakon mégis igyekszik nőket is megjeleníteni. A *női torna* blokkban természetesen szerepel a *talajtorna*, *gerenda*, *ugrás* és a *művészi torna* (utóbb „ritmikus sportgimnasztika”), de a továbbiakban már az illusztrátor „szabadon választott gyakorlata” az *atlétika* blokkban a *gerelyhajítás* nőalakja, hasonlóképpen a *röplabda* mint csinos lányok játéka, valamint a nőkkel képviseltetett *műkorcsolya*, *műugrás* és *toronyugrás*. A sportok jellegéből és a képek kis méretéből adódóan egyes esetekben nem állapítható meg a sportoló neme.

A négy oldal egészének invenciózus gazdagságát tekintve megérthető a férfiak számbeli fölénye: a nők ábrázolása még több részletet, még finomabb kidolgozást igényelt volna. Ugyanakkor az az érzésünk támad, hogy az illusztrátor lehetőség szerint *tudatosan* kerüli a nemek azonosítását, de ezzel nem megfoszt az információtól, hanem az irreleváns információtól véd.

ÉrtSz+

19 szócikkhez tartozik realistának mondható ábrázolás.

Férfi: 16, nő és kislány: 3.

Indokolatlanul nagy és nem is következetes fölényben vannak a férfiak.

A férfiak 16 címszava: *atlétika, bokszt, dekáz, evez, fekvőtámaszt, foci, golf, gólyaláb, hapták, labdarúgás, mozdulat, sárkány, szörf, tenisz, tornászik, vízilabda*.

A *dekáz, foci, labdarúgás* 3 képe (mind a fociról) túlzás.

A nők 2 címszava: *korcsolya* (műkorcsolyázó nő), *ugróiskola* (kislány).

Teniszezőként könnyen lehetett volna nőt rajzolni. Az evezés, a szörf, sőt a vízilabda szintén a nők sportja is, de vegyük észre: munkás dolog lett volna nőket ábrázolni ezekben a szerepekben.

Az *atlétika* illusztrációja 4 rajz, de mint szó volt róla, ezekhez ebben a szótárban sajnos nem tartozik felirat. A futás és a magasugrás meglehetősen ismert, a kalapácsvetés és a gerelyhajítás a szótár célközönségének tekintett gyerekek körében nem feltétlenül (kis települések gyerekei, hátrányos helyzetűek, akiknek az iskolában kerül kezébe a szótár). A *tornászik* illusztrációja 5 rajz, a bemutatott mozdulatok közül a magastartás neve felmerül a tornaórák emlékéből, a többinek a nevét testnevelő tanárok talán tudják, talán nincs is nevük. A *mozdulat* illusztrációja 3 rajz, egy fiú guggol, egy térdel, a harmadik mozdulat talán a támadóállás felé tart (a verbális segítség itt hiányzik a legkevésbé). A kalapácsvetéstől eltekintve lányokat is láthatnánk, ám ehhez több „bonyolult” rajzra lenne szükség.

Egyetlen nő *táncol* (egyedül látható, de a mozdulat és a ruha társastáncra vall).

7 + 3×2 szereplő nem azonosítható. A *cigánykerék* rajza csaknem azonos az ÉKsz. ábrájával, az alakot hátulról látjuk. A *diszkoszvető* és a *síelő* neme bizonytalan; az *ejtőernyős* és a *sárkányrepülő* picik. Az *asztalitenisz* és az *ütő* illusztrációja csak méretében különbözik, a játékosok neme azonosíthatatlan, a *vívók* nemét sem lehet megállapítani.

Megjegyzés

Ennek a tárgykörnek a képanyaga (különösen az ÉrtSz+ képei) alapján feltevésem szerint a nők láthatatlanságának egyik lehetséges oka az, hogy a nőies jegyek érzékeltetése több munkát igényel.

5.4.3. Az öltözéssel és/vagy a környezettel meghatározott identitás

ÉKsz.

7 szócikk tartozik a csoportba.

Férfi: 7, nő: 1.

A gránátos, hajdú, janicsár és muskétás a történelemkönyvből lépnek elő. *A palást* illusztrációja egy evangélikus és egy református papot mutat meg, a *püspöki* öltözet pedig egy katolikus püspököt hivatala kellékeivel.

A nőket egyedül képviseli a *műlovarnő*.

A válogatás nagyon szűkmarkú.

2 szereplő a két különböző *búvárruha* alatt nem azonosítható.

KDsz.

A szótárnak jellemzője a környezetével meghatározott ember. Száznál többen vannak, a nemüket sokszor nem lehet megállapítani, de nem is fontos: például a színházi *ügyelő* háttal áll, munkaköpenyt visel, és teljesen érdektelen, hogy férfi-e vagy nő. Mindenütt realista képeket látunk.

Férfiak és nők aránya $\approx 6 : 1$.

A szereplők nagy száma miatt itt csak példák következnek.

Férfiak: *favágók; bádogos, szobafestő; csikós, juhász, gulyás* (utóbbiak bajusszal hangsúlyozva); *pecsenyesütő; rendőrök* (lovas, motoros, közlekedési stb.), *katonatiszt, határőr; tervezőmérnök, programozó; fotóriporter, szerkesztő, operatőr, hangmérnök, hangkeverő, gyártásvezető, rendező; a templomban miséző pap, orgonista, a kórus karmestere; múzeumi tárlatvezető; tamburmajor és katonazenekara.*

Nők: boltban *eladó, pénztáros*, virágboltban *virágárus; zöldség-gyümölcs kiskereskedő, újságíró, műsorvezető; gépirónő; színésznő és öltöztetőnő, jegyszedőnő; manökenek.*

A férfiak számbeli többsége szélsőséges (és a tapasztalatainkkal ellentétes) a cirkuszban: a *kötéltáncos, akrobaták, idomár, zsonglőrök, bűvész, artisták a trapézon, bohóc, kardnyelő, tűznyelő, kígyóbűvölő* mind férfiak, egyetlen nő a

műlovarnő. Hasonló a helyzet szimfonikus zenekarban, erről lásd az 5.4.5. pontban a hangszerek tárgyalását.

A megjelenés gyakoriságának különbségéhez képest kisebb a kontraszt a presztízsebb és szerényebb presztízű szerepek között, de ez is fel-felbukkan a férfiak javára: a szokásos tanteremben a katedrán *tanárnő* látható (a hozzá tartozó szó „tanár/nő” formája egyedi a szótárban), a rajzteremben és az énekteremben a művészet által megemelt rangú *rajztanár* és az *énektanár* férfi, utóbbi a zongoránál ül, az állva *éneklő diákok* csoportja 5 nőből áll. A kórházban az *orvos* férfi, a nőket egyetlen *nővér* képviseli (a mentős *orvos* neme viszont azonosíthatatlan, a hordágyat férfi *betegápoló* fogja). A könyvtárban a (szolgáltató) *könyvtáros* nő, a (szolgáltatást kapó) *olvasó* férfi (megengedve, hogy ebben az értelmezésben elfogultság, belemagyarázás is lehet).

Kellemesen eltér a sablontól a múzeumi *teremőr* férfi. A sakkjátszma egyik résztvevője nő, a másik alig látszik.

Férfi–nő párok is megjelennek: stúdióban a bemondók, színpadi jelenet két szereplője, dominót játszó idősebb pár.

Mint fentebb szó volt róla, ezek olyan szereplők, akiket a szótár a helyszínnel és esetenként a jellegzetes öltözküddel kíván azonosítani. (Más kategóriát képviselnek azok az emberek, akik a színterek jellemző részleteként tűnnek fel, jelenlétükkel a színterek valóságáhu bemutatását segítik.)

ÉrtSz+

14 szócikkhez tartozik (realista) ábrázolás.

Férfi: 12, nő: 2.

A férfiak: *ács, bakter, bohóc, bűvár, festő* (mint művész és mint szobafestő), *huszár, íjász, indián, seriff, tűzoltó, ulánus, zsonglőr*.

A nők: *apáca és manöken*.

A férfi szerepek közül leginkább a zsonglőrt ábrázolhatták volna nőként is, de vegyük észre, hogy azonnal megkérdeznénk: „miért nő a zsonglőr” vagy „miért a zsonglőr a nő”. Míg a női szerepek szigorúan a női nemhez kötődnek¹³², a férfi szerepek közül (az ulánus kivételével) végül is mindegyiket betölthetné nő

¹³² A férfi manökenként „férfimanöken”-nek, illetve mindkét nem képviselőit „modell”-nek (is) nevezzük.

nagyobb vagy kisebb meglepetésünkre. A nő megjelenítése azonban messze vinne a tipikustól, szükségképpen információ többletet hordozna. A szerkesztőknek meg kell gondolniuk, mit érdemes vállalni a nők fokozott reprezentáltsága érdekében. Ez a kérdés ismételten visszatér.

Problémamentes alternatíva viszont egy-két *férfi helyett nőt* szerepeltetni, adódik például a szobalány. (Kicsi a választék, hiszen a szótár címszókészletét kell illusztrálni.)

2 szereplő nem azonosítható: a *bakó* (szigorú megítélés, lásd fentebb a láthatatlan emberről írottakat) és a *zsoké*, aki túl kicsi rajzon látható. A zsoké esetében egybevág az értelmezéssel, hogy nincs nemhez kötve.

5.4.4. Artefaktumok: ruhaneműk

A ruhaneműk esetében az ember megjelenítése csak segítség az adott darab használatának megértéséhez. Az egyértelműen férfiak, illetve nők által viselt ruházat az illusztrálás szempontjából kevésbé érdekes. Az az igazi döntési helyzet, ha valamit mindkét nem hord: férfi mutassa be, nő mutassa be, mindkét nem szerepeljen az illusztráción, vagy esetleg az illusztrátor „mossa el” a különbséget.

ÉKsz.

68 szócikk tartozik a csoportba.

Férfi: 41, nő: 23, férfi és nő együtt: 4.

Az 68 illusztráció körülbelül 100 ruhaneműt (illetve részleteket) ábrázol csaknem 120 megnevezéssel.

Mindkét nem viselheti, férfin látjuk: *bekecs, kardigán, köntös, pizsama, pulóver, sort, svájcisapka, turbán*.

Mindkét nem viselheti, nőn látjuk: *kámzsagallér, raglán*.

Figyelembe véve, hogy a férfiak ruhadarabokat és fejfedőket mutatnak be, a nőkkel illusztrált *kámzsagallér* és a *raglán* pedig csak részletmegoldás (raglán szabású váll, ujj a kabátnak), a férfiak túlsúlya még nagyobb.

A *díszmagyar* és az 5 féle *népviselet* bemutatásához elengedhetetlen a férfi és a nő együttes ábrázolása. A bunda illusztrációján a nőn *szőrmebunda*, a férfin *városi bunda* látható. A férfi és női *körgallér* alig különbözik: a férfi fején sapka van, a nő fején a körgallér kapucniája.

A *tréningruha* viselője nem azonosítható nemű gyerek, a *zsokésapka* viselőjének a neve „el van mosva”: ezeket a megoldásokat helyeselhetjük.

KDsz.

84 rajz mutat be ruhaneműket.

Férfiaké: 29, nőké: 55.

Egyedül ebben a szótárban érvényesül, hogy az öltözködés világa mindenképpen közelebb áll a nőkhöz, mint a férfiakhoz. Az illusztrátor egyébként igyekszik egyensúlyt tartani: a *pulóver, kardigán, dzseki* és társaik között 5 férfi és 3 női darab szerepel; 4 különböző *szoknya* mellett 4 különböző *nadrág*ot látunk.

A nők túlsúlya a valóságot tükrözi akkor is, ha ezúttal a mindkét nem által viselt darabokat nőknél látjuk, ilyenek például a *pelerin, házikabát, munkaköpeny, pizsama, zokni*. A *ködmön* férfin is és nőn is látható, mindkét darabnak a háta szépen hímezve, más-más mintával, mondhatni szeretettel ábrázolva (lásd a színes részletet fentebb az 5.2.4. pontban). Szerepelnek a másik két szótárból hiányzó női ruhaneműk, például *kombiné, ágykabát, harisnyanadrág*.

A *népviselet* az ÉKsz.-ben különböző tájegységeket képvisel, ebben a szótárban a hagyományos régi paraszti öltözetek általánosnak mondható darabjait látjuk.

Bár néhány rajzon nem látszik a *teljes* emberi alak, annyira egyértelműen azonosíthatóak a férfiak és a nők, hogy a ruhanemük számbavételével eltértem az alapszabálytól (miszerint a szereplők nemét háttértudásból nem állapítom meg).

ÉrtSz+

33 szócikk tartozik a csoportba.

Férfi: 22, nő: 10, férfi és nő együtt: 1.

(A „láthatatlan férfi” dolmányával és a „láthatatlan nő” harisnyájával férfi: 23, nő: 11.)

Mindkét nem viselheti, férfin látjuk: *bekecs*, *csuklya*, *pizsama*, *sál*, *sort*, *szvetter*, *zseb*.

Mindkét nem viselheti, nőt látjuk: *garbó*, *pelerin*.

A férfiak túlsúlya nyilvánvaló.

Az ÉKsz.-ben férfiak viseleteként ábrázolt *bekecs* egyértelműen férfiak rövid kabátja. Az ÉrtSz+ azt a fajta bekecsset mutatja, amelyet a nők is felvesznek hidegben kinti munkához, és bár férfin látjuk, női gombolása van.

Az ÉKsz.-ben férfiak viseleteként ábrázolt *pelerin* visszavisz a múltba, például Anyeginé idézi. Az ÉrtSz+ *pelerinje* azonos az ÉKsz. körgalléréjával.

A fehérenemű illusztrációján a férfit bokszeralsóban és atlétatrikóban, a nőt bugyiban és melltartóban látjuk, ezeknek a daraboknak a szótár szabályai szerint nincs nevük.

A *kezeslábas* viselője nem azonosítható nemű kisbaba (a ruhadarab neve valójában „rugdalózó”), a turbán viselőjének a neve pedig „el van mosva” (lásd fentebb az 5.3.4. pontban).

5.4.5. Artefaktumok: hangszerek

A hangszerek esetében az ember megjelenítése szintén csak segítség a hangszer megszólaltatásának a bemutatásához. A működés módját nem tudjuk meg (ez nem is feladata a szótárnak), de a ráismeréshez sokat segít a kép. Bár vannak hagyományok (az üstdob mellett nem jellemző egy nő), voltaképpen mindegyik hangszerezen játszhat mindkét nem.

Ebben a kategóriában a szótárakban szinte láthatatlanok a nők. Valószínűtlen, hogy a szerkesztők „kiszorítani” akarták volna őket. A vélhető ok ismét az, hogy a nők

ábrázolása munkaigényesebb, illetve hogy a „vegyes” ábrázolásnak indokoltnak kell lennie, mert információt hordoz, amit akarva-akaratlanul keresünk a képek mögött.

ÉKsz.

18 szócikkhez tartozik emberábrázolás.

Férfi: 16, nő: 2.

A 18 illusztráció 20 hangszert mutat (a *magyar és skót duda* mellett ide sorolva a kétféle *verklit* is).

A férfiak többnyire fiatalok és kicsit nőiesnek tűnnek. Ezeken a képeken finom vékony vonalakkal rajzolták őket, a hangszer van kiemelve keményebb, sötétebb vonalakkal. A *furulyán* kisfiú játszik.

Mindössze a *hárfa* és a *spinét* mellett ül nő. Az előbbi sztereotip ábrázolás, az utóbbi esetben vélhetően a ruha jellege szolgál a hangszer korának érzékeltetésére, férfival ugyanezt a hatást nehezebb lett volna elérni.

Nem azonosítható, hogy férfi vagy nő kezében van a *kasztanyetta*.

KDsz.

A szimfonikus zenekar összeállítását színekkel magyarázza az illusztráció, ezenkívül minden hangszercsoportot képvisel egy zenész képe is.

Férfi: 11, nő: 1.

ÉrtSz+

2 szócikk, 2 kép.

2 férfi: *kürt*, *pánsíp*.

A pánsípot fújó férfi neme hajlik az uniszex felé, vö. *ránc*, *szeplő*.

5.4.6. Artefaktumok: szerszámok, eszközök

Ebből a kézenfekvő szempontból a három szótár gyakorlatilag összehasonlíthatatlan.

Az ÉKsz. és ÉrtSz+ kevés tipikus szerszámot mutat be; a legtipikusabbak egyben a legismertebbek lévén nem hiányoznak az illusztrációk. Közös elem mindössze az *ásó* és a *paletta* egy-egy férfi kezében (az ÉrtSz+ az *ás* ige mellett mutatja). A KDsz. viszont a szerszámok (humán beállítottságú ember számára különösen tiszteletre méltó)

fantasztikus gazdagságát tárja a szótár használója elé, de alig-alig mutat munkát végző embert (a dolgok a fontosak, nem az ember).

Nem érdektelen a nőknek *az idővel csökkenő* szerepe (bár ennyire kevés adatból nem szabad komoly következtetést levonni). Az ÉKsz.-ben nők mutatják be a *gereblye*, a *kapa* és a *saroglya* használatát, a *fejőszéken* ülő nő tehenet fej; a *forgószéken* ülve gépírónő dolgozik;¹³³ meglepő (de helyeselhető) módon a *hegesztőpisztolyt* is egy nőnek a kezében ismerjük meg. A KDsz. közöl egy „női oldalt” a varrás és a kézimunka világáról, ezen látható egyetlen nő egy varrógép mögött (itt is a dolgok a fontosak, nem az ember). Az ÉrtSz+ már egyetlen olyan képet sem tartalmaz, amelyen egy nőnek szerszámféle lenne a kezében.

Az ÉKsz. kedves képe, amelyen a *mózeskosarat* együtt viszi az apa és az anya.

5.4.7. Artefaktumok: közlekedési (és rokon) eszközök

ÉKsz.

22 szócikk, 22 kép.

Férfi: 23, nő: 2.

Ebben a kategóriában nagyobb teret engedtem a köznapi tapasztalatoknak: például a *halottaskocsi* kocsisa nem látszik tökéletesen a (nyomdatechnikai probléma miatt) feketébe borult képen, de (háborús viszonyokat nem számítva) nyilvánvalóan férfiember.

Szárazföldön a *delizsánsz*, *fiáker*, *fogat*, *konflis*, *lovas szán*, *szekér*, *szénásszekér* és *trojka* irányítása, vízen a *gondola* evezője, a *hajó kormánykereke*, a száguldo *motorcsónak* és a *tutaj* irányítása természetes módon férfikézben van. (Ide soroltam azt a két képet is, amelyen egy férfi *szeptánssal* határozza meg a helyzetét a tengeren, illetve *periszkópon* át figyeli a tenger felszínét.)

A *ladikban* horgászó férfi természetes látvány, egy nő nem lenne az. Viszont ha már ketten állnak a *léggömbkosárban*, egyikük nagyon is lehetne nő.

Ide soroltam olyan munkagépeket is, amelyek egyúttal szállítják a vezetőjüket: *fogas borona*, *lövontatású henger*, *kultivátor*.

¹³³ A bútorokat és bútor jellegű darabokat nem soroltam ebbe a kategóriába, de ezt a két széket munkaeszköznek kell tekinteni.

A 2 nő nem önállóan jelenik meg. Egyiküket két férfi viszi a *gyaloghintó*ban, a másik nő aktív: egy férfival ketten *tandemkerékpárt* hajtanak.

KDsz.

1 kép, 2 férfi: *ladikban* eveznek a halastavon.

ÉrtSz+

8 szócikk, 8 kép.

Férfi: 8, nő: 1.

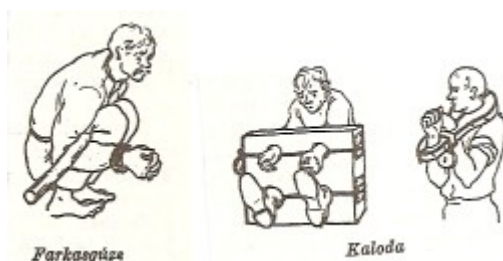
Szárazföldön *fiáker*, *mentőautó*, *tricikli* vezetése, vízen *gondola* és *tutaj* vezetése, valamint a buldózer és targonca irányítása férfikézben van,

Az egyetlen nő a *gondola* utasa.

Ez (is) a férfiak világa.

5.4.8. Két adalék férfiábrázolásokról

A fizikai büntetést férfiak viselik.

Az ÉKsz.-ben a *deresre* húzott elítéltre botütéseket mér az ítélet végrehajtója, az ÉrtSz+ csak a *deresre* kikötött embert mutatja, az igazi büntetést nem. Az ÉKsz. öreg jobbágyot idéző férfival illusztrálja a *farkasgúzs* fogalmát, két további férfi pedig két különböző *kalodába* szorítva viseli a megszégyenítést. Ezek különösen jó példák arra, hogy a kép többet mondhat és érthetőbb lehet a szöveges magyarázatnál.

Az ÉKsz. bemutatja a *pellengért* is. A kisméretű emberalak azonosíthatatlan, és bár a sztereotípiáink inkább nőket akarnak láttatni, részletek híján kényszerhelyzetben férfinak minősítenénk.

Az ÉKsz. illusztrációján férfi teszi be a bográcsot az *asztalszékbe*. Mivel az Arany János óta bennünk élő képen az asztalszékbe a nő helyezi az étket, megtorpanunk: miért férfi? Bizonyára a bogrács miatt, de nem a válasz a fontos, hanem a *kérdés*. Vita tárgya

lehet, hogy a sztereotípiáktól milyen mértékben szabad eltérni. A szokatlan kép egyrészt irreleváns kérdést és gondolatsort vált ki, másrészt a meglepetés ereje segít megjegyezni a látottakat. (A KDsz.-ben férfi köti a kését, ami szintén meglepő, de sokkal kevésbé, mert a kép nem kapcsolódik szócikkhez, illetve jelentéshez.)

5.5. Következtetések

Az illusztrációkon a férfiak túlsúlya vitathatatlan. Ennek három fő okát látom.

- (1) Az illusztrációkon nem jelennek meg hangsúlyosan (vagy egyáltalán nem jelennek meg) a nők legfontosabb hagyományos színterei: az otthon, a háztartás, a gyereknevelés világa; például a KDsz. (a rendelkezésre álló helyhez képest) bámulatos részletességgel mutatja be a lakás minden helyiségét, de „a lakók nincsenek otthon”. A háztartási eszközök használatának bemutatására vagy egyáltalán nincs szükség, vagy elég a bemutatáshoz egy vagy két emberi kéz, nem jellemző, hogy az egész embert meg kellene jeleníteni. A három szótárban egyetlen kép ábrázolja a nő hagyományos háztartásbeli szerepét: a *tereget* ige mellett az ÉrtSz+ illusztrációja.

A KDsz. az a szótár, amely helyszínekben mutatja be a világot. Az üzletközpont képein hagyományos szerepeikben láthatók a nők: ők vásárolnak élelmiszert és ruhaneműt, ők az egyszerű bolti eladók és pénztárosok, kis büfék stb. üzemeltetői. A munkahelyeken a szerényebb pozíciókat kapják. A cukrászdában és a parkban férfi párjukkal látjuk őket. A KDsz. helyszínein az emberek „illusztrációk az illusztrációban”, szerepeltetésüknek az a célja, hogy a helyszín minél élethűbb legyen, és a szótár a közismert valóságot adja vissza. Ilyen kis képeken, ilyen kevés szereplő esetén életidegen lenne egy katonatiszt nőt vagy akár rendőrnőt látni, és ha csak egyetlen templombelsőre van hely a szótárban, akkor még protestáns templomban is meglepő lenne egy lelkésznő a szószéken.

Nagyobb Duden-típusú szótárakban bátrabban lehet és kell majd élni a nők szerepeltetésével.

- (2) A férfiak hagyományosan számos olyan hivatást betöltenek, amelyet a ruházatuk és/vagy környezetük „hitelesít”, és ez tükröződik az illusztrált szótárakban. A nők az utóbbi évtizedekben vívják ki a helyüket korábban elképzelhetetlen terepeken is:

ami az ÉKsz. idején képtelenség volt, annak egy része ma már (és főleg a jövő illusztrált szótárainak idejére) nem vált ki meghökkenést. A *palást* szócikk mellett állhat egy református férfi lelkész és egy evangélikus lelkésznő, sőt az úrhajós *szkafanderéből* is kimosolyoghat egy nő (ez utóbbi esetben a fénykép lenne jobb megoldás).

- (3) Prózai, ám valószínűleg érvényes ok az is, hogy *a nők ábrázolása „macerásabb” munka*, több részletet, finomabb vonalakat kíván.

Ha mindegy, hogy férfi vagy nő szerepel a rajzon (mert az ember jelenléte csak a ténylegesen illusztrálni kívánt dolog bemutatását segíti), rendszerint könnyebb férfit rajzolni, különösen kisméretű képeken.

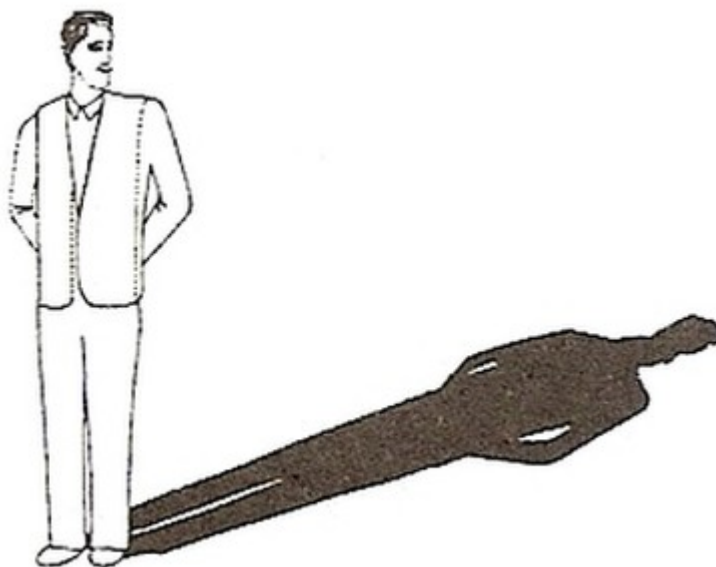
Ha egy adott kategóriának egyes darabjait férfival, más darabjait nővel mutatja a szótár, akkor ennek jelentősége támad, ha pedig *valójában nincs* jelentősége, akkor az emberalak akarva-akaratlanul eltereli a figyelmet a lényegről. A két nem arányos képviselete ilyenkor nem lenne szerencsés, amiből azonban *nem következik, hogy mindig férfiakat kell rajzolni*.

Jó megoldás (de csak módjával alkalmazható), ha az illusztrátor képes „elmosni” a személyek nemét úgy, hogy közben megmarad a realista ábrázolás keretein belül; ez a rajzok pártján álló Landaut, Hupkát és Svensént igazolja.

6. Összefoglalás és kitekintés

6.1. A szótárakban talált kép összefoglalása

Szótárainknak a férfiakról és a nőkről alkotott képét tömören összefoglalja egyetlen rajz. Az ÉrtSz+ **árnyék** szócikkében az 1. jelentés: „Az a terület, amelyet valamely tárgy vagy élőlény eltakar a nap vagy más fényforrás elől.” Az illusztrátor *a lehetőségek végtelen skálájából* választhatott: mi vagy ki takarja el a napot? A megoldás:

6.2. Továbblépések

Az értekezés kijelölt céljaival összhangban, azok elérésének érdekében több szinten lehetséges és szükséges továbblépni (kilépni a férfiak vagy bármilyen más, indokolatlan preferenciákat élvező társadalmi csoport árnyékából).

6.2.1. Tovább lépés a lexikográfiában

6.2.1.1. A „jó” szótári példamondat keresése

Az elemzések igazolták, hogy szükség van *a jó szótári példamondat ismérveinek* az eddigieknél konkrétabb megfogalmazására. A problémát nem szabad félresöpörni azzal, hogy egzakt és ellentmondásmentes kritériumrendszert (kétségtelenül) nem lehet felállítani.

A feladat túlmutat az egyes szótárakon és túlmutat egy-egy nyelv szótárain.

6.2.1.2. A „szükséges rossz” elkerülése

Különösen fontos továbblépni azoknak az eseteknek a vizsgálatával, amelyekben egyelőre elengedhetetlennek tűnnek

- a *sztereotípiát* tartalmazó, illetve
- a laikus szótárhasználó számára *szexistának* minősülő (az emberi méltóságot sértő) példamondatok. Bizonyára többször is adódik helyettük más választás.

Ebben a problémakörben adott nyelvtől független és nyelv-specifikus kérdések egyaránt felmerülhetnek.

6.2.1.3. Gyakorlati segítség nyújtása

Az értekezés néhány kritizált példa helyett bemutatott jobb változatot, ezen az úton továbblépve invenciózus (saját alkotású vagy gyűjtött) megoldások sorát kell közkinccsé tenni (akár példatárként) lexikográfiai kurzusok számára.

A nyelvtani nemet nem használó magyar nyelv sajátosságaiból (sajátos előnyeiből) adódóan ez hazai feladat.

6.2.2. Tovább lépés a szótárhasználat oktatásában

Szótáraink (különösen a diákszótárak) frissítésére kihasználható a *tizenévesek ötletgazdagsága*. Az értekezés hozzásegít olyan szempontok és irányelvek megfogalmazásához, amelyeknek az alapján *tanulmányi versenyek* és egyéb *pályázatok* újszerű megoldásokat hozhatnak nemcsak a példamondatok, hanem a jelentésmagyarázatok világába is.

Nem mellékesen sok fiatal megismerkedne a szótárakkal, amire a szervezett iskolai oktatás keretein belül nem jut idő és energia.

6.2.3. Tovább lépés a hazai és nemzetközi szótárkiadásban

Az értekezés kiindulásul szolgálhat egy hazai *gender-monitoring* projekt létrehozásához, valamint az Európai Unió ilyen néven működő projektjének bővítéséhez.

Az Európai Unióhoz korábban csatlakozott országokban a nyelvkönyveket megjelenésük előtt minőségi és mennyiségi nemi reprezentációs vizsgálatoknak vetik alá

(Kegyesné 2009: 400). Mielőbbi döntés szükséges hasonló hazai ellenőrzésről, de nemcsak a tankönyvek, hanem a gyerekszótárak és tanulói szótárak (egynyelvűek és kétnyelvűek) lektori véleményezése és engedélyezése terén is.

A projekt indításához együtt hasznosítandók az EU tankönyv-orientált értékelési szempontjai, a hazai tankönyvelemzések eredményei és az értekezés szótár-orientált megállapításai. A szótári szempontok kipróbálásuk után ajánlásokká válhatnak az EU számára.

7. Az értekezésben felhasznált irodalom

A magyar szerzők teljes nevükkel szerepelnek, az idegen szerzők keresztnévét kezdőbetű jelöli.

Szótárak

Biro, G. Ruth – Kontra, Miklós – T. Radnai Zsófia: *Hungarian picture dictionary for young Americans = Angol–magyar képeesszótár*. [Ill.: Ferenc Sajdik.] Bp.: Tankvk., 1989.

Corbeil, J-C. – A. Archambault: *Angol–francia képes szótár: Ha nem szól a szó... beszél a kép*. [Bp.]: Láng – Maecenas International, 1990. [A kiadás alapjául szolgál: *The Facts on File English/French Visual Dictionary*.]

Kasza T. Márta: *Magyar értelmező képes szótár*. [Bp.]: Novum, 2008.

Penguin egynyelvű angol szótár = The Penguin English Dictionary. Bp.: M-érték Kiadó Kft. – Penguin Books Ltd., 2006.

Vági Ákos (ford.): *Képes szótár: magyar–angol = Visual dictionary*. [Bp.]: Kossuth, 2006.

Weissling, H. (Bearb.): *Bildwörterbuch: deutsch und ungarisch = Képeesszótár: német–magyar*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1957. [Mitarb. Livia Havas, Zoltán Paulinyi, Otto Rázt.]

Atkins, B.T.S. – Rundell, M. (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: OUP.

Baigent, E. – Brewer, Ch. – Larminie, V. (2005): Gender in the archive: women in the *Oxford Dictionary of National Biography* and the *Oxford English Dictionary Archives*. *Journal of the British Records Association* 31/113, 13–35. [preprint of the version accepted for publication]
<https://www.zotero.org/bitterscene/items/itemKey/NTRHFXDT>

Balaskó Mária (2000): Számítógép és lexikográfia. *Modern Nyelvoktatás* 6/4, 29–41.

Banaji, M.R. – Greenwald, A.G. (2003/1995): Implicit nemi sztereotipizálás a hírnévítéletekben. In: Banaji, M.: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Bp.: Osiris, 91–135. [Eredeti megjelenése: Implicit gender stereotyping in judgements of fame. *Journal of Personality and Social Psychology* 68/2, 181–198.]

- Banaji, M.R. – Hardin, C. – Rothman, A.J. (2003/1993): Implicit sztereotipizálás a személyekről alkotott ítéletekben. In: Banaji, M.: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Bp.: Osiris, 64–90. [Eredeti megjelenése: Implicit stereotyping in person judgement. *Journal of Personality and Social Psychology* 65/2, 272–281.]
- Báthori Csaba (2007): Szavak mámora – Értelmező szótár+ I-II. *Magyar Narancs* 2007/51.
http://magyarnarancs.hu/zene2/szavak_mamora_-_ertelmezo_szotar_i-ii_konyv-68083
- Béjoint, H. (2000): *Modern lexicography: an introduction*. Oxford: OUP.
- Chapman, R.L. (1977): Dictionary reviews and reviewing: 1900–1975. In: Raymond, J.C. – Russell, I.W. (eds.): *James B. McMillan: Essays in Linguistics by His Friends and Colleagues*. University of Alabama Press, 143–161.
- Crystal, D (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Bp.: Osiris.
- Csire, M. – Ilves, M. (2003): How Gender is Presented in Course Books Designed for L2 Learners of Hungarian and Estonian. *WBFU [Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik]*
 web_fu_EPA00027_2003_00011_01.pdf forrás: epa.oszk.hu
- Cs. Czachesz Erzsébet – Lesznyák Márta – Molnár Edit Katalin (1996): Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, a tankönyvekben. Kísérlet egy probléma megnevezésére. *Educatio* 5/3, pp. 417–430.
- De Schryver, G-M. (2003): Lexicographers’ Dreams in the Electronic-dictionary Age. *International Journal of Lexicography* 16/2, 143–199.
- Dálnokiné Pécsi Klára (2001): Családkép a kisiskolások tankönyveiben. *Új Pedagógiai Szemle* 1, pp. 100–104.
- Devoto, G. (é.n.): *Dizionario di ieri e di domani*. [Firenze: Samsoni, 1946]
- Dubicsinszkij, V.V. [Дубичинский, В.В.] (1998): *Teoreticeszkaja i prakticeszkaja lekszikografija [Теоретическая и практическая лексикография]*. Wien – Charkov: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien.
- Dziemianko, A. (2010): Paper or Electronic? The Role of Dictionary Form in Language Reception, Production and the Retention of Meaning and Collocations. *International Journal of Lexicography* 23/3, 257–273.
- Felső Nóra (2012): *Nők és férfiak: magyar mint idegen nyelv tankönyvek gender szempontú elemzése*. (Szakdolgozat) Pécs: PTE Bölcsészettudományi Kar.
- Fiske, S.T. (2006): *Társas alapotívumok*. Bp.: Osiris.

- Fóris Ágota (2005): *Hat terminológia lecke*. Pécs: Lexikográfia K.
- Freudenstein, R. (1978, ed.): *The role of women in foreign-language textbooks: a collection of essays*. Bruxelles: FIPLV.
- Füredi Mihály – Huszár Ágnes (1986): Műfaji és nemi kommunikációs sajátosságok matematikai statisztikai vizsgálata. *Pszichológia* 6/3, 369–383.
- Gal, S. (2001): Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika* 2001/45–46., 63–89.
- Garrett, A. (2011): An Online Dictionary with Texts and Pedagogical Tools: The Yurok Language Project at Berkeley. *International Journal of Lexicography* 24/4, 405–419.
- Gershuny, H.L. (1974): Sexist Semantics in the Dictionary. *ETC: A Review of General Semantics* 31/2, 159–169.
- (1975): Public Doublespeak: the Dictionary. *College English* 36/8, 938–942.
- (1980): Response to Maxine S. Rose, “Sexism in Five Leading Collegiate Dictionaries,” *CCC* 30 (December, 1979), 375–379. *College Composition and Communication* 31/1, 89.
- Graham, A. (1974): The Making of a Nonsexist Dictionary. *ETC: A Review of General Semantics* 31/1, 57–64.
- Háber Judit – H. Sas Judit (1980a): *Tankönyvszagú világ*. Bp.: Akadémiai K.
- (1980b): Bevezetés. In: Uők: *Tankönyvszagú világ*. Bp.: Akadémiai K., 5–25.
- Hartmann, R.R.K. (2001): *Teaching and researching lexicography*. Harlow – London – New York et al.: Pearson Education Ltd.
- Hartmann, R.R.K. – James, G. (2001): *Dictionary of Lexicography*. London – New York: Routledge, paperback ed.
- Horváth Futó Hargita (2009): A tankönyv mint szocializációs faktor. *Létünk* 39/2, 50–60. http://adattar.vmmi.org/folyoiratszamok/156/letunk_2009.2.pdf
- Horváth Mária (2004): Meddig él az Értelmező Szótár? *Magyar Nyelv* 100/2, 231–234.
- Hupka, W. (1991): Die Bebilderung und sonstige Formen der Veranschaulichung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. In: Hausmann, F.J. – Reichmann, O. – Wiegand, H.E. – Zgusta, L. (Hg.): *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 5.1 = *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* Bd 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 704–726.

- Huszár Ágnes (1994): Sex and Situation. *Hungarian Journal of Applied Linguistics* I., 43–54.
- (2006): Hogyan (nem) érdemes kutatni a női és férfi kommunikáció közötti különbségeket? In: Kegyesné Szekeres Erika – Simigné Fenyő Sarolta (szerk.): *Sokszínű nyelvészet*. Miskolc: Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- (2009a): *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Bp.: Tinta.
- (2009b): Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. *Magyar Tudomány* 2009/3: 276–285.
- Ilves, M. (2005): A férfi és a női társadalmi szerepek megjelenése két vonzatszótár példamondataiban. In: Kassai Ilona (szerk.): *Szakszó, szaknyelv, szakmai kommunikáció*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola (= Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek 3.), 6–17.
- Jackson, H. (2002): *Lexicography*. London – New York: Routledge.
- Juhász Valéria – Kegyesné Szekeres Erika (2011, szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és a német szakirodalomból I.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási K.
- Kangasniemi, T. (2002): *The representation of women and men in Collins Cobuild English Language Dictionary (A Pro Gradu Thesis)*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Department of English.
- Kegyesné Szekeres Erika (2009): *Tankönyveink gender-szemüvegen át. A nemi szerepek reprezentációi a magyar mint idegen nyelv tankönyvekben*. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Balassi Intézet, 2008. április 3–5.) előadásai*. Bp.: MANYE – Balassi Intézet, II. kötet (CD), 398–405.
- Kegyesné Szekeres Erika – Simigné Fenyő Sarolta (2006, szerk.): *Sokszínű nyelvészet*. Miskolc: Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Keller, J. (2008): A gének, amelyekben bízunk. A pszichológiai esszencializmus biológiai komponense és hatása a motivált társas megismerésre. In: Kende Anna – Vajda Róza (vál. és szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Bp.: Napvilág K.
- Kereszty Orsolya (2005): A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben. *Elektronikus Könyv és Nevelés* 7/3, 13 p.
http://www.tanszertar.hu/eken/2005_03/kereszty.htm
- Kovalovszky Miklós (1966): Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Bp.: Tankvk., 123–147.

- Landau, S.I. (1989): *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laufer, B. (1992/2008): Corpus-based versus Lexicographer Examples in Comprehension and Production of New Words. In: Fontenelle, Th. (ed.): *Practical Lexicography. A Reader*. Oxford: OUP, 213–218. (Első megjelenése in: Tommola et al. (eds.): *EURALEX 1992 Proceedings*. Tampere: University of Tampere, 71–76.)
- Lengerke, Ch. – Nohr, K. – Sattler, A. – Schuntermann, G. (1984): Kriterienkatalog für die Vermeidung von Sexismus in Schulbüchern. In: Arbeitsgruppe Elternarbeit (Hg.): *Die Schule lebt – Frauen bewegen die Schule*. München: DJI, 258–263.
- Lew, R. – Doroszewska, J. (2009): Electronic Dictionary Entries with Animated Pictures: Lookup Preferences and Word Retention. *International Journal of Lexicography* 22/3, 239–257.
- Ligeti Csákné (2001): Miért más? Első osztályos olvasókönyvek összehasonlítása. *Új Pedagógiai Szemle* 1, 89–99.
- A Magyar-Finn Társaság honlapja (2006): *A finn nők 100 éve teljes jogú állampolgárok*. <http://www.magyarfintarsasag.hu/index.php?ugras=hirolvaso&hirszama=29616>
- Morin, V. (2005): A humoros rajz. In: Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya. Szemiotika*. 2. bőv. kiad., Bp.: General Press.
- Országh László (1953): A magyar nyelv új szótáráról. *Magyar Nyelvőr* 77/5–6, 387–407.
- (1960): Problems and Principles of the New Dictionary of the Hungarian Language. *Acta Linguistica Hungarica* X, 211–273.
- (1962): *A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában*. Bp.: Akadémiai K. (= Nyelvtudományi Értekezések 36.)
- (1966, szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Bp.: Tankvk.
- Pajzs Júlia (1990): *Számítógép és lexikográfia*. Bp.: MTA Nyelvtudományi Intézet (= Studia et dissertationes 4.)
- (2008): Merre tart a lexikográfia? *Modern Nyelvoktatás* 14/3, 3–9.
- Prechter, S. (1999): Women's Rights – Children's Games. Sexism in Learners' Dictionaries of English. *Multilingua* 18/1, 47–68.
- Prószéky Gábor (2011): A szótári világ átalakulási tendenciái az internet megjelenésével. *Modern Nyelvoktatás* 17/4, 3–13.
- Reményi Andrea Ágnes (2001): Nyelv és társadalmi nem. *Replika* 45–46., 153–161.

- Rose, M.S. (1979): Sexism in Five Leading Collegiate Dictionaries. *College Composition and Communication* 30/4, 375–379.
- Samson, A. (2000): *Buona e Bravo. The representation of gender in Italian education.* (PhD thesis) Chapter Six: *La parola al lavoro – School Dictionaries.* Melbourne: The University of Melbourne, Department of French and Italian Studies, 209–296.
- H. Sas Judit (1980): Milyen legyen a férfi, a nő, a család? Modellek az általános iskolai olvasókönyvekben. In: Háber Judit – H. Sas Judit: *Tankönyvszagú világ.* Bp.: Akadémiai K., 65–114.
- Sherwood, P. (1993): Képes Diákszótár 1400[0] Címszóban. *Studies in Cultural Interaction in Europe, East and West* 3. Amsterdam: The Hungarian Studies Program of the University of Amsterdam, 107–109.
- Stein, G. (2002): Illustrations in Dictionaries. In: uő: *Better Words.* Exeter: University of Exeter Press, 169–203. (Az *International Journal of Lexicography* 4/2-ben megjelent írás új változata.)
- Svensén, B. (1993): *Practical Lexicography.* Oxford – New York: OUP.
- (2009): *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making.* Cambridge: CUP.
- Szentgyörgyi Rudolf (2008): Értelmező szótár+ *Magyar Nyelv* 104/3, 366–368.
- Szöllősy Éva (2006): Adalékok a számítógép terminus megszilárdulásának történetéhez. In: Fóris Ágota – Pusztay János (szerk.): *Utak a terminológiához.* Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszék és Terminológiai Innovációs Központ, 160–180.
- (2009): Az ÉrtSz I. kötetének „cenzúrázásáról”. *Modern Nyelvoktatás* 15/3, 19–38.
- (2010): Egy nem feminista nyelvész megjegyzései Huszár Ágnes *Bevezetés a gendernyelvészetbe* című könyvéről. *Modern Nyelvoktatás* 16/1, 60–68.
- Thun Éva (1996): „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia. *Educatio* 3. pp. 404–416.
- Toronyi Attila (2007): Szótárünnep – megjelent az Értelmező szótár+ http://infovilag.hu/hir-8370-szotarunnep_megjelent_az_ertelmezo_szota.html
- Turcsán Gábor (1998): Olvasókönyvek tartalomelemzése. *Új Pedagógiai Szemle* 3, 33–43.

Verlinde, S. – Leroyer, P. – Binon, J. (2010): Search and You will Find. From Stand-alone Lexicographic Tools to User Driven Task and Problem-oriented Multifunctional Leximats. *International Journal of Lexicography* 23/1, 1–17.

Weatherall, A. (2011/2002): Nyelv, diskurzus és genderidentitás. In: Juhász Valéria – Kegyesné Szekeres Erika (szerk.): *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és a német szakirodalomból* I. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási K., 21–44.

Whitcut, J. (1983): Sexism in Dictionaries.
[http://www.eurelex.org/elx_proceedings/Euralex1983/022_Janet%20Whitcut%20\(Harlow,%20Essex\)%20-%20Sexism%20in%20dictionaries.pdf](http://www.eurelex.org/elx_proceedings/Euralex1983/022_Janet%20Whitcut%20(Harlow,%20Essex)%20-%20Sexism%20in%20dictionaries.pdf)

Wiegand, H.E. (1977): Nachdenken über Wörterbücher. Aktuelle Probleme. In: Drosdowski, G. – Henne, H. – Wiegand, H.E. (Hg.): *Nachdenken über Wörterbücher*. Mannheim – Wien – Zürich: Bibliografisches Institut, 51–102.

Zsoldos Árpád (2005): *Az 1972-ben és a 2003-ban megjelent Magyar értelmező kéziszótár összehasonlító elemzése*. Szakdolgozat. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK.

Representation of Men and Women in Modern Hungarian Explanatory Dictionaries (Summary)

1 The importance of the issue: the responsibility of lexicographers

The issue discussed in my thesis might seem peripheral but it proves to be not so. Its peculiar importance goes back to the fact that stereotypes hidden in dictionaries influence us in a covert and treacherous way. Social psychology has proved by using methods near to those of *hard sciences* that a sentence containing a slight stereotype will influence our opinions of other people in an environment totally different from the one where we accidentally met that sentence. Since we are not aware of the connections (as we do not remember the actual sentence) we can not eliminate its influence and the effect of repeated stereotypes accumulates making the link between certain qualities and certain groups of the society even stronger (Banaji et al 2003).¹

Modern research emphasizes that stereotypes and prejudices result from an *essentialist* way of thinking. The particular danger of the essentialist theory is that it regards things and persons unchanging and unchangeable due to an inherent part of their essence (Keller 2008).

It is a mistake to consider a dictionary example containing an awkward stereotype concerning men or women (or any other group of the society) a minor fault. Such examples are not to be ignored, since they can exercise an unforeseeable and inescapable influence on the user of the dictionary.

Dictionaries expose us to manipulative forces (albeit unintentionally on the editors' part) and being aware of the fact lays huge responsibility on lexicographers.

Covert stereotypes affect different groups of the society. Although I examined only the representation of men and women I used methods that can well be applied in similar research concerning e.g. different age groups.

¹ 'Implicit' stereotype is the term used by social psychology.

2 Objectives

My *immediate* objective is to improve new editions of dictionaries so that they

- do not use stereotypes more extensively than absolutely necessary to illustrate how words are actually used in the language,
- eliminate texts (and pictures) with condemnable stereotypes in the spirit of political correctness.

The *long-term* objective is to contribute to efforts to

- alter, loosen and eliminate evil stereotypes deeply rooted in the society relating to the roles of the two sexes,
- make public opinion really accept the equality of rights for men and women.

3 Motivations

My primary motives were a standing interest in our explanatory dictionaries and the awareness of dangers of implicit stereotyping.

The examination of Hungarian school books and analyses of some foreign dictionaries have come to similar results: the image of the two sexes is disadvantageous for women. Turning the pages of our dictionaries I had the suspicion that I might find the same result, although I expected *improvement* in recent editions. By the 1990s gender studies appeared in Hungary (e.g. Háber and H. Sas 1980, Füredi and Huszár 1986, Huszár 1994, Cs. Czachesz et al 1996, Gal 2001, Reményi 2001) and their influence was expected to be noticeable a decade later in new dictionaries. My expectation was reinforced by the fact that in the editorial team of a recent dictionary women came to be in the majority.

Although the functions of dictionaries and consequently the dictionaries themselves are in a period of continuous and essential change (de Schryver 2003; Pajzs 2008, Prószéky 2011) there is a need to examine older and traditional editions. The change even in developed countries is not as fast as we may assume (Dziemianko 2010, Lew and Doroszewska 2009) and it is highly probable that future explanatory dictionaries of the Hungarian language will be traditionally printed on paper (with CD attached). Editors of corpus-based dictionaries remain responsible when choosing from the variety of choices (Atkins and Rundell 2008). Certain basic functions are permanent, thus

examples can be found in new computer based products that are not even called dictionaries any longer (Garrett 2011, Verlinde et al 2010).

I found challenge

- in the novelty of the task because Hungarian explanatory dictionaries have not been analysed so far from the viewpoint of how men and women are represented in them;
- in establishing the methods of comparative analyses with the help of a continuous feedback provided by practical implementation (my concept draws on a PhD thesis submitted by Amanda Samson in 2000 in Australia but none of my research methods copy any of hers);
- especially in the analysis of *pictorial illustrations* in our dictionaries because they have never been subjected to any kind of research by metalexicographers in or outside Hungary.

4 On notions and terms

Stereotype

According to unambiguous definitions used in social psychology, a stereotype is an opinion held of a group in its entirety (a statement regarded as valid for every member of the group) (Fiske 2006: 513–514). In the discourse on social genders the notion of stereotype is not as clear. The word often means ‘commonplace expression’.

Dictionaries must illuminate the usage of words by sentences that help the reader the most to recognise the meaning, and stereotypes often prove to be the best choice; in spite of the dangers emphasized in the very first paragraph above they can not be condemned without hesitation. However, examples presenting persons – usually women – in stereotypical roles without any good reason, just in order to illustrate the usage of *neutral* words are by no means acceptable.²

As a result, distinction must be made between two kinds of stereotypical examples, one of which is *inevitable* and the other one *is to be avoided*. For several reasons the need for this distinction has not arisen yet.

² E.g. in an entry **akkor** [‘in that case’] *The price of sugar has been reduced! – In that case women will bottle more jam.*

Sexism, sexist

Sexism is a ‘distinction based on the difference of sexes’ (Huszár 2009a: 96) or ‘discrimination based on the difference of sexes’ (Huszár 2009b: 283). In discourse on the representation of the two sexes it can mean different things: female authors are less frequently quoted; the number of males depicted in illustrations highly exceeds that of women; etc.

The fact that women (until recently) have had a smaller part in writing dictionaries than men is regarded as sexism as well. But it has nothing to do with the sexism of a dictionary, rather with the difficulty of accessing professions with higher prestige for women. A dictionary can not be considered sexist either when it registers the facts of the *langue* (e.g. the great number of pejorative words referring to women, like synonyms for *prostitute*, or disrespectful words for elderly ladies, which do not have counterparts referring to aged men).

Sexism, and *sexist* are sometimes (in Hungarian quite often) used in a narrower sense, i.e. when discrimination is based on biological differences or secondary sexual characteristics are emphasized.

We all must be aware of a contradiction hiding in the word *sexism*: the stem refers to *biological gender* (sex) but the topic denoted more often than not is the issue of *social genders*. The overwhelming majority of *sexist* dictionary examples are harmful because they reinforce outdated traditional *social* roles of men and women.

The misleading term has become established by now so misunderstandings are to be prevented as best we can.

5 Results of examining school books by Hungarian and foreign authors

UN declared the years between 1976 and 1985 the decade of women, and FIPLV³ announced scholarships for language teachers to describe the way women are represented in coursebooks. The essays were published (Freudenstein 1978) and Kangasniemi (2002) summarized their main points. Her results are similar to those of the analyses of Hungarian school books (Háber and H.Sas 1980, Cs Czachesz et al 1996, Turcsán 1998, Kereszty 2005, Horváth Futó 2009, and coursebooks of Hungarian as a

3.Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes (International Federation of Language Teacher Associations)

foreign language: Csire and Ilves 2003, Felső 2012). There are no significant contradictions, so the main points can be enumerated in just one list as follows:

- conceptualization of the ‘invisibility’ of women, that is, men are over-represented, the authors of excerpts are men, there are few or no female authors at all, persons to be identified with (famous people, literary heroes) are men/boys and they are over-represented in texts and illustrations;
- conceptualization of the ‘indoors’ world (home and its closest surroundings) and ‘outdoors’ world, the former is attached to women and the latter to men;
- families are idealised, single parent and large families are not represented,
- women appear in traditional roles (as housewives or mothers) and are shown as dependent, caring individuals who are weak, passive and emotional albeit their dual burden as housewives and breadwinners are not mentioned,
- jobs with higher prestige, requiring higher qualifications are pursued by men, their activities are diversified, and only they are able to carry out practical tasks (fixing something in the household), they are active, strong and helpful in a patronizing way,
- inner qualities and intelligence are important in connection with men, while women are required to be attractive,
- distorted representation of women is a worldwide phenomenon and can be found in coursebooks for both children and adults,
- explicit sexism appears (e.g. in jokes),
- textbooks reflect the values of the society based on stereotypical gender roles and as they are used for a long time they conserve old-fashioned views,
- standardized methods are needed for the evaluation of textbooks.

6 Results of analysing foreign dictionaries by foreign authors

No matter how useful it could be to present a survey of the history of research into the representation of men and women in dictionaries, its completion would require a dissertation or even a monograph on its own. In the course of decades prestigious authors and editors of prestigious journals appeared to be underinformed or uninformed and my personal experience confirmed the impression of how difficult it was to discover relevant items of specialized literature in a systematic way.

On the basis of Graham's article (1974) the thesis introduces the first (and up to now possibly the only) deliberately *non-sexist* dictionary published in America forty years ago. Analyses by Gershuny (1974, 1975) and Prechter (1999) suggest that some of the dictionary examples can be evaluated in a highly subjective manner only.⁴ This is to be conceived of as a warning: when Hungarian examples are analysed an all-out effort should be made to attain objectivity.

In my thesis I found it necessary to review four significant writings and to complete them with some remarks of my own:

- important points concerning the changing roles and ways of representation of women in *Oxford English Dictionary* are discussed by three British authors (Baigent, Brewer and Larmini 2005),
- an Estonian author analysed example sentences in a Hungarian–Estonian and a Finnish–Hungarian–Finnish dictionary of required prepositions (governments) in terms of the representation of men and women (Ilves 2005),⁵
- a Finnish author analysed Collins-COBUILD dictionary with respect to the representation of men and women, her somewhat overheated feminist approach indicates the strength of this ideology in the Finnish society (Kangasniemi 2002), and
- an author in Australia examined the image of men and women in three school dictionaries and a general dictionary used in Italy in the 1990s (Samson 2000).⁶

4 Mainly due to the lack of (textual) context.

5 The Finnish dictionary extremely well justifies that dictionaries reflect the existing values of a society as there is a huge difference between the sentences by the Finnish author of the Finnish-Hungarian part and those by the Hungarian author of the Hungarian-Finnish part. Ilves explains the difference politely mentioning that '*gender studies have been conducted in Finland for decades*' (p. 13) but the reason goes back to the beginning of the 20th century: Finnish women got suffrage first in Europe in 1906, and at the elections in 1907 19 women were elected MPs (homepage of the Society of Hungarian-Finnish Friendship 2006).

6 My first ideas of the comparative methods finally applied were drawing on this work.

7 Dictionaries analysed in the thesis

Bárczi, Géza – Országh, László (eds-in-chief): *A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz)* [*Explanatory Dictionary of the Hungarian Language*] I–VII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

≈ 60,000 entries; lexicographers' invented examples and literary quotations; 5th ed. 1992
An explanatory dictionary becomes obsolete in fifty years. *ÉrtSz* is just as old, but it must be included in similar analyses in the following decades as well. *It is essential as it has created the genre of modern Hungarian explanatory dictionaries.*

Juhász, József – Szőke, István – O. Nagy, Gábor – Kovalovszky, Miklós (eds): *Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz)* [*Hungarian explanatory desk dictionary*]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.

≈ 70,000 entries; ≈ 850 black and white line drawings; 6th ed. 1985.

Pusztai, Ferenc (ed-in-chief): *Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz²)* [*Hungarian explanatory desk dictionary*] 2nd rev. edition. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
> 73 300 entries; reprint 2007.

Grétsy, László – Kemény, Gábor (eds) ; Balogh, Jenő (ill.): *Képes diákszótár (KDs)* [*Students' picture dictionary*]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

≈ 14,000 entries; lexicographers' invented examples and occasional literary quotations; 80 plates of coloured drawings.

KDs was almost ignored by lexicographers in spite of the fact that it was the first dictionary in Hungary especially intended for schoolchildren 10 to 15-year old, successfully trying to use new solutions: (a) no definition, just an illustrative example, (b) an illustrative sentence with a definition inserted after the entry word, (c) an illustrative sentence with an equals sign and synonym inserted after the entry word (but in many entries reserving the traditional definition and example).

Eöry, Vilma (ed-in-chief): *Értelmező szótár+ (ÉrtSz+)* [*Explanatory Dictionary+*] I–II.

Budapest: Tinta Kiadó, 2007.

≈ 16,000 entries; lexicographers' invented examples and occasional literary quotations;
≈ 700 black and white line drawings

Predecessor: *KDsz*

ÉrtSz+ is a (student) dictionary with twice as many women as men contributing to the lexicographic work under the leadership of a female chief editor thus implying a more objective and modern approach to the representation of women.

Two of my analyses handle the examples of *KDsz* and *ÉrtSz+* together. In these cases '*KDsz/ÉrtSz+*' refers to *ÉrtSz+* due to the similarity or sameness of the examples in the dictionaries concerned. It has become obvious that a large part of *KDsz* forms something like a subset of *ÉrtSz+*.⁷

8 Representation of men and women in five Hungarian dictionaries

The analyses was carried out from three different points of view. According to the first one I examined dictionary entries in their entirety, and this method was used in the case of all five dictionaries. The second one focussed on editors' invented example sentences in *ÉrtSz*, *KDsz* and *ÉrtSz+* because these three contain examples consistently (actually, three different approaches were taken). The third analysis deals with pictorial illustrations in *ÉKsz* and *ÉrtSz+* (illustrated dictionaries), and in *KDsz* (which consists of a picture dictionary and an illustrated explanatory dictionary, in one volume).

8.1 Comparative analysis of entire word entries

According to the principles laid down by László Országh word entries denominating things of the same type should have the same structure and their content should be handled in the same way (Országh 1962: 129). It implies the question to what extent individual dictionaries are consistent and alike in the case of masculine – feminine pairs 'denominating things of the same type'. First I compared individual entries in a given dictionary: **kisfiú** – **kislány** ['little boy' – 'little girl'], **fiú** – **lány** ['boy' – 'girl'], **férfi** – **nő** ['man' – 'woman'], **vőlegény** – **menyasszony** ['fiancé/bridegroom' – 'fiancée/bride']; **férj** – **feleség** ['husband' – 'wife'], **bácsi** – **néni** ['uncle' – 'auntie'] és

⁷ *ÉrtSz+* informs its readers in the Preface: 'Its predecessor was *Képes diákszótár* published in 1992' (p. VII).

nőtlen – hajadon [‘single man’ – ‘single woman’]; then I compared these entries in all examined dictionaries.

The systematic comparison of definitions, collocational examples, invented examples, and literary quotations (of senses and subsenses one by one) illuminated details that would have gone unnoticed having been examined in themselves. Generally it revealed that women were discriminated but it never seemed to be intentional or from ill-will.

The advantage of this method is that it helps lexicographers to reveal details and characteristics remaining hidden from them otherwise. The disadvantage of the method is that it is not suitable to carry out large number of (self)tests as it is quite labour-intensive. Nevertheless, it is an excellent way to examine certain delicate entries.

Further work is needed to make the results easier to read.

8.2 Comparative analysis of invented example sentences

The world view of editors can best be detected in their examples. *ÉrtSz*, *KDsz*, and *ÉrtSz+* are the dictionaries that always include such illustrative sentences. I examined the examples by three different methods.

8.2.1 Examples for entry words denoting men or women

When examining the examples in entries **apa – anya** [‘mother’ – ‘father’] és **asszony** [‘(married) woman’] I used the comparative method applied with whole word entries (in the case of ‘woman’ I compared only the dictionaries). The advantages of the comparative method are indisputable, the results proved to be spectacular in a positive sense. Unfortunately, women turned out to be discriminated once again by disadvantageous elements in the entries. Being out of context, examples can often be understood in different ways and in this case their evaluation is subjective and their influence on the user of the dictionary is untraceable. Some of the examples contain harmful stereotypes but are nevertheless inevitable because they contain linguistic phenomena which are to be included in a dictionary. The problem of the ‘goodness’ (quality) of an example turned up here and kept cropping up throughout the analyses.

8.2.2 Examples for entry words denoting *no* men or women

Beliefs and opinions of editors are reflected more spontaneously when men and women are mentioned in entries not related to them, i.e. as a result of free associations.

In order to examine examples of this kind I collected sentences containing words denoting men or women in entries of **a-á, b, n, ny, v, z** and **zs**. The task was not trivial because our background knowledge of the world makes us find men in a vast number of sentences. However, examples of *hangman, miner, smelter* do not belong to the group in question.⁸ (In English, such words will often draw pronouns like *him, his* etc. into their neighbourhood thereby producing an *m[ale]-sentence* which is not the case in Hungarian, a language without grammatical gender.) After several siftings of the first collection, sentences containing *kisfiú* ['little boy'], *kislány* ['little girl'], *fiú* ['boy'], *lány* ['girl'], *fiatalember* ['young man'], *férfi* ['man'], *nő* ['woman'], *asszony* ['(married) woman'], *férj* ['husband'], *feleség* ['wife'], *apa* ['father'], *anya* ['mother'], *nagyapa* ['grandfather'], *nagyanya* ['grandmother'], *nagymama* ['grandma'], *bácsi* ['uncle'], *néni* ['aunt'], *öregember* and *vénember* ['old man'], *öregasszony* és *vénasszony* ['old woman'], *nagyanyó* és *nagyi* ['granny'] (plus some words ending in *-nő* ['-ess, woman'] made up the sample. The list of about 400 examples of *ÉrtSz* is attached as Appendix No 1, the list of about 250 examples of *KDsZ/ÉrtSz+* can be found in Appendix No 2.

Examples were arranged into groups according to their topic: (1) appearance and body, (2) work, (3) learning, (4) home and household, (5) affection between sexes, (6) marriage.

Within groups (1) – (4) *m*-sentences were contrasted with *f[emale]*-sentences, and sentences of *ÉrtSz* were contrasted with those of the two student dictionaries.

It is surprising that the examples of 'appearance' and 'body' (1) are more numerous in the student dictionaries than in *ÉrtSz*.⁹ (2) In the world of 'work' women are represented by well-defined (but low prestige) activities. Men are engaged in obscure activities, sometimes all we learn is that at some indefinite time in the past they must have had a job. (3) Learning in *ÉrtSz* is a privilege of men, their field of studies is not clearly defined, but the sentences imply their future success at work. The only example

⁸ In these cases in definitions one can find *person* but never *man* as a hyperonym.

⁹ In spite of the fact that *ÉrtSz* contains about four times as many entries.

containing a woman (a little girl attending a ballet school) is a concrete one, but it is not a study in a traditional and conventional way, rather a way to gain attractive appearance, graceful posture. Unbelievable it may be, in the student dictionaries I could find only one m-sentence and one f-sentence. (4) Home and household – in accordance with old stereotypes – are dominated by women. The fifty years that passed between publishing the dictionaries can be best traced in this topic: in the examples of *ÉrtSz* *mother*, *woman* and *housewife* are mentioned, while in the contemporary student dictionaries *grandmother* is the person to recall the home in 6 of 11 examples (grannies belong to the generation of elderly editors' grandmother, grandmas of the users of dictionaries generally are not retired yet).

The biggest surprise in connection with topics (1) – (4) is that although in the editorial board of the newest dictionary women formed a majority and its editor-in-chief was a woman, it shows women in stereotypical roles more often than the oldest dictionary *ÉrtSz*. Stereotypes (especially dangerous due to their influence) are unfortunately typical of this dictionary. However, it must be mentioned that it contains an excellent illustrative sentence (in entry **alapfokú** ['basic']: *A nagymama is elvégzett egy alapfokú számítógép-kezelői tanfolyamot.* ['The grandmother has also completed a basic course on computers.'])

As to examples for affection between sexes in group (5) I found no reason for contrasting m-sentences with f-sentences as the presence of one of the two sexes implies the presence of the other. However, I examined the active and passive roles (with the notions of *agent* and *experiens* recalled in the distance). In contemporary student dictionaries women are clearly more active than in *ÉrtSz*. Still, basically boys/men are more active, initiative characters now as well, while women are not pushy, they prefer staying attractively mysterious.

Examples in group (6) give appalling proofs that dictionaries reflect the reality of the society in which they were born. The sentences arranged in 'chronological' order tell the history of a marriage until divorce or widowhood. While in marriage, the wife appears in a more concrete, caring role, and the husband is a generous personality who presents precious and expensive gifts to his wife. Later, the examples for reconciliation show the inequality of the two sexes again: the wife *struggles* to get back her unfaithful husband,

while the husband *forgives* his unfaithful wife. Bad and condemnable examples are found again in the newest dictionary, bad stereotypes strengthen and pass on old-fashioned roles played by women (not to mention potential influences).

The result of the examination of all groups is that – besides the negative image of women – from a lexicographer's point of view a stereotype, which is otherwise unacceptable, can be expressly good. Some examples of this kind can be avoided by more inventive editorial work. Producing corpus-based dictionaries editors are likely to have a wider choice of sentences at their disposal, but defining clearly the aspects of the selection is an important requirement. It is a must to seek criteria for 'good' examples i.e. illustrative sentences that can meet both kinds of requirements.

8.2.3 Examining the relations between 'good examples' and 'stereotype examples'

In the third part of my inquiry into the nature of example sentences I intended to see the results of changing *kisfiú* ['young boy'] for *kislány* ['young girl'] and vica versa (which did not necessarily equal the exchange of agents).

Eliminating the stereotypes mostly resulted in poor or unsuitable examples. Eliminating stereotypes can not be carried out so easily. Two problems were presenting themselves with increasing strength:

- in order to produce 'good' examples, from time to time we do *accept* stereotypes whose occurrence we do *want to limit* on cases when they are necessary without doubt;
- we can 'feel' the quality of an example but we can hardly identify the criteria our judgement is based on.

The mutual task of gender studies and lexicography (besides, or rather instead of looking for further instances of unacceptable stereotypes) is to find criteria which can be used in everyday practical work for the evaluation of illustrative sentences in dictionaries (even though being aware of the fact that it is impossible to establish a set of exact and uncontroversial criteria).

8.2.4 Persons denoted by proper names

In the case of Hungarian dictionary examples it is the number of men and women denoted by proper names that reveal the striking difference to the advantage of men. (Values for *KDsz* and *ÉrtSz+* are shown in separate columns of the table below.) Fictitious persons are well-known characters of literary works (with a very small number of exceptions). In *ÉrtSz* the list of men is headed by *Petőfi* and *Arany* (outstanding Hungarian poets in the 19th century) with 25 and 15 occurrences of their names, respectively. In *KDsz* and *ÉrtSz+* *Napoleon* is winner with 4 and 5 occurrences, *Petőfi* and *Arany* are placed second.

	<i>ÉrtSz</i>		<i>KDsz</i>		<i>ÉrtSz+</i>	
	<i>men</i>	<i>women</i>	<i>men</i>	<i>women</i>	<i>men</i>	<i>women</i>
<i>Famous people</i>						
<i>number of different persons</i>	154	6	78	2	108	5
<i>number of occurrences: real persons</i>	322	5	72	2	105	2
<i>fictitious persons</i>	10	2	13	1	19	4
<i>sum total</i>	332	7	85	3	134	6
<i>Everyday people</i>						
<i>number of occurrences:</i>	50	18	14	11	24	19

In the three dictionaries we can find only 10 names of famous female persons, their names occurring 16 times altogether.

As to everyday people (cf. *John*, *Uncle Fred*, *Kate*, *Mrs. Smith* etc.), the difference between men and women is definitely smaller.

8.3 Men and women in dictionary illustrations

Lexicography (especially Hungarian lexicography) pays little attention to illustrations (Landau 1989; Hupka 1991; Svensén 1993, 2009; Stein 2002). Hungarian terminology has not been established yet: *ÉKsz* and *ÉrtSz+* are illustrated dictionaries, *KDsz* is a Duden type picture dictionary (Hartmann – James 2001). These two distinct types are called *képes szótár* alike (their difference is blurred by the expression).¹⁰ A separate study could examine the valuable elements of *ÉKsz* as a picture dictionary, and the textual part of *KDsz* as a specific illustrated dictionary. These three dictionaries use different methods to indicate which illustration belongs to which entry (considered a basic requirement by the limited number of publications on the subject). *KDsz* alone

¹⁰ *Képes szótár* ['picture dictionary'] has not been accepted for several reasons.

tries to establish links between illustrations and *senses* (meanings) illustrated¹¹ (a requirement also mentioned occasionally, but much rather expected by common sense). None of the dictionaries publish photos in accordance with old recommendations that became outdated by today's computerized picture processing. *ÉKsz* and *ÉrtSz+* use black and white drawings (in the former the poor quality of the paper, in the latter the quality of some illustrations results in black smudges). Plates of colour drawings in *KDsz* required paper of much higher quality than its textual parts.

The dictionaries investigated illustrate quite a lot of different things, so the majority of men in illustrations is not striking at first encounter, but if we consider images of human beings, the difference is surprising. Instead of counting instances (naturally, numbers are also made available) the primary aim of my thesis is to find the causes of the difference: why have women disappeared? If we want to change it, we must find out the causes of the situation.

The size of this part about illustrations exceeds that of other parts which is justified by the fact that there are no precedents of this kind of analysis to be found. Suggestions concerning typologies (Hupka 1991, Svensén 1993, Stein 2002) take into consideration all kinds of illustrations so I could make no use of them.

Illustrations (and pictorial representations of human beings amongst them) are not indispensable parts of an explanatory dictionary. So the *first* question runs as follows: what makes it worth picturing a human being; the *second* one is: what is chosen by a dictionary to be illustrated and to what extent is the dictionary consistent; the *third* one is: if there is a possibility to choose between man and woman, which one will be chosen.

Persons can appear in illustrations for two reasons:

- (1) to show *themselves*,
- (2) in a *supportive* role, in pictures of things (usually artefacts) existing independently of them.

In the three dictionaries analysed the first reason is valid in the case of

¹¹ ... but fails to do it without faults due to the limited quality of printing technology.

(1a) the human body, parts of the body and their characteristics (e.g. *head, turned-up nose*);

(1b) specific body positions and moves (e.g. *standing at attention, squat*), pictures recalling specific movements, dance and sport (e.g. *somersault, waltz*),

(1c) persons defined by their clothing and/or environment (e.g. *nun, clown*).

Persons can appear in a supportive role in pictures of

(2a) tools in the widest sense of the word (from *articles of clothing* up to the *operation of certain complicated technical instruments*),

(2b) scenes and actions taking place there (e.g. *fashion show, post office*).

In some illustrations the whole body must be present (e.g. *scuba-diving*), in some cases quite the contrary, it would be a distraction (e.g. *sideburns*). When we can identify men or women according to our background knowledge (e.g. a *knuckle-duster* with a strong wrist above it) the illustration can not be considered as that of a person. (Illustration of men's and women's world could also be worth analysing, but we should be careful not to expect our stereotypes to appear in the dictionaries.)

Persons in illustrations can be extremely different in size, e.g. the *parts of the human body* require a large picture while demonstrating the size of an *obelisk* needs only tiny schematic figures without clearly definable sex.

ÉKsz is remarkably consistent in its decisions: it aims to illustrate certain things as comprehensibly as possible even if it entails totally neglecting others (reasons for choosing the categories remain obscure). Artefacts chosen to be illustrated can be seen in use. Scenes (e.g. classroom, street, railway station) are not illustrated. On the other hand *KDsz* shows the things in scenes so it is especially consistent (in the sense mentioned in connection with *ÉKsz*). *ÉrtSz+* illustrates 'some kinds of everything', but it is nice to see some verbs illustrated (e.g. *blow out* [a candle]), and also pictures of otherness (even if only its mildest form, left-handed persons).

Illustrations of the three dictionaries were arranged into seven thematic groups and then the contents of these groups were compared: (1) the human body, the parts of the body, physical features, (2) games which involve movement, movement, sports, and dance, (3) identity defined by clothing and/or environment, (4) clothes, (5) musical instruments, (6) tools, devices, (7) vehicles (and related means of transport). Due to the

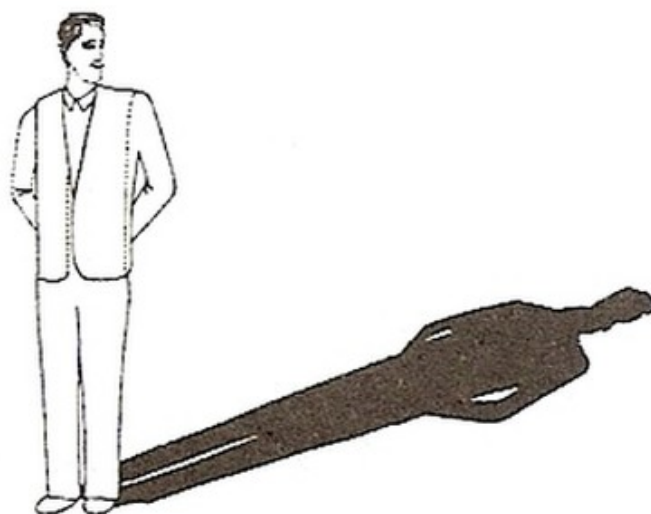
utterly different policies of illustration it makes little sense to compare the number of male and female persons in the pictures,¹² but it can undoubtedly be stated that with one exception men form a majority: the exception is group (4) of clothes in *KDsz*, in which case men's and women's articles were identified on the basis of my background knowledge (ignoring my own rules as it was impossible to make a mistake even if only parts of human bodies were depicted).

Several reasons for the invisibility of women could be identified. (1) The traditional scenes of women are not represented in the dictionaries (as a matter of fact they are in *KDsz* but 'the tenants have left home') and there is no need to use people in illustrations of stereotypical female (work) devices. (2) Men fulfil more duties verified by the way of clothing, women are newcomers in positions as preachers or astronauts, so for the time being the typical wearer of a *Geneva gown* or a *space-suit* is a man. (3) Depicting women is more tiresome, needs more detail. Men can easily be identified by the *lack* of female features, in a small picture a single horizontal line can make a head look like wearing a hat. (4) Illustrating items of the same class sometimes with male and sometimes with female characters will convey additional false information and generate questions, e.g. Why is a man playing this instrument, and why is a woman playing the other one? Equal representation of both sexes here seems to be confusing which does not mean that men must always be used in illustrations. In *ÉKsz* men play the musical instruments in 16 cases, and only two women musicians are depicted, one is a harpist (again a stereotype), the other is playing the spinet dressed in a way that implies spinet is a historical instrument. In the traditional classroom in *KDsz* a woman is sitting at the teacher's desk, the drawing master and music teacher are men, their prestige is enhanced by their connection with the arts: the sex of the teacher carries additional information of value. No class of things was found illustrated with pictures of female characters only which is another indication of the unequal representation of men and women in the three dictionaries.

9 Concluding remarks

¹² Nevertheless, actual numbers are presented in the thesis.

A single drawing in *ÉrtSz+* is a perfect summary of how men and women are represented in our dictionaries. The first sense of **árnyék** [‘shadow’] is defined as follows: ‘The area, which is covered from the sun or other source of light by any object or living thing.’ Illustrators could choose from among an infinite set of ‘objects and living things’. What or who do you think covers the sun?

In accordance with the aim of the thesis progress should be made on different levels to reach the goals (to leave the shades of men, or any other group enjoying unjustified preferences behind).

9.1 Developments required in lexicography

The analyses justified the need for a set of criteria of good examples which are more specific than those we have had so far. Even though it is impossible to set up an exact and uncontroversial system of quality requirements, the task must not be dismissed. Groups of related dictionaries and languages are to be kept in mind.

There is an issue of outstanding importance to be investigated. Is it really true that some examples with stereotypes or sexist features¹³ offending human dignity are inevitable? It is highly probable that most of them can be replaced by an acceptable alternative. Problems both language specific and independent of a given language can arise.

¹³ In the narrow sense of the word.

As a by-product of my analyses better solutions were found for a few criticized examples. Innovative (invented or collected) examples should be made available for courses on lexicography. It is a task of our own since Hungarian language gets on without grammatical gender.

9.2 Developments in teaching the use of dictionaries

To modernise our student dictionaries we should turn to the inventiveness of teenagers. Analyses presented in this thesis contribute to the formulation of aspects and principles along which schools competitions may bring about new solutions for examples and even for definitions. No minor matter that by this way several young people could get to know dictionaries better, which can not be reached at school due to the lack of time and energy.

9.3 Developments in publishing dictionaries

In earlier member states of the EU coursebooks are checked prior to being published both in terms of quality and quantity of gender representation in the frame of a project called *gender-monitoring* (Kegyesné 2009: 400). A similar control during editing of not only coursebooks but children's and students' dictionaries (mono- and bilingual) as well should be introduced in Hungary. The statements of my analyses and the results of Hungarian school book examinations could be used together with the evaluation methods of the EU to start a project in Hungary during which they can be tested and later they might become recommendations for the EU.

1. sz. függelék:

Az ÉrtSz. példái

kisfiú

Blúzt és nadrágot adott a kisfiúra.
Az a buta kisfiú elvette a labdát.
Nyalókát vett a kisfiú.
A kisfiú a nadrágjába vizelt.

kislány

A kislány nagy alvóbabát kapott születésnapjára.
A kislány szakasztott az anyja.
Attól a kislánytól vettem az ibolyát.
A kislány babával játszik.
A kislány babakocsit kért születésnapjára.
Balettiskolába járattja a kislányát.
A kislány már az első napon behorpasztotta a baba fejét.
Búcsúfia babát vett a kislánynak.
Elkényeztetett kislányokra jellemző a nyafkaság.
Ezt a kislányt az a nyomorult rontotta meg!
Ezt a filmet a kislány is nyugodtan megnézheti.
Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kislányt is.

fiú

Az egyik fiú elment, a többiek itt maradtak.
A fiú, akit a boltba küldött, még nem jött vissza.
Ez a fiú hozta az üzenetet.
A fiú a leckéjét tanulja.
Ahány fiú, annyi impostor.
A fiú szakasztott az apja.
Apáddal beszélsz, fiú!
A fiú apanázst kap az apjától.
Az eső átnedvesítette a fiú ruháját.
A fiú elesett, de nem történt semmi baja.
Ez a fiú még csak 15 éves, de már bajuszosodik.
Szörnyű, hogy ez a szegény fiú milyen balkezes!
A fiúkat nagybátyjuk becsúsztotta a bankba.
Ez a fiú hamar beléd szeretett.
A méh beleeresztette fullánkját a fiú kezébe.
Végre sikerült a fiúba belevernem az igeragozást.
A fiúk hétvégi kirándulásra kerékpárt béreltek.
Magába bolondította a fiút.
A család sokáig titokban tartotta a fiú botlását.
Az iskolaudvar sarkában volt a börze, ahol a fiúk tízpercen csereberéltek.
Ez a fiú egyre inkább butul.
Te már nagy fiú vagy.
A fiút a gyámhatóság már nagykorúsította.
A meglökött fiú nekiütődött társának.
Nem tartom normálisnak ezt a fiút.
A fiú még csak 16 éves, de már nő a bajusza.

Képzeld, a fiú **nyilatkozott**.
Micsoda erő van ebben a **nyiszlett** fiúban!
Hátulról a **nyolcadik** fiú lépjen ki!
Könyveket vagdal a fiú fejéhez.
Ebből a fiúból még lesz valami.
Inkább való ez a fiú gyakorlati pályára, mint kutatónak.

lány

Az a legény folyton ott **ablakoz** az utcán a lány háza körül.
Fiatal lány létére egészen **asszonyos**.
Az asztalnál egy fiatal lány ült **átellenemben**.
A lányt **átkísérte** Budára.
Eddig más lánynak udvarolt, de most **átpártolt** ehhez.
Csupa **báj** ez a lány.
A lány **bandzsít** egy kicsit.
A **barna** lányt választotta.
A lányt **bekísérte** a városba.
Beleszeretett a lányba, **bele** ám, mégpedig halálosan.
Egészen **belebódult** ebbe a lányba.
A lány szoknyája **beleér** a vízbe.
A lány **belefáradt** a hosszas várakozásba.
Egészen **belegabalyodott** ebbe a csitri lányba.
A bojtorján **beleragadt** a lány szoknyájába.
Sokáig élt Indonéziában, és egy **bennszülött** lányt vett feleségül.
Este **besurrant** a lányhoz.
A lányok **bolondítása** volt az egyetlen, amihez értett.
A **bolondulásig** szerette a lányt.
Évek óta **bomlik** ezért a lányért.
Micsoda **boszorka** ez a lány!
A **boszorkány** itala a lány felé fordította a legény szívét.
Meglésték a lányok **napozását**.
A lányra **nevetett**.
A lány még **nincs** eladó sorban.
A kapáló lányok **nótáztatnak**.
A lány még nem **nyilatkozott**.
Jó magasra **nyúlt** ez a lány. [magasra nőtt]
Itt aztán választhat a lányokban.
Választása egy vidám barna lányra esett.
Nem hozzád való az a lány.
Az esze már a lányokon **van**.
A lány **végett** jár a házhoz.
Látni **vélte** a sötétben a lányt.
Ma a 30 éves lány még nem vénlány.
Egyes vidékeken a húszéves lány már vénlány.
Sokan versengtek a lány kezéért.
Veszködik a lány után.
Hárman **vetekedtek** a lányért.
Megleste a lányok **vetkőzését**.
Szeret **viccelődni** a lányokkal, a nőkkel.
A lányok folyton **viháncolnak**.
Ezek a kamasz lányok mindig csak **vihognak**.
A lányok ott **vinnyogtak** a sarokban. *(táj)* [elfojtva nevetgél, vihog]
Nézd, hogy **virul** ez a lány.
A bálban a lány fehér selyemruhát **viselt**.

Szereti a lányt, s az viszontszereti őt.
Úgy volt, hogy megkéri a lány kezét, de az utolsó percben visszakozott.
A színpadi öregasszony az öltözőben visszaváltozik csinos fiatal lánnyá.
Nagyon vonzotta az a lány.
Csend volt, csak a lány zokogása hallatszott.

fiú, lány

A fiú a lányba bolondult.
A lány kezének visszavételével mutatta, hogy húzódozik a fiútól.

fiatalember

Mennyi agresszió van ebben a fiatalemberben!
Nagyon agresszív fiatalember.
Egy alvajáró fiatalember mászkált éjszaka a folyosón.
Az ambiciózus fiatalember egyszerre két idegen nyelvet tanult.
Ez az anarchista fiatalember sohasem jön pontosan.
Aszkéta fiatalember.
Az a fiatalember nagy bajnok.
Az a szórakozása, hogy fiatalembereket nősít.
Valami fiatalember szónokolt.
Illetlen, szájas fiatalember: mindig visszabeszél az öregebbnek.

férfi

A nyitott ajtón ismeretlen férfi oldalgott be.
No mondhatom, bölcs férfiú vagy! (gúny, rosszálló)
Nem fehérorosz, hanem nagyorosz férfi.
Most nyitódik az ajtó, s egy ismeretlen férfi lép be rajta.
A nyomóban idáig még férfiak is csak egy gépen dolgoztak. [textiliparban]
A férfi ajándékot visz választottjának. (vál)
A támadók magukkal vonszolták a megtámadott férfit.
A nagy férfi ravatalához zárandokol az egész város.
Van egy zongorás férfi a társaságban? [tud és szeret zongorázni]

nő

Megbízható, gyermekszerető nő anyahelyettesnek ajánlkozik kis gyermekek mellé.
A nők sok gondot fordítanak az arcápolásra.
A vak nőt átkísértük a másik megállóhoz.
A nő átsuhant a termen.
Egy autó felszaladt a járdára, és elgázolt egy nőt.
Ó, azok a nők!
A nők s a gyermekek bajusztalanok.
Bármiféle nővel összeadja magát.
Régebben a nők bál előtt befűzték magukat.
Két nővel sétált s beléjük karolt.
Beleesett egy nőbe.
Belekeveredett egy kétes hírű nőbe.
A nők mosolyogva hallgatták bókolasát.
Bolondul a szép nőkért.
Vannak nők, akik borotválják a szemöldöküket.
Buknak rá a nők.

Bűvöli a nőt.

Bárcsak **ne** ülne előttem ez a kalapos nő!

Láttam, mikor megcsókolta a nőt. – **No** és? A menyasszonyom.

Pompásan értett a nők **nyelvén**.

Valami nő volt vele a kávéházban.

Nem valami szép nő.

Magyarországon régen a nőknek nem volt választói joguk.

Végigmustrálta a sétáló nőt.

Az ösvényen végigsuhant egy siető nő.

Milyen **vén** ez a nő! (*túlzó*, kissé *rosszalló*) [korához képest nagyon öregnek látszik]

Ez a nő egészen beléd **veszett**.

Szeret **viccelődni** a lányokkal, a nőkkel.

Ennek a nőnek **viperanyelve** van.

A nadrág viselete ma már a nők körében is elterjedt.

A vásárban a rendőrség két **zsebmetsző** nőt tartóztatott le.

Zsenáns dolog egy nőtől az életkorát kérdezni.

férfi, nő

A nők egyenjogúak **a** férfakkal.

Ez a nő úgy dolgozik, **akár** egy férfi.

asszony

Nagy **adó** az emberen az asszony.

Az asszony, **akivel** tegnap láttál, a feleségem.

Leszállították a cukor árat! – **Akkor** az asszonyok többet fognak befőzni.

Az **ájult** asszonyt alig tudták felloccsolni.

Átadta helyét egy **álló** asszonynak.

A felesége apró kis asszony, de **amazon**, ha a család érdekeinek megvédéséről van szó.

Az **ápolók** nehezen tudták megakadályozni, hogy az elefánt agyon ne taposson egy asszonyt.

Az öreg asszony szakavatott **aszaló** volt.

Hevesen **átszorította** az asszony derekát.

Az asszony csinosítja magát, **a** **babáját** várja.

Az asszonyhoz odajár naponta **a** **barátja**.

Az asszony, némi duzzogás után, **békecsókot** váltott férjével.

Az asszony **békíti** a férjét.

Bemérte az asszony kötényébe a cseresznyét.

Az asszony a konyhában foglalatoskodik, a leánya **benn** varr.

Az asszonyoknak egyszerre támadt **beszélhetnékük**.

Bókol az asszonyoknak.

Nem leszek asszony **bolondja**!

Szegény, beteges asszony, most már nemigen **bolyog**, inkább fekszik. (táj) [járkál]

Sokat ad a tehenük, mert az asszony **boszorkány**.

Megbocsátotta az asszony **botlását**.

Hiába próbálta fékezni az asszony **bőbeszédűségét**.

Az asszonyok érzékenyen **búcsúzkodtak**.

Az asszonyok gondoskodnak **a** **büféről**.

A **nagybeteg** asszonyt kórházba vitték.

Nahát, ilyen asszony kell nekem!

Az asszony **nekiesett** az urának. [hangoskodva rátámad és szidni kezdi]

Jól megvan asszony **nélkül** is.

Ez az asszony nem nagyon **nőies**.

Az asszony maga **nyírja** a gyereket.

Ilyen férj mellett egy asszonynak **nyugalmas** élete lehet.

Egy válófélben levő asszonynak udvarol.
Az asszony kicsinosítva várta a férjét.
Az asszony hamarosan új ruhát varázsolt a használt öltönyből.
Az asszony a gyerekek feslett ruháját varrta.
Falun rendszerint öreg asszonyok a virrasztók.
Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kislányt is.
Az elvált asszony visszahurcolkodott szüleihez.
Ez az asszony csupa vitalitás.
Az asszony zörgeti a kulcsokat.

férj

Férje karjába alél.
Szeretett anyáskodni a férjével.
Apácafátyol kell neki, nem férj.
Szélütött férjét évekig ápolta.
Áthívta a férjét a másik szobából.
Ott bájcevegett az első férjével az eszpresszóban.
Férje halálán bánkódik.
A veszekedő házastársak közül a férj volt a békebarát.
Az asszony, némi duzzogás után, békecsókot váltott férjével.
Az asszony békíti a férjét.
Beküldte az uzsonnát a férjének a dolgozószobába.
Rám nehezedett az a feladat, hogy értesítsem őt férje haláláról.
Ilyen férj mellett egy asszonynak nyugalmas élete lehet.
Mindenáron férjet akart vadászni a nyaralóhelyen.
Éjfél előtt minden valamirevaló férj hazamegy.
Az ilyen ember nem való férjnek.
Férje ellen valókeresetet indított.
Az asszony kicsinosítva várta a férjét.
Az asszony falura utazott, férje utána vitte a kislányt is.
A férje megcsalta, ő is visszacsalta a férjét.
Visszahódítja hűtlenné lett férjét.
Visszaköltözik a férjétől a szüleihez.

feleség

Az asszony, akivel tegnap láttál, a feleségem.
A birtok a felesége nevén áll.
Felesége révén ő is érdekelt a dologban, véleménye álobjektív.
A felesége apró kis asszony, de amazon, ha a család érdekeinek megvédéséről van szó.
Csak nem akarod az anyádat feleségül venni?
Hogyan vehette feleségül azt az áspiskígyót?
A felesége kikapós asszony.
A főispán felesége volt a bálanya.
A felesége fizette ki a számlát, mert ő a bankár a házban.
Sokáig élt Indonéziában, és egy bennszülött lányt vett feleségül.
Gyönyörű briliánst vett a feleségének.
Új bundát vett a feleségének.
Felesége halála óta búskomor.
Nyersen rárivallt a feleségére.
A felesége otthon varr. [hivatás- v. iparszerűen]
Már nem bírja a felesége folytonos veszekedését.
A feleségem is dolgozik, a nagymama vezeti a háztartást.
Amikor megnősültem, a feleségem tíz kilóval volt soványabb, mint én, de most ő vezet.

Visszakapta feleségétől a náthát.
A kapuból még visszakiáltotta a feleségének, hogy nagyon vigyázzon a házra.
Elvált feleségétől visszalopta a kisfiát.
Elindult, de felesége visszaszólította.
Feleségének zafirt vett.
Zsénben voltam, amikor kiderült, hogy leányának néztem a feleségét.

férj, feleség

A békeszerető férj sokat eltűrt házsártos feleségétől.
A legnagyobb fiú nem tőle való, hanem a felesége első férjétől.

apa

A bestiális apa megfojtotta gyermekét.
Az apa egész nap beszélgette külföldről hazatért fiát.
Addig játszhat sz kint, amíg haza nem jön apád.
Ez az a ló, amelyet apám vett.
A bosszúállás szelleme az apából átköltözött a fiúba.
Tanár volt az apám, én is az vagyok.
Ne bánts apádat, dolgozik. [= ne zavarj]
Belebotlott az apámba.
Mikor hazatértem, apám sokat beszélgetett magának élményeimről.
Apám lelkes negyvennyolcas volt. [1848 eszméinek híve]
Apám, végy nekem egy biciklit! – Még mit nem!
Az apám tanár, szabad idejében nyelvészkedik.
Apám a városban van.
Tíz évvel ezelőtt volt apám temetése.
Ne szólj vissza apádnak! [visszafelel]
A gyermekek körülvették apjuk halálos ágát.
Tervük megvalósításában apjuk volt a legfőbb akadály.
Ügyes, okos ez a gyerek, akárcsak az apja.
Akárcsak az apját látnám magam előtt.
Apja elé állt, és bevallotta tettét.
Jó gyerek ez a Pista. – Az ám, majd megölte az apját!
Apja amerikai volt.
A fiú apanázst kap az apjától.
Apját sikerült áthangelnia a maga pártjára.
A gyerek átkiváncsolt az apjához.
Átvette a táskát apja kezéből.
Átvette apja üzletét.
Alig hunyta be szemét az apjuk, civódni kezdtek az örökségen.
Vallomásával a saját apját is belekeverte a bűnügybe.
Belenevelték az apja szakmájába.
Nem akart fürdeni, de az apja belezavarta a vízbe.
Jó állása volt az apjának, de kicsöppent belőle.
Az apja vidékről költözött fel, de ő már bennszülött pesti.
Hazafelé jövet beszólt az apjáért a szomszédba.
Apja ellen biztatta.
Az apja is brácsás volt.
Felbőszült apja elől bújik.
Apja ellen bujtja a fiát.
Apjától, nagyapjától tanulta a mesterséget.
Apja nagyvágó volt. (szoc e) [vágóállatok vágásával nagyban fogl.]
Nem az apja lakásában lakik.

Nemrég halt meg az apja, tán tavaly előtt.
Van apja, az majd gondoskodik róla.
Az apja egy kissé vaskalapos.
Apja végett jött, hogy láthassa.
Apja gyilkosán vérbosszút állt.
Szép kis versikével köszöntötte fel az apját.
Az apja nagy virágkertész.
Az utcáról még egyszer visszakiáltott az apjának.
Visszaperel az apjának. (*nép*) [perelő szavakra visszafelesel]
Serdülő kora után visszaütött az apjára.
Nem szégyelli magát? Apjával viteti a csomagot.
Magára vonta apja haragját.
A fiú örökké pénzért zaklatja apját.
Apja egész életén keresztül csak zsellérkedett.

anya

Addig, míg beteg volt, mellette volt az anyja.
A beteg, aki lázában már félrebeszél, nem ismerte fel anyját.
Testvére által csókolgatja az anyját.
Az anya altatja gyermekét.
Amikor rászólt az anyja, a kis aranyos elkezdett toporzékolni.
A gyerek átbújik anyjához a nagy ágyba.
Az anya szomorúságát és távollévő fia halálát átfedéssel ábrázolták a filmen.
Anyja jósága egész életén átkísérte.
Átkozott legyen még az anyja is.
Átmelegedett a hangja, mikor anyjáról beszélt.
Átoson az anyjához.
Átsegíti anyját az úttesten.
Átveszi anyjától az ernyőt.
Egyetlen gyerek volt, az anyja bálványa.
Az anya ölében hozta be az alvó gyermeket.
Bekísérte az anyjához.
Anyja a fiát beleképzelte a nagy vagyonba.
Anyja alakját is belveszi a képbe.
Az anya a gyerek hajában bogarászott.
A bősziűlt anya haját tépte.
Rosszaságáért eleget búbolta az anyja.
Anyjától búcsúzik.
A gyermek mindig az anyját bújja.
Anyja haragja elől bújik.
A gyermek anyjához bújik.
Télire bundacipőt vett az anyjának.
Az anya büszke a fiára.
Az anya varr, a gyerekek körülötte játszanak.
Az anya puha ágyat vetett a gyerekeknek.
Ah, nagy beteg az anyám.
Úgy áhítom látni anyámat.
Vedd anyád végső áldását!
Délután átköltöztetem hozzánk az anyámat.
Most pedig átszolgáztatlak anyámnak. [= otthagyl és rábíz másvkiire, átenged másoknak]
Tiszteld atyádat és anyádat.
Az anyát nagyon lesújtotta leánya ballépése.
Elutazásom után nemsokára meghalt anyánk.
A gyermek nagyon az anyjához nőtt.

Az anyjuk **ny**ögvenyelőt főzött. (*táj, tréf*) [fojtós krumplistésza v. galuska]
Anyám **ny**olcvanban született.
A sok gyerek **ny**üzsög anyja körül.
E sorok az anyámtól **val**ók.
Anyám boldog **v**olt.
Anyám tavaly lett **v**olna hatvanegy éves.
Az anyák az iskola előtt **v**ártak gyermekeikre.
Az anyja falun **v**an.
Két fia és egy leánya, idős anyja **v**an.
Vénasszony vagy már, anyjuk. (*tréf, gúny*) [élteőbb v. öregedni kezdő nő]
Hebehurgya módon, sietve akart dolgozni, de anyja visszafogta.
A gyermeket **v**isszaítélték az anyjának.
Visszanézett anyjára, aki a kapuig kísérte.
A gyermek **v**isszasír az anyjához. (*vál*) [sírva visszavágyik]
Anyjának vonásait örökölte.
Szívébe **z**árta anyja szavait.
Állandóan **z**sarolja az anyját.

apa, anya

A gyerek az apját szerette, de most **á**tpártolt az anyjához.
Tekintete apjára fordult, majd **v**isszaröppent anyjára.

nagyapa

[A] s/Szegény nagyapám gyakran emlegette gyermekkorát.
Nagyapja harcolt **n**egyvennyolcban. [1848]
Nagyapjáról Lászlónak **n**eveztük a gyermeket.
Iszákos lett, **v**isszafajzott a nagyapjára.
Ez a vonása a nagyapjára **ü**t vissza.
Vörös hajszíne nagyapjára **v**aló visszaütés.
Nagyapja a grófi birtokon **z**sellérkedett.

nagyanya

Nagyanyja igen **á**jtatos volt, minden nap elment a templomba.
A gyerekeket **á**tkíséri a nagyanyjukhoz.
A gyerek pillanatok alatt **á**tsiklott a nagyanyjához.
Átviszi a fiát a nagyanyjához.
Ez a váza még a nagyanyámtól **v**aló.
Szeszélyessége a nagyanyja rigolyáira **ü**t vissza.

nagymama

A feleségem is dolgozik, a nagymama **v**ezeti a **h**áztartást.

nagyanyó

nagyi

bácsi

Tegnap megint találkoztam **azzal** a szakállas bácsival.
Csengessen már **be**, Józsi bácsi!
János bácsi **beszeszelt** és dülöngve ment haza.
Sándor bácsi a legöregebb **bútor** a bankban.

néni

Mari néni régi **bútordarab** már Nagyéknál.
Az öreg néni a legjobb ebéd vagy vacsora után is egy falat kenyeret evett **nyomatékul**.

öregember

Apatikus öregember.
Az öregember nem szólt, csak **bazsalygott** a bajusza alatt.

öregasszony

Az öregasszonyt **boszorkányossággal** vádolták.
A színpadi öregasszony az öltözőben **viasszált** csinos fiatal lánnyá.
Ez az öregasszony örökösén **zsémbel**.

vénember

Vaksi (szemű) vénember.

vénasszony

Régen falun sok vénasszony foglalkozott **álomfejtéssel**.
A **bejáratos** vénasszonyok hozták a pletykát.
A vénasszony **beszített** a kamrába.
A kapuban vénasszonyok **nyivogtak**. (*táj, rosszalló*) [siránkozó, nyöszörgő hang]
Vénasszony vagy már, anyjuk. (*tréf, gúny*) [éltebb v. öregedni kezdő nő]

-nő

Gépirónak, házvezetőnőnek, kísérőnek **ajánlkozik**.
Ez a varrónő **alakítással** is foglalkozik.
Brunswick Terézia a kisdedek és óvónők **anyja** volt.
A beteg mellé **ápolónőt** fogad.
A nagy művész nő megjelenésekor **átforrósodott** a levegő.
A varrónő **átzabta** neki az örökölt ruhát.
Még nem nagy táncosnő, hanem csak afféle **balett**patkány.
A vendég szereplő színésznőt **búcsúestjén** melegen ünnepelték.
A művész nő **búcsúfellépésén** meglepetten köszöntö meg a közönség tapsait.
Az én húgom ott **volt** tanítónő.
A takarítónő **vikszeli** a padlót.

csipkekészítőnő, énekesnő, mosónő, szakácsnő;
védőnő

2. sz. függelék:

A KDsz./ÉrtSz+ példái

kisfiú

Az anyja hátulról átnyalábolta a kisfiút, és levette az ablakpárkányról.
A kisfiú átöleli a nagyapa derekát.
Egy buksi kisfiún akadt meg a szeme.
A fiatalok nászából egy szép kisfiú született.
Pistike szeret verekedni a szomszéd kisfiúkkal.
Ezt a kisfiút már emberszámba veszik.
A kisfiút kézen fogva vezeti.
Virgonc kisfiú mászik át a kerítésen.
A kisfiú szívesen ül a zsámolyon.
A kisfiú zsebében mindig van csúzli és zsineg.

kislány

Ki ez az állig begombolkozó, szerény, csendes kislány?
A kislány az óvodában anyáskodik a kisebbekkel.
A mostoha mindig aprehendál szegény kislányra, bármit csinál is.
Alig merete megfogni a törekeny kislány átlátszó fehér kezét.
A kertbe érkezve a kislány a kedves törökmogyorófájához futott, és átölelte a törzsét.
A kislány hajas habával játszik.
Ki az a handzsa kislány?
A kislányt befektették a belső szobába, hogy ne zavarja a zaj.
A durva tréfa hallatán lángba horult a kislány arca.
Bűbájosan mosolyog a kislány.
Kislány koromban nekem is volt naplóm.
Gyerekkorában nyelves kislány volt.
A kislány vidáman csinálta yégig édesanyjával az egész nagytakarítást.
Ez a kislány folyton yiháncol.
A kislány a gerletoll szürke zászlóját simogatta.

fiú

A fiú, akivel láttál, a barátom.
A fiú órák óta a kapu előtt áll.
A fiú katonának állt.
A kövér fiú maradt alul a verekedésben.
Mind a két fiú inkább apás.
Gerébet, az árulót nem fogadták vissza maguk közé a Pál utcai fiúk.
A legerősebb fiú gátlástalanul hasáskodik a többiek felett.
A fiú egyesületben hirkózik.
Birokra kelt a két fiú, melyikük az erősebb.
Szórakozásból magába holondítja a fiúkat.
A téren fiúk rúgják a hőrt.
Érzelmes pillantásokkal hüvöli a fiút.
Vad fiú volt kiskorában, senkinek nem köszönt.
A nagyobb fiú a felesége első férjétől yaló.
Serdül a fiú, yáltozik a hangja.
Szegény fiú egy veszedelmes yámpír karmai közé került.
A családi birtok yárományosa a legnagyobb fiú.

Fülig yörösödött zavarában, amikor meglátta a fiút, aki tetszik neki.
Zömök fiú, gyors futása közben mindenkit elsodor.

lány

Ajánlottak egy lányt feleségnek.
Ez a lány valóságos aamazon.
Az az anyányi lány úgy viselkedik, mint egy csitri.
A lány derekát piros bőröv öleli át.
A barna lányok tetszenek neki.
Egy bennszülött lányt hozott magával Tahitiből.
Bolondul az után a lány után.
Micsoda kis boszorka ez a lány!
Büvös pillantást vet a lányra.
Nagyon csinos lány a menyasszonyod.
A gyermek neme: lány.
Nem szeretem a nyafka lányokat.
De fel van vágva a nyelve ennek a lánynak, folyton felesel.
A lányok egész óra alatt nyihogtak.
A lánynak van yalakije.
Feleségnek yaló lányt keres.
A környék lányai, asszonyai a yarrodában dolgoznak.
Szép lány, kár, hogy a lába ilyen yaskos.
A lány yégett jár erre napjában tízszer is.
Hevesen yer a szíve, amikor meglátja a szeretett lányt.
Hárman is yersengnek a lány kegyeiért.
Veszekedik a lány után.
Szemet yetett a lányra.
Ugyanabba a lányba szerelmesek, tehát yetélytársak.
Tekintete a lányra yetődött.
Vidul a szívem, ha ilyen szép lányt látok.
Hogy yirul ez a lány!
Viszonya van azzal a fiatal lánnyal.

fiú, lány

A fiú egy csokor virágot nyújt a lány felé.
Ma már többnyire csak yegyes osztályok léteznek: lányok és fiúk együtt járnak.

fiatalember

Felügyelet alá helyezték a fiatalembert.
Egy nőtlen fiatalember is volt a társaságban.
Egy nyakigláb fiatalember hozta az újságot.
Nyalka fiatalembert alakított az operettben.
A lányunknak egy nyegle fiatalember udvarol.
Azt yallotta, látott egy magas fiatalembert.
A kocsma előtt hárman zsákolnak egy fiatalembert.

férfi

Egy betörő külsejű férfi ólálkodik a ház körül.
És akkor a férfiak öröme megjelent egy bombázó, kivágott ruhában.
Borotvaként ma a férfiak pengés vagy villanyborotvát használnak.

A férfifodrász borotválja is a férfiakat.
A régi, babonás néphit szerint a férfiak között is vannak boszorkányok.
Bozontos hajú, ápolatlan férfi szállt fel a buszra.
„Szeretlek, kedvesem!” – búgta a férfi fülébe.
Európában ma már a gyengébb nem képviselői is ugyanolyan jogokat élveznek, mint a férfiak.
A nemiség aránylag későn ébredt fel benne, még húszéves korában sem érdekelték a férfiak.
Ma is vannak olyan férfiak, akik csak a hozományért nősülnek.
Nálunk a férfiak jólöltözöttségének ma is nélkülözhetetlen kelléke a nyakkendő.
A kacér asszonyság mohó yágyakat ébresztett minden férfiban, aki csak a közelébe került.
Van itt egy yalamirevaló férfi, aki elbír egy íróasztalt?
Asszonyi varázsával pillanatok alatt meghódította a férfit.
Ennek a férfinak vastag a hangja.
A villamos alá zuhant férfit a kocsi magával yonszolta.
Ma már csak ritka, ünnepélyes alkalmakkor hordanak a férfiak zsakettet.
A zsinagógában az asszonyok külön ültek a férfiaktól.

nő

A karjaiba ájult egy nő a villamoson.
Alabástrom nyakú szép nő ült vele szemben.
Ha lát egy csinos nőt, rögtön begerjed.
A fiatal nő hazafelé billegett.
Egy bomba nő a barátnője.
A nők nagy barátja.
Várandós nők ültek a nőgyógyász várójában.
Vigyázz! Ez a nő még rád varrja magát!
Klassz yirgácsai vannak ennek a nőnek.
A nadrág yiselete nők körében is általánossá vált.
Viselős nő szállt fel, átadjuk a helyünket.
Nem yonzanak a túlságosan kifestett nők.
Yonzó nő volt a reklámban, hiányos öltözetben.

férfi, nő

A férfi a nő halján megy.
Buja férfi a férje, sokat jár nők után.
Ma már nemcsak a férfiak, hanem a nők is viselnek nadrágot.
A nők egyesek szerint még mindig nem egyenjogúak a férfiakkal.

asszony

Az idős asszony a fiával él, aki agglegény.
Ájtatos asszonyok igyekeznek a templom felé.
Évek óta albérletben lakik egy idős asszonynál.
Remek asszony az anyósom, sokat segít az unokák nevelésében.
A gyilkos asszony úgy tette el férjét láb alól, hogy naponta egy kis adag arzent csempészett a teájába.
Békíteni próbálja a dühös asszonyt.
Elhalmozza az asszonyt bókjaival.
A bolond asszony minden nap legalább tízszer megkerüli a háztömböt.
Zsémbes asszony, naphosszat nyelvel.
A vajákos asszony megjósolta, hogy a húgom egy év múlva férjhez megy.
Az asszony vajúdik, el kell indulni a kórházba.
A környék lányai, asszonyai a varrodában dolgoznak.
A nagybátyám számára ő volt a yégzet asszonya, aki tönkretette az életét.
Kivel yétkeztél, bűnös asszony?

Ne zsémbelj már, asszony!
A zsinagógában az asszonyok külön ültek a férfiaktól.

férj

A gyilkos asszony úgy tette el férjét láb alól, hogy naponta egy kis adag arzént csempészett a teájába.
Valóságos atléta a férjed!
A barátnőm férje azonos azzal a Kovács Péterrel, aki az iskola igazgatója.
Olyan bárány a férje, hogy mindenre rá tudja venni.
A férjem borotvája elemmel is működik.
Buja férfi a férje, sokat jár nők után.
A férjem még nem szeretne nagyapa lenni.
A rossz nyelvek szerint megint összeveszett a férjével.
Férjre yadászik.
Asszonyom, az ön férje egy yaddisznó!
Azért beszél velem ilyen yakmerően, mert nincs itthon a férjem, hogy megvédjen.
Inget yasal a férjének.
A nővérem férje nem yérrokonom.
A yigasztalan özvegy néhány napja veszítette el a férjét.
Férje halála után az özvegy yiszi a boltot.

feleség

Ajánlottak egy lányt feleségnek.
Bomlik a felesége után.
Negyedéves bölcsész koromban ismerkedtem meg későbbi feleségemmel.
Vett a feleségének egy bundát.
Csak nagyon gazdag emberek lephetik meg a feleségüket nerccel.
Egy nutria télikabátot vásárolt a feleségének.
Feleségnek yaló lányt keres.
Városi úttjáról yiganót és harisnyát hozott a feleségének.
Nagy bánatában felesége yigasztalja.
A felesége zsémbes fehérnép.
Feleségem egy zsonglőr ügyességével szolgálta ki a vendégeket.

férj, feleség

A férj nem bocsátja meg feleségének a ballépést.
A vígjátékban a feleség poharakat yagdosott a férje fejéhez.
A nagyobb fiú a felesége első férjétől yaló.

apa

A yajszívű apa mindent megbocsát szeretett leányának.
Majd ad neked az apád!
Apám alkatrészekre bontotta a varrógépet, és végül sikerült megjavítania.
Apám hajuszt visel.
Ne borzold az apád idegeit ezzel a hangos zenével!
Apánk féltve őrzi régi bugylibicskáját.
Még apámtól maradt rám 3 hold bükköny.
Három nagybátyám van, apám öccse és bátyja, valamint anyám öccse.
Apám nővére, a nénim külföldön él.
Méltónak bizonyult az apjához.
Kézzel borzolja apja szakállát.

Gyötri a bu apja halála miatt.
Hamlet apját állítólag hürökkel mérgezték meg.
Edmund Hillary fia apja nyomdokába lépett, amikor elhatározta, hogy ő is meghódítja a Mount Everestet.
Vadházasságban élnek, de a gyerekek az apjuk nevét viselik.
Vonzó példa állt előttük, az apjuk is sikeres volt ebben a szakmában.
Ennek nincs apja, zabigyerek.
Zabolátlan gyerek, az apja se bír vele.

anya

Általános orvos az anyja, nem specialista.
Az anyja hátulról átnyalábolta a kisfiút, és levette az ablakpárkányról.
Tiszteld atyádat és anyádat!
Józsi bátyám, anyám testvére vidéken él.
Az útra szánt kenyeret anyám belekötötte egy tiszta konyharuhába.
A gyermek az anyjához bújik az idegenek elől.
Kiskoromban sok szép nyarat töltöttem Bözsi nénémnél, anyám testvérénél.
Az anyja nevét is kérdezték.
Feleselt, ezért kapott egy nyaklevest az anyjától.
Anyám nagynénje tavaly volt nyolcvan.
A yarandós anyát kímélni kell.
Május első yasárnapja az anyák napja.
A művi yetélés, az abortusz veszélyezteti az anya és a későbbi magzat életét is.
Anyja nevét yiseli.

apa, anya

A barátnőm anya tanítónő, apja mérnök.
Három nagybátyám van, apám öccse és bátyja, valamint anyám öccse.

nagyapa

Nagyapa tavaly lépte át a hetvenet.
A kisfiú átöleli a nagyapa derekát.
Nagyapám a biológia nagy tekintélyű tudósa volt.
Ne bolygasd folyton szegény nagyapádat!
Nagyapáink annak idején még lóval nyomtatták a learatott búzát.
Meghozták nagyapa nyugdíját.
A nagyapa születésnapjára eljöttek a rokonok és ismerősök családotul, yalamint a régi munkahelyéről a kollégái.
Ez a bor a nagyapám pincéjéből yaló.
Írói yénáját író nagyapjától örökölte.
Régen nagyapám detektoros yevőt fabrikált magának.
Nagyapám díszmagyarján már rongyos a yitéztkötés.

nagyanya

Nagyanyám a szomszédait bigott katolikusoknak tartotta.
Ezt a gyöngyös nyakravalót még a nagyanyámtól örökölttem.
Nagyanyámnak szenes yasalója volt, én gőzölős vasalót használok.
A gyermek a nagyanya yédőszárnyai alá menekült a szülői harag elől.

nagymama

A nagymama is elvégzett egy alapfokú számítógép-kezelői tanfolyamot.
A nagymama csak ünnepnapokon használta drága, átlátszó porcelán teáscsészéit.
A nagymama szobájának berendezése régimódi, de nagyon kényelmes és barátságos.
A nagymamám birsból finom befőttet és birsalmasajtot készít.
Nagymamám nagyothall, csak a hangosabb beszédet érti meg.
A nagymamának fáj a lába, nehézkesen mozog.
Nagymama sok népmesét ismer.
A nagymama sok magyar nótát ismer.
Vágyódik a nagymamája után, mert hetek óta nem látta.
A befőzést nagymama vezényli.
Jól viselte magát a nagymamánál.
A zsályát fűszernek is használta a nagymamám.

nagyanyó

Nagyanyó ajnározza az unokáit.

nagyi

Nagyim negyvenben született.
A nagyi tésztát nyújt.

bácsi

néni

A sarki árudában egy ősz hajú, mosolygós néni ül a pult mögött.
Öreg bútor a néni a jegypénztárban, huszonöt éve árulja a jegyeket.
Segítsen már valaki a néninek!
A szegény, öreg néni a falu végén egy viskóban lakott.
Mari néni összeismertetett a vejével.

öregember

Az öregember nagy ákombákomokkal írt levelet a fiának.
Egy béna öregember ült a padon.
Az öregember arca és nyaka tele van barna és vöröses bibircsókokkal, némelyiken szőr is nő.
Gyakran kikérik a veleményét, hiszen bölcs öregember.

öregasszony

A töpörödött kis öregasszony aszott karjával magához szorította rég látott unokáját.
Az a bugyuta öregasszony mindent összezavart.
Azt állította az öregasszony, hogy ez a vajákos szer megfiatalít.

vénember

Jól kioktattad azt az agyalágyult vénembert!
Zsugori vénember, még magától is sajnálja a pénzt.

vénasszony

Az csak egy ájtatos vénasszony!

-nő

A mozgásképtelen betegnek ágytálat hoz az ápolónő.

A háztartásra nincs ideje, ezért bejárónője van.

Ennek a bemondónőnek feltűnően sok a bakija.

Egy osztálytársnőnk minden héten új műkörmökkel ámit bennünket.

A bankrabló magával yonszolta a túsul ejtett pénztárosnőt.

A szövönők normában dolgoztak.

Jól sikerült a teniszbajnoknő balkezese.

A titkárnő, vagy inkább gépírónő fogadott.

A jegyzőkönyvet a tárgyaláson a titkárnő vezette.

védőnő